

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

4178

4179

4180

4181

4182

4183

9(47.925)

U-33

Urbilgite 1961

200

Printed in Turkey

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԾՈՒԽՐԸ՝

ԸՍՏ ՌՈՒՍ ՊԵՏ. ՕՐԷՆՔԻ XI ՀԱՏ. I ՄԱՍԻ

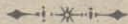
(ՀՐԱՏ. 1896 Թ.)

[Ե կ է ղ է ց է. — Գ ո ղ ր " ց .]

«Որ «պօլօժենիէն» շատ կողմերով պակասաւոր է, շատ շատ անգամ շեշտոված է, բայց որ դրա հետ միասին և հէնց այդ պակասաւոր «պօլօժենիէն» շատ աւելի պակասաւոր կերպով կարողացվել, հասկացվել ու զործադրվել է մեզանում—այդ ևս պէտք է ընդունենք և խոստովանենք:»

Մ. Ա.-Ք. ՄԵԼԵԱՆ („ՄՇԱԿ", 1908 Թ., № 35)

Առանցին Թաւալահներով

Էլեկտրաշարժ տպարան Ե. Աւետիքեանի, Մոսկւա.

1909.

ԲԺԻՇԿ ՍԻՄԷՅՈՆ ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ

Ա. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1) «ՆՈՐ-ՓՈՐՁ» գրականական և հասարակական հանդէս. տարակ № 1 (խմբագրեց՝ Յովհաննէս Շահ-նազարեան), էջ 128, Մոսկա, 1897 թ., (սակաւածի) զինն է 75 կ.
- 2) ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ՝ «Անմեղ զոհեր» (Կանայք Գ. Չուբարի վէպիկներում). էջ 56, Մոսկա, 1899 թ., (սպառած) զինն է 50 կ.
- 3) ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ՝ «Խ. Արոյեանի գրականական և հասարակական զործունէումիւնը». էջ 23, Մոսկա, 1899 թ., (սպառած) զինն է 35 կ.

Բ. ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1) Երէջփոխանութեան հարցը Մոսկայում. էջ 31, Մոսկա, 1895 թ., (սպառած) զինն է 25 կ.
- 2) Основные положенія физиологической психологии по Вундту, Цигену и Мейнерту. I. Теорія апперцепціи В. Вундта. Стр. 63, Москва, 1898 г., цѣна 75 к.
- 3) Ճառ Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցին ներկայանալիս. էջ 23, Մոսկա, 1899 թ., (սպառած) զինն է 25 կ.
- 4) Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի աշակերտներին (մի քանի խրատներ). էջ 14, Մոսկա, 1899 թ., (սպառած) զինն է 20 կ.
- 5) Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցը և Հասարակութիւնը. էջ 32, Մոսկա, 1899 թ., (սպառած) զինն է 30 կ.
- 6) Որոշ կանոնադրութեան և ծրագրի անհրաժեշտութիւնը և Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների վարչական և ուսումնական կարգ ու կանոնի՝ զիսցիպլինայի միակերպութեան գաղափարը. էջ 84, Մոսկա, 1900 թ., (սպառած) զինն է 1 ր.

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԾՈՒԽԸ

ԸՍՏ ՌՈՒՍ ՊԵՏ. ՕՐԵՆՔԻ XI ՀԱՏ. I ՄԱՍԻ

(ՀՐԱՏ. 1896 Թ.)

[Ե Է Է Է Է Է Է Է Է Է Է Է Է Է Է Է Է]

«Որ «պօլօժենիէն» շատ կողմերով պակասաւոր է, շատ շատ անգամ շեշտված է, բայց որ դրա հետ միասին և հէնց այդ պակասաւոր «պօլօժենիէն» շատ աւելի պակասաւոր կերպով կարողացվել, հասկացվել ու գործադրվել է մեզանում—այդ ևս պէտք է ընդունենք և խոստովանենք»:

Մ. Ա.-Բ. ՄԵԼԵԱՆ („ՄՇԱԿ“, 1908 Թ., № 35).

Ա. Կ. ԱՆՅԻՆ ՅԱՆՆԻՍԻԱՆԻ ԵՐՈՎ

Էլեկտրաշարժ տպարան Ե. Աւետիսեանի, Մոսկւա.

1909.

12917

ВЕРХНЕ-ВОЛЖСКИЙ РАЙОН

РАЙОННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

УПРАВЛЕНИЕ ЗАКАЗНОЙ РАБОТЫ

УПРАВЛЕНИЕ ЗАКАЗНОЙ РАБОТЫ

6648-57 8

Типография Е. Аветикова

Москва, Б. Лубянка, Варсонофьевский пер., домъ Соловьева.

ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԵՅԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Տ. Տ. ՄԱՏԹԷՆՈՍ Բ.-ԻՆ

ՈՐԴԻԱԿԱՆ ԱՆԽԱՌՆ ՍԻՐՈՎ ԵՒ ԼԻԱՐՈՒՌՆ ՍՊԱՍԵԼԻՔՆԵՐՈՎ

ՆԻՐՈՒՄ Է

ՀԵՂԻՆԱԿԸ:

ՁԵՐԴ. ՍՐԲՈՒԹԻՒՆ,
ՎԵՀԱՓԱՌԻ ՏԷՐ.

Հեռաւոր*) հիւսիսի մայրաքաղաք Մոսկւայի հայ հասարակութեան ամենանւիրական զգացմունքների թարգմանը հանդիսանալու պատիւն ունինք այստեղ մենք—նւաստս և բնկերակիցս**),—զգացմունքների, որոց շուրջն է խմբւել այսօր համայն հայութիւնը: Պատուէր ունինք սրտագինս ողջունել Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետիդ բարի գալուստը, որգիական շերմաշերմ համբոյր դրոշմել Հայաստանեայց առաքելական ս. Եկեղեցու Քահանայապետիդ ս. Աշին:

Տարիներ, շարունակ մրրկածուփ, մրրկախօս տարիներ, հայութիւնը բեւեռած ունի Ձեր վրա իր սպասելիքները—երբեմն՝ իբր Կ.-Պոլսի Պատրիարքի, երբեմն՝ իբր Հայրապետական Քահի թեկնածուի: Իզմիրլեան անունն ի վաղուց անտի մականունն է՝ կորովի կամբի, զիտակ իմացականութեան, ազգանւեր անհատականութեան, գաղափարի զինւորագրութեան—տարրեր, գործօն տարրեր, որոնցով միայն համուրեք կայուն է բանաստեղծ-քաղաքացու հիւսւածք՝ «ազգապահութեան հրաշալի շինուածք»-ը***):

Հայ ազգը, որի հողւոր զեկավարութիւնը ստանձնած ունիք այժմէն, մի բեկոր է մարդկութեան, բեկոր՝ իր առանձնալատուկ խառնւածքով, բեկոր՝ իր ինքնատիպ պատմական անցեալով: Բացուած է ազ-

*) Այս տողերն աւած են Օդեսսայում, 1909 թւի մայիսի 25-ին՝ ազգիս Վեհի՝ Թիւրքիայից ժամանման առթիւ տրւած հանդիսաւոր ծաղկերոյմին, ապա՝ լոյս են տեսել է «Հոփիս»-ի 1909 թւի սեպտ. 13-ի—Նորին Վեհափառութեան ս. Օծման օրւայ—Նո 34-ում՝ «Ողջո՞յն Վեհափառ Հայրապետին» վերատառութեամբ:

**) Մոսկւայի երկրորդ պատգամաւոր—Բժ. Ս. Սուրէնեանց:

***) Տես «Մշակ», 1908 թ., Նո 9—Սմբատ Շահ-Ազգիի «Զոհեր» բանաստեղծութիւնը:

զային պատճառութեան մի նոր էջը: Լուսաճանանչ ծի-
ածանը կամարել է անցնելիք ուղին: Վստահ սրտով
հետևում ենք ուղևոր-առաջնորդիդ, — առաջնորդիդ,
որ վերջին պատրիարքական ուխտովդ սահմանադրել-
սկզբնադրել էք՝

«Տայ Էկեղեցին իբր պրբո-լեանն, վեհո-լեանն Ե-սո-
սո-սո-սո-սո-լեանն մեջ պէտք է պահպանենք» *),

«Օրէնք գահակալութեան անոր հաստատել շէշիւսը իբր
նժանի անդէլ նստում ճոյ, որ փոխորդիս ծովո- մեջ իբր
պարո-լեցի» **):

Եւ չիրաւի. Եկեղեցին՝ իբր ազգային կալուստ-
ութեան ապուէն, Օրէնքը-կանոնը՝ իբր մերայինների
օրէցօրի գրաւիչ յաջորդականութեան գրաւական —
աւելին խնդրելիք, աւելին պաղատելիք չունինք Ձերդ
Սրբութիւնից...

Ցնծան հալութիւն, ահա զայիս է ազգրնաիր Քա-
հանայապետդ՝ զուխ անցնելու նւիրական զգացմունք-
ներից...

Ցնծացէք նւիրական վայրեր, ցնծան էջմիածին, — էջ-
միածին — ըստ նոյն բանաստեղծ-քաղաքացու կերտ-
ւածի՝ «ճշտականաչ կիպարիս, ճայաստանի սրտի վրա
տնկած», էջմիածին՝ «ճայաստանեայց մրմունչների ըն-
դունարան»): ցնծան, «ահա զայիս է առաքելաշաւիղ Փե-
սադ՝ հովելել ըս ժողովուրդը և փառաւորել ընդ» ***):

Ողջոյն ճովապետ-Փեսայից:

19 $\frac{V}{25}$ 09 թ.,

ԲՃ. Ս. Շ.-ն.

Օղեսսա:

*) Տես «Մշակ», 1908 թ., № 258 — «Իզմիրլեանի (երկրորդ
պատրիարքութեան) զահակալութիւնը և ուխտը»:

**) Տես «Մշակ», 1909 թ., № 17 — «Պաշտօնական ընդու-
նելութիւն Իզմիրլեան պատրիարքի մօտ»:

***) Տես Սմբատ Շահ-Ազիզ՝ «Յորելեանի տարեդարձ», Մոսկ-
ւա, 1893 թ., էջ 72 (1892 թ.ի ապրիլի 9-ի յորելեանի ծառից):

ՅԱՌԱՋԱՐՄԱՆՔԻ ՓՈՒՊԱՐԵՆ

Ստորև արտատպում եմ իր ժամանակին լոյս տեսած երկու յօդւածներս՝ ա) «Կաթողիկոսական ընտրութեան համար զուժարւելիք համազգային ժողովի դրադմանց առթիւ»*), բ) («Նայոց եկեղեցական ծուխի իրաւասութեան խնդիրը»**) և գ) մի աշխատութեանս հատւածը՝ «Ամենայն Նայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի իրաւասութիւնը դպրոցական հարցում»***): Այլ երկու յօդւածներս և հատւածը՝ ի մի խմբւած՝ տալիս են այս զրբոյկիս վերնազրում գրի առնւածին վերաբերեալը:

Եւ յօդւածներս, և հատւածն արտատպում եմ նոյնութեամբ՝ կցելով սրանց մի քանի նոր կտորներ՝ ի գէպ.

*) Տես «Հովիւ», 1908 թ., №№ 1 և 3:

**) Տես «Նոր-Դար», 1902 թ., №№ 77 և 78:

***) Տես իմ «Նայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների կանոնադրութեան նախագիծը», Մոսկւա, 1902 թ., էջ 162—164:—
Նոյնը տես ևս իմ «Դպրոցների նիւթական-դրամական ապահովութեան հարցը. I. Նայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների եկամտի աղբիւրները (Պաշտօնական ցանկը և ցայսօր անտես առնւածը)», Մոսկւա, 1908 թ., էջ 22—25:

Թէ ի՞նչ փոփոխութիւններ է կրել ձեր եկեղեցական ծուխի իրաւասութիւնը յետադպում՝ շնորհիւ 1905 թւի օգոստոսի 1-ի պետական նորմաների — Բարձրագոյն Ուկազի և « Ժամանակաւոր կանոններ չայ- Լուսաւորչական եկեղեցիների դպրերի կառավարութեան մասին Կովկասեան Փոխարքայութեան սահմաններում ») հրատարակութեան — այդ մասին տե՛ս իմ առանձին աշխատութիւնս *):

ԲՃ. Ս. Շ.-Ն.

19 $\frac{VIII}{31}$ 09 թ.,

Մոսկւա:

*) Տես իմ՝ «1905 թւի օգոստոսի 1-ի Ուկազը և Ժամանակաւոր կանոնները», Մոսկւա, 1907 թ., էջ 22—27 և այլն (ծուխ-երէցփոխ), էջ 34—56 և այլն (ղպրոց):

I.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ԳՈՒՄԱՐ-
ԻԵԼԻՔ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ԶԲԱՂՄԱՆՑ
ԱՌԹԻԻ ¹⁾

«Կաթողիկոսական ընտրութեան համար զուժար-
ւելիք համազգային ժողովր պէ՞տք է արգետօք սահ-
մանափակէ կամ, աւելի ճիշտ, որոշ շրջանակի մէջ
գնէ կաթողիկոսի անսահման իրաւասութիւնը. ահա
հայութեան համար կենսական նշանակութիւն ունե-
ցող սկզբունքային մի հարց» — կարդում ենք («Նովիւ») — ի
1907 թւի № 46-ի խմբագրական երկտողում:

Այդ հարցը ոչ միայն («սկզբունքային») է, այլ և՛
վերին աստիճանի բարդ:

Ըստ իս, զոնէ մեր՝ իբր որոշ ազգութեան կացու-
թեան արդի՛ պայմաններում, այդ հարցը չի՛ կարելի
զատել հետևեալ հարցերից՝ — թէ՛ ո՞րն է կաթողիկո-
սական ընտրութեան համար զուժարւելիք համազ-
գային ժողովի պաշտօնական օրակարգը, — թէ՛ ի՞նչ տե-
սակի հարցեր կարող են անցնել նոյն ժողովի մասնա-
որ օրակարգի ցանկը՝ պրակտիկ տեսակէտից, — թէ՛
իրօք «անսահման իրաւասութեան» աէր է, ասել է՛
լեւազօք պետ է ամենայն հայոց վեհափառ հայրապե-

¹⁾ Արտատպում է «Նովիւ»-ի, 1908 թւի №№ 1 և 3-ից:

ար թէ՞ ոչ, — թէ նրան Կաթողիկոսին է կատեցնել ազգիս Վեհի «անսահման իրաւասութիւնը» — լիազօրութիւնը: Ես կբաժանեմ այդ հարցերն երկու խմբերի՝ զատելով վերջին հարցը, որին երկու խօսքով կզատանամ յօդւածիս ամփոփման մէջ:

ա) Պաշտօնական օրակարգը և ճանապարհ օրակարգի հարցերի փեռանկները:

Կաթողիկոսական ընտրութեան համար զուժարեւիք համազգային ժողովը պաշտօնական ժողով է և, ըստ օրինի (Св. Зак. Росс. Имп. XI т. ч. I), ընդունում է իբր այգպիսին՝ միայն որոշ զորժողութեան՝ կաթողիկոսի ընտրութեան նկատմամբ: Հետևապէս՝ նախ և առաջ հարց է ծագում — կարո՞ղ է արդեօք որոշ, յատուկ զորժողութեան նկատմամբ զուժարած պաշտօնական ժողովն է պաշտօնէ գբաղել այլ և այլ, թո՞ղ թէ վերին աստիճանի ծանրակշիռ հարցերով: Եւ այստեղ խօսքս ոչ թէ համազուժարի անդամների՝ իրենց ընտրողներից ստացած իրաւասութեան մանդատների մասին է, այլ՝ թէ ո՞ւմ պիտի չանձնի համազուժարն իր այգօրինակ որոշումները՝ ի հաստատութիւն և ի զորժադրութիւն: Ռուսիայի սահմաններում այգօրինակ որոշումներն ունին հանդիպելու օրինական դիմադրութեան՝ Պետական Օրէնքի տեկստի (XI հատ. մաս I) մի շարք պարգօրոշ շէշտերի տեսակէտից (այգ մասին՝ ստորև), և այգ դեռ ամենախաւ գէպքում, իսկ սպասելի է նոյն իսկ աւելին — համազուժարի գլխաւոր իսկ զորժողութիւնը — կաթողիկոսի ընտրութիւնը կարող է բեկանել իբր սոց-

ընկե ժողովում կայացրած ընտրութիւն, ելեւ այսօրե-
նակ ժողովը շեղեւ ինչ ինչ օրակարգի միակ և ելե
պաշարժական հարցից:

Այդպիսով, կախող ինտասական ընտրութեան համար գո-
մարեւ իս համապատասխան ժողովին ի պաշարժեւ մտած է զբաղ-
եւ միայն և ելե կախող ինտաս ընտրութեամբ:

Սակայն ժամանակն ունի իր ոգին, իր թափը, և
սրանք շատ-շատ անգամներ չեն տեղաւորուած ախ-
րող օրէնքի շրջագծում: Երբեմն պէտք է լինում խան-
գարել այդ շրջագիծը—մերթ՝ ընդլայնել այն, մերթ՝
զժել նոր շրջագիծ:

Նարկաւ, ժամանակի այդօրինակ պահանջներին էր,
ի միջի այլոց, և նորոգ հանգուցեալ Մկրտիչ Ա. կա-
թողիկոսի 1906 թւի մայիսի 10-ի № 549 «սահմա-
նադրական» կոնդակը, որով նա ժողովընէն էր շնոր-
հում («Թեմակալ առաջնորդների, յաջորդների, գործա-
կալների և հոգևոր վարչական հաստատութեանց պաշ-
տօնեաների ընտրութեան իրաւունքը, որից չեսոյ ընտ-
րեալները կհաստատուեն իրենց պաշտօնին պետու-
թեան կողմից սահմանուած օրինական ճանապարհով²⁾:
ձիշտ է, որ չեստազայում «հանգուցեալ Նալրապետին
հանելի եղաւ կամայ թէ ախմայ, գիտութեամբ թէ
անգիտութեամբ մեռցնել գեղեցիկ գործն ու սիրուն
ձեռնարկութիւնը հէնց սաղմի մէջ»), այն է, որ «շատ
չանցած հանգուցեալ կաթողիկոսը փոխեց իր գործու-
նէութեան եղանակը, մի նոր կոնդակով հրամայեց,

²⁾ Տես, ի միջի այլոց, իմ «1905 թւի օգոստոսի 1-ի Ու-
կազը և ժամանակաւոր կանոնները», Մոսկա, 1907 թ., էջ 69

որ ամեն որ իւր պաշտօնում մնայ և սպասէ նոր կարգադրութեան, և այսպիսով հէնց ինքը մեռցրեց թէ՛ իւր սկսած գործի թափը և թէ՛ ժողովրդի ողևորութիւնը»³⁾, սակայն, վերաբերելով 1906 թւի մայիսի 10-ի կոնգակին՝ իբր պատմական փաստի, մենք պիտի ընդունենք այն իբր որոշ ժամանակի ոգու, սրա թափի արտադրութիւն:

Կան շատ հարցեր՝—հաս-չհասի հարցը, Կենդրոնական ժողովի հարցը, ծխական դպրոցների կանոնադրութեան հարցը, ծխական կանոնադրութեան հարցը և շատ այլ և այլ հարցեր, որոնց մէջ զգալի է ժամանակի ոգին ու թափը, սակայն ես կբաւեմ այսքանով:

Թէ ի՞նչ հանգամանքներում կբողմի ս. Գրիգոր Լուսաւորչի զահի վրա ազդիս ապագայ ընտրելին—այդ զուշակել դժւարին է, նամանաւանդ արդի երերուն՝ մերթ ողևորիչ—մերթ հիասթափեցնող, մերթ «կաղմակերպող»—մերթ կազմալուծող օրերում, հետևապէս՝ դժւարին է զուշակել և այն ամեն հարցերը, որոնց նոյն իսկ զարթեցնել—հրապարակ հանելը դիւրին կլինի այն ժամանակ: Սակայն այդ դեռ չի՛ նշանակում՝ ձեռքներս ծալած պիտի նստել, ո՛չ: Կարելոր, անհրաժեշտ հարցերը շարունակ պիտի ուսումնասիրութեան առնեն: Զանց առնելու չէ՛ միայն այն, որ մահ՛ պաշտօնեան, որին կարող է յանձնել համադգային ժողովն իր՝ կաթողիկոսական ընտրութեան պաշտօնական գործողութիւնից դուրս կայացրած ճառ-

³⁾ Վերցրած է Ներսէս վ. Տէր-Միքայէլեանի «Հակասութիւններ» յօդածից (տես «Հովիւ», 1907 թ., № 46):

Նախորդ որոշումները—այդ է նոյն ինքն ազգիս սպա-
զայ ընտրելի չօգուտները: Սա, և այլ ուրիշն
ունի, ի դէպ՝ եթէ ինքն յարելիս լինի այդ որոշում-
ներին, յատուկ հրամանով-կոնգակով սրարտադիր յայ-
տարարելու այն, քանի որ, ըստ ախրող օրէնքի (Ռու-
սիայում՝ XI հատ. I մաս—տեկստը՝ ստորև)՝ երբե-
մըն Տրեյայն ազգիս Վեհին է իւրացրեաժ իրաւունք—
մերթ՝ հաստատելու որոշ գործողութիւններ-որոշում-
ները, մերթ՝ օգուտելու-իրազործելու որոշ իրաւունքը:
Եւ այդ վերջին հանգամանքով միաժամանակ դժոււժ
է այն ամեն հարցերի շրջագիծը, որոնց վերաբերեալ,
ի դէպ՝ եթէ կայանալիս լինեն կաթողիկոսական ընտ-
րութեան համար գումարելիք համազգային ժողովի
ճասնաւոր նիստի որոշումներ, ենթադրելի են ազգիս
սպազայ Վեհի վաւերացնող կոնգակներ, և, սրան կից,
այն հարցերի շրջագիծը, որոնց վերաբերեալ նոյն իսկ
ազգիս Վեհն անգոր է տալ իր վաւերացումը՝ իբր ախ-
րող օրէնքից Քաղաքացի գործողութիւն...

Այդպիսով մենք մօտեցանք այն պրակտիկ հարցին թէ՛
ինչ, որոնք են կարող լինել կաթողիկոսական ընտրու-
թեան համար գումարելիք համազգային ժողովի ճաս-
նաւոր գրազմանց առարկաները և սրանց վերաբերեալ
որոշումները: Սրանք երկու տեսակի են՝ — ախրող օ-
րէնքի տեսակէտից՝ ա) ընդհանրէ և բ) անընդհանրէ:

Համազգային ժողովի ճասնաւոր որոշումներն ըն-
դհանրէ կլինեն այն ամեն անգամները, երբ նրանք
չեն շօշալիի այն տեսակի հարցեր, որոնց վերաբերեալ
վաւերացման վնիւ դնելու իրաւունքն ուրիշին իւ-
րացնելու արտօնութիւնն օրէնքնով չի՛ զլացոււմ ա-

մենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին և՛ vice-versa!...

Ասացի, որ դժւարին է այժմէն իսկ նախատեսել ազգիս ապագայ ընտրելիի կաթողիկոսանալու պարագաները, հետևապէս՝ դժւարին է այժմէն իսկ նախատեսել թէ ի՞նչ տեսակի որոշումներ, վերը շեշտածս՝ օրէնքի տեսակէտից ընդունելիներէ շարքից, կարող են իրականանալ ազգիս ապագայ Վեհի օրօք: Սակայն, հարկաւ, այդ հարցերի շարքի մասին մտածել, այդ հարցերով զբաղւել արժի այժմէն իսկ, նսմանաւանդ՝ չէ՞ որ մի օր պէտք է զբաղւել նրանցով: Այդպէս են, զորօր, սղէանների ձեռնադրութեան վերջ տալը և ձեռնադրւելիների ցենդի պահանջի իրականացումը, — ընտրողական սկզբունքի մշակումը և կանոնաւոր հիմքերի վրա դնելը՝ և ծխական, և հողեւորական կազմերի պարտուց և իրաւանց նկատմամբ, — դպրոցների և դպրոցական զործի քայքայման դէմ մաքաւելը և դրանց բարելաւումը, — վանական-եկեղեցական-դպրոցական կալւածների շահագործման բարւոքումը, և այլն, և այլն...

«Օրէնք ի Սիօնէ ելցեն»), — կարգում ենք Վանականի յօդւածում⁴⁾, ուր կան շեշտած վերը բերածքս («հարցեր») — ևս, — այդ Սիօնի կառավարութեան համար ընտրելի կաթողիկոսը իւր օրէնքները պիտի ունենայ. նա պիտի ձեռնարկող լինի և կազմակերպող:

«Այո, մեր եկեղեցին, մեր ժողովուրդը շատ ցաւեր

⁴⁾ Տես «Հոլիւ», 1907 թ. № 46՝ «Մի կաթողիկոս շատ քան կարող է անել»:

ունեն այսօր. այդ ցաւերից ոմանց նկատմամբ վճիռներ օ)
տալու իրաւունքը անշուշտ վերապահուած է ազգա-
լին-եկեղեցական ժողովին: Սակայն վերջիչէալ հար-
ցերը և սոցա նմանները հարող է և պէտք է լուծէ
համայն ազգի վստահութեան քուէն ստացող կաթո-
ղիկոսը):

Ես նամանաւանդ ընդգծում եմ Վանականի այս
բոպէ քաղածս խօսքերի վերջին կտորը: Այն՝ այդ «հար-
ցերը և սոցա նմանները կարող է և պէտք է լուծէ
համայն ազգի վստահութեան քուէն ստացող կաթողի-
կոսը», սակայն և աւելացնում եմ՝ — ո՞ր շահով այդ
հարցերը-վճիռները պատկանում են վերը չիշածս՝ օ-
րէնքի տեսակէտից անհրաժեշտ և որոշումների-հարցերի
շրջանին, նոյն շահով ազգէս Վեհը հարող է նրանց վե-
րաբերեալ լուծումն ինքնաբերաբար խորացնել մի ուրիշ
մարմնի — ժողովրդին՝ անմիջապէս կամ սրանից յատ-
կապէս ընտրւածներին:

Այդ տեսակի հարցերով-որոշումներով սկսում և վե-
ջանում են ազգիս Վեհի «անսահման իրաւասութեան»
խրադրութիւնն ասհմանափակման վերաբերեալ ենթադրու-
թիւնները՝ յօգուտ այդպիսով զատուած իրաւանց
ապակենդրոնացման - դեմոկրատիզացիայի՝ ժողովրդա-
կանացման:

Այդ է երկրորդ տեսակի—վերը չիշածս օրէնքի տե-
սակէտից անհրաժեշտ և որոշումների-հարցերի դրու-
թիւնը: Այստեղ հարցի-որոշման վերաբերեալ լու-
ծումը պիտի բղխի միայն և ելն ամենայն հայտց. Վեհա-
փաստ հովանապետից, հարկաւ՝ մինչև դրութիւն ունի
տիրող օրէնքը...

օ) Ընդգծումներն իմս են: Բժ. Ս. Շ.-ն.:

Այդպիսով դժւած է Կաթողիկոսի ընտրութեան համար գումարւելիք համազգային ժողովի մասնաւոր զբաղմանց օրակարգը՝ առարկաների-հարցերի շարքը և սրանց վերաբերեալ որոշումների պրակտիկ իրականացման նկատմամբ սպասելին՝ ապակէնդրոնացման-դեմոկրատիկացիայի՝ ժողովրդականացման իրատեսութեան հոգի վրա, հետևապէս և այն՝ թէ «Կաթողիկոսի անսահման իրաւասութեան» ի՞նչ տեսակի, որ աստիճանի «սահմանափակման» մասին կարող է խօսք լինել համազգային ժողովում՝ տիրող օրէնքի սահմանում:

Ապա.

Ասացի, որ Վեհն իրեն իւրացրած իրաւունքներից մի քանիսը de facto և de jure կարող է ենթարկել ապակենդրոնացման սկզբունքին և որ, սրան կից, կան նոյն Վեհին իւրացրած իրաւունքներ, որոնց նա՝ և՛ de jure, և՛ de facto անկողն է ենթարկել ապակենդրոնացման: Եւ այս երկու դէպքերում ևս Վեհին այդ իրաւունքներն իւրացնող օրէնքը նանաչում է նոյն Վեհին լիակշիւր Կէր իր իրաւունքների:

Սակայն այդ առթիւ մեզանում տիրել են անցեալում, տիրում են, անշուշտ, այսօր ևս, տարբեր տեսակէտներ, ուստի արժէ առանձնապէս կանգ առնել ազգիս Վեհի իրաւունքների որպիսութեան — լիազօր թէ՞ ոչ—վրա, նամանաւանդ, որ այդպիսով լրացրած և լուսաբանած կլինենք վերն արժարժաժա տեսակէտը՝ ընդունելի և անընդունելի հարցերի-որոշումների նկատմամբ՝ տիրող օրէնքի տեստով:

բ) Լիազեր պետ է՝ ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը լինէ՞ որ:

Ասացի, որ նոր չէ զրուում մեզանում այդ հարցը: Սակայն հեռուն չդնալու և յօդուածս չերկարելու համար՝ ես կչիշատակեմ 1902 թւին «Նոր-Դար»-ի էջերում տեղի ունեցածը:

1902 թւին «Նոր-Դար»-ում ղեակուած՝ «Մեր Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների եկամտի ցալսօր անտես առնուած աղբիւրները» յօդուածիս մի կտորի առթիւ⁶⁾, ուր ես հանգել եմ ազգիս Վեհի Լիազերոսին թեղին, «Նոր-Դար»-ի նոյն թւի № 175-ի առաջնորդողում արծարծւեց, թէ ի՞նչ մտքով պիտի հասկանալ այդ «լիազօրութիւն»-ը: «Նսկել օրէնքների պահպանութեան վրայ, այդտեղ է միայն լիազօր» ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը — այդ էր «Նոր-Դար»-ի յարգելի խմբագրի եզրակացութիւնը⁷⁾:

Դոյն այդ հարցի առթիւ Ներսէս վ. Մելիք-Թանգեանի՝ «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը» աշխատութեան Բ. գրքում, ի միջի այլոց, կարդում ենք՝

«Եկեղեցու օրէնադրական իրաւունքի աղբիւրն է եկեղեցու հիմնադիրը՝ Քրիստոս, որի պատուէրը և առաքեալներին սուած իրաւունքը թէ՛ ով ձեզ կսէ՛

6) Տես «Նոր-Դար», 1902 թ., № 174: Տես նաև իմ «Դպրոցների նիւթական - դրամական ապահովութեան հարցը՝ I. Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների եկամտի աղբիւրները», Մոսկա, 1908 թ., Գլ. Բ. էջ 18—22:

7) Տես «Նոր-Դար», 1902 թ., № 175՝ «Մտքեր և դիտողութիւններ» առաջնորդողը:

ինձ կհսէ (Մատթ. Ժ. և ԻԲ: 20), հիմք զրեցին եկեղեցու սպապաջ օրէնսդրական իրաւունքին:...

«Առաքեալներից այդ իրաւունքը յանձնուեց իրանց յաջորդներին և հետևորդներին՝ այն ձևով, ինչ ձևով որ իրանք էին սահմանուած, այսինքն ո՛չ անհատական կամքի արտայայտութեամբ, այլ ժողովական: Աւելի պարզ ասուած. ո՞վ էր օրէնսդրական մարմինը, անհատար, եկեղեցու հովիւր, թէ՞ առաքեալների ժողովը և սպա եկեղեցական ժողովը:...

«(1) Այսպիսով երևում է, որ առաքելադիր օրէնք է համարուած միմիայն ժողովին յատկացնել եկեղեցու օրէնսդրական իրաւունքը և ո՛չ որև անհատի, եկեղեցու պետին.

«(2) Այս օրէնքին չի կարելի հակասական համարել օտար և ազգային սուրբ հարց կանոնները, որոնք առանց ժողովի են արուել և ընդունուել բոլորի կողմից, որովհետև քրիստոնէայ հասարակութիւնը և եկեղեցիները այդ ձևով հրատարակուած կանոնները համարել են եկեղեցու ոգուն համապատասխան և ավանդութեան համեմատ, առանց որևէ շեղման ժողովական սահմանադրութիւններից, մանաւանդ, և այս պիտի ի նկատի ունենալ, որ սուրբ հարց ելանկան կանոնները միշտ մշակուել և գրուել են Եկե ոչ ժողովով, Գոնէ Եպիսկոպոսանէրի և այլ Խորհրդապետանէրի անկողնուց և ճասնակցութեամբ: Մինչև այժմ լինում են միշտ կաթողիկոսական կարգադրութիւններ, որոնց հնազանդուած են բոլոր հաստատութիւնները, և այդ չի հակասում ժողովական - օրէնսդրական սկզբունքին. ինչո՞ւ. ա. որովհետև կաթողիկոսական կարգադրութիւններն չեն զուրս զալիս այն գծած

սահմանից, որ դրել են մեր նախկին ժողովները, նոր կարգերը կամ միմիայն չիշեցնում են նախկինները, կամ ըստ ժամանակի և համագամանքի՝ փոփոխութեան և նկատարչում վարչական, պատշաճան և յեանան հողերը. բ. ոչ մի կաթողիկոսական կարգադրութիւն չի յաւակնել շեղել առանց ժողովի՝ նախնեաց աւանդից»⁸⁾։...

Սակայն լսենք ուս Աետական Օրէնքի, — ի դէպ՝ որի տեկստից է լինելու մեր խօսքը, — յատկապէս այդ հարցին վերաբերեալ շեշտումները:

Ռուս Աետական Օրէնքը՝ շեշտելով իր XI հատորի I մասի (հրատ. 1896 թ.) մի շարք յօդւածներում ամենայն հայոց Վեհափառ Պատրիարք-Կաթողիկոսի ընտրութեան և հաստատման վերաբերեալ պարագաները՝ միաժամանակ, այդ յօդւածների համադրմամբ, ներքին իմաստով, շեշտում է ընտրւած և հաստատւած Կաթողիկոսի դիրքի վեհութիւնը, — մի բան, որը նոյն Աետ. Օրէնքը, այսպէս ասած, սրբազործում է իր նոյն XI հատ. I մասի մի շարք յօդւածներում (1111, 1117, 1132, 1146—1148 և այլն):

Շատ յարմար է այդ առթիւ քաղել («Նոր-Դար») — ի չիշածս առաջնորդողի՝ ըստ ամենայնի իրաւացի խօսքը.

«Մենք դեռ առաջ կը դանք և կասենք, որ եկեղեցուն վերաբերեալ Աետ. Օրէնքներում ի նկատի է առնուած հայոց եկեղեցու հոգին»⁹⁾:

8) Տես Ն. վ. Մելիք-Բանգեան՝ «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը. Բ. գիրք. Կազմակերպութիւն և Կառավարութիւն», Շուշի, 1905—907 թ. թ., էջ 170, 171—172: — Հրաւիրում եմ ընթերցողիս ուշադրութիւնն ընդգծածս տողերի վրա: Բժ. Ս. Շ.-Ն.

9) Դոյն միտքն արտայայտել է ապա Մ. ա.-ք. Մելեանը ևս՝ «Պօլօժէսիան ձանաչել է մեր եկեղեցու հիմնական ոգին, նոյն

Այն Պետ. Օրէնքն ի նկատի է առել «հայոց եկեղեցու հոգին» ևս: Սակայն չմոռանար, որ նոյն Պետ. Օրէնքն իր որոշ յօդւածներին (տե՛ս վերը շեշտածս յօդւածները)՝ և բառացի, և ներքին իմաստով— «հայոց եկեղեցու հոգին», այսպէս ասած, ճարճնայա՞ծ է տեսնու՞մ յանձին ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աթոռի վրա բազմողի:

Զուր չի՞ Պետ. Օրէնքն անցնու՞մ յերաւել՝ զոչ պաշտօնէայ՝ Տ. Տեղակալի մօտով և շեշտու՞մ՝

«... дѣла чисто духовныя, по коимъ Патріархъ (Католикосъ) имѣеть рѣшительный голосъ, ни въ какомъ случаѣ не могутъ быть рѣшаемы безъ Патріарха во время вакансіи Патріаршаго престола; рѣшеніе дѣлъ сего рода отлагается до назначенія новаго Патріарха—... զուտ հոգևոր գործերը, որոնց վերաբերեալ Պատրիարքն (Կաթողիկոսն) ունի վճռական ձայն, երբէ՛ւ չեն կարող լուծուիլ Կաթողիկոսական Աթոռի Թափուր եղած ժամանակ. այդ տեսակի գործերի լուծումն յերաւելէ մինչ ցնոր Պատրիարքի (Կաթողիկոսի) նշանակուիլը» (յօդ. 1148):

Եւ ապա՝

«... Патріархъ (Католикосъ) ни въ какомъ случаѣ не можетъ передать ни сему (Эчміадзинскому Синоду), ниже какому либо мѣсту или лицу, власти, правъ и преимуществъ, присво

իսկ նախատեսել է հոգևորականութեան շտապը» (Տես «Մշակ», 1908 թ., № 114՝ «Կաթողիկոսական պատուիրակների ժողովը Թիֆլիսում»):

енныхъ сану его...—Պատրիարքն (Կաթողիկոսն) երբէ՛ + չի կարող յանձնել ո՛չ այս (Էջմիածնի Սինոդին), ո՛չ որևէ ուրիշ պաշտօնական փայրին կամ անձնաւորութեան յատկապէս նրա կոչման իւրացրած իշխանութիւնը, իրաւունքները և արտօնութիւնները» (յօդ. 1117):

Զուր չի շեշտում Պեա. Օրէնքը, որ՝

«... дѣла чисто духовныя, касающіяся догматовъ вѣры, отправленія богослуженія и тому подобныя—զուս հողևոր գործերը, որոնք վերաբերում են դաւանական, ժամասացութեան և այլ նման տեսակ հարցերին»—

ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը՝

«руководствуясь древними постановленіями церкви Армяно-Григоріанской и внявъ предварительно мнѣнію Эчміадзинскаго Синода сего исповѣданія, рѣшаетъ *окончательно* — ուղեցոյց առնելով հայ-Լուսաւորչական Եկեղեցու հնուց գոյութիւն ունեցող որոշումները և լսելով նախօրօք Էջմիածնի՝ նոյն դաւանութեան Սինոդի կարծիքը՝ որոշում է Վերջնական» (յօդ. 1132):

Եւ անա այդ՝ զոր հոգևոր գործերին վերաբերեալ հարցերում ամենայն հայոց Վեհափառ Հայրապետը, որը, ըստ Պեա. Օրէնքի, ո՛չ թէ յայննում է իր կարծիքը (մնօնի), այլ իր Վերջնական, անփոփոխելի որոշումը (окончательно рѣшаетъ—յօդ. 1132, անօրինակ ձայնը—յօդ. 1146 և 1148, անօրինակ ձայնը—յօդ. 1147) — անա այդ տեսակի գործերին վերաբերեալ հարցերում ամենայն հայոց Վե-

հափառ չայրապետը լեազնի պէտք է՝ ըստ ռուս. Պետ. Օրէնքի, հետեւապէս՝ Ռուսիոյ սահմաններում։...

Ի դէպ.

Պետական Օրէնքի այդպիսով շեշտած տեսակէտին կից՝ կաթողիկոսական իրաւանց շուրջը պտտող՝ վերջերս դրի առած պարզարանութիւնների և առաջարկների շարքից այստեղ կբերեմ հետեւեալը.

Ճ. Առաքելեանն իր՝ «Կաթողիկոսական խնդիր» յօդածումը գրում է՝

«Մենք բոլորովին հակառակ ենք, և չաճախ առիթ ենք ունեցել յայտնելու այդ մասին մեր կարծիքը, որ կաթողիկոսը հանդիսանայ մի ինչ-որ դիկտատոր, մի ինչ-որ փաշա կամ խան, ինչպէս մի քանի կաթողիկոսներ աշխատել են հանդիսանալ. ոչ. հայոց կաթողիկոսը, լինելով պէտ մի ժողովրդական, ռամկավարական, կարելի է ասել՝ հանրապետական ոգով սրնված եկեղեցու, պէտք է լինի լոկ ղեկավար, լոկ նախագահ այն հաստատութեան, որ կոչւում է կաթողիկոսութիւն։ Կաթողիկոսը ազգային-եկեղեցական-վարչական գործերի ղեկավարութիւնը պէտք է կատարէ ոչ ինքնակամ, միահեծան, այլ, համածայն հայ եկեղեցու ոգուն, աւանդութիւններին և սովորութիւններին, պէտք է կառավարէ եկեղեցին խորհրդարանի, մի տեսակ ծերակոյտի (որի մի թոյլ ստուերն է կազմում ներկայ սինօդը) աշակցութեամբ։ Այդ խորհրդարանը կամ ծերակոյտը պէտք է ընտրված լինի ազգից։ Միայն զոչ կրճնական, դասանաւանական հարցերով և անհատական հարցերով է միակշիւն կառավարել եկեղեցին և ինքնորոշման պատիւն վճիռները»։¹⁰⁾...

¹⁰⁾ Տես «Մշակ», 1908 թ., № 53:

Պ. Ս.-նն իր՝ «Ապագայ կաթողիկոսի պարտիքը և հայրիկից մնացած ժառանգութիւնը» յօդաւածում գրում է՝

«Կարծես յուսահատական է վիճակը, բայց յուսահատութիւնը անհաւատութեան է նշանակ. հեռու լինի մեզնից: Յոյսը կորցնողը անյուս կը կորչի: Անտարակուսելի է, որ ապագայ լեազք կաթողիկոսի համար՝ Աստուծոյ օրհնութեամբ և ազգի վստահութեամբ ու օգնութեամբ, անհնարինն էլ հնարաւոր կլինի»¹¹⁾...

Նոյն Պ. Ս.-նն իր՝ «Կաթողիկոսական խնդրի առթիւ» յօդաւածում գրում է՝

«Գալով ապագայ կաթողիկոսի իշխանութեան սահման գնելուն նրան ղեկավարող խորհրդականների ժողովի կամ գործունէութեան ծրագրի միջոցով, կ'ասենք, որ այդ աւելի քան ջուր ծեծել է: Հայ Հայրապետը աւանդապահութեան երգմամբ արդէն ինքն իրան սահմանափակում է, գործել խոստանալով համաձայն առաքելագիր, սուրբ հարց ու ժողովների աւանդած կանոնների: Իսկ նրան, որ Աստուծոյ անհասանելի կամբով և ամբողջ ազգի վստահութեամբ ու հաւանութեամբ ընտրվում է, իշեցնել մի գործադիր անձի աստիճանը, գրկելով սկզբնաւորութեան (ինիցիատիւի) իրաւունքից, աւելի քան ստորացուցիչ է և անպատուաբեր նորա կոչման և աստիճանին: Նա պէտք է լեազք լինի: Մեր հայրապետները նշանաւոր խնդիրներում միշտ գործել են միաբանութեան նշանաւորների ու ձեռնհաս աշխարհականների խորհրդակցութեամբ»¹²⁾...

11) Տես «Հովիւ», 1908 թ., № 12:

12) Տես «Հովիւ», 1908 թ., № 13:

Մի կարծիք ևս, այս անգամ՝ ի հետևումն հայոց եկեղեցական իրաւունքի պատմական ընդարձակ ուսումնասիրութեան: Խօսքս վերը չիշածս ներսէս վարդապետ Մելիք-Թանգեանի՝ հայ եկեղեցու իրաւասութեան նւիրած աշխատութեան Բ. Գրքի մասին է, որի «Կաթողիկոսական պարտք և իրաւունք» հաստատում, ի միջի այլոց, կարգում ենք՝

— «Կաթողիկոսն է հայոց եկեղեցու գերագոյն զատաւորը, վերջնական լծիւ հայապետը՝ առանց Երդրման Ընկալիւթեան...», և ապա՝ «Կաթողիկոսն է օրէնսդրական մարմնի մեակ գլուխը, որը կարող է... Եսպարտել (եկեղեցու վարչական կազմի վերաբերեալ կանոնների) ծովն կէտերը...»¹³⁾...

Ապա—բստ Լէօի՝

«Պատմական բազմաթիւ փաստերով հաստատված է, որ կաթողիկոսութեան հետ կապված են մեր ազգային գործերը, որոնց կառավարել է նա Խնամակալը»¹⁴⁾...

Մամուլի էջերում գրի առնւած այդ ամեն շեշտերն ուշադրաւ են պաշտպանածս թեզի տեսակէտից:

Յիրաւի: Վերը շեշտւած զուտ հոգևոր գործերում ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Աթոռի վրա բազմող չաչրապետն ունի երևան զալով՝ իբր համայն հայ ազգի ներկայացուցիչ, որին համայն հայ ազգի և վերջինս հովանաւորող ուսս պետութեան մեհաճութեամբ վստա-

¹³⁾ Տես Ն. Վ. Մելիք-Թանգեանի «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը. Բ. Գրքը. Կազմակերպումին և Կառավարումին», 1905—907 թ թ., Շուշի, էջ 124՝ է, ը:

¹⁴⁾ Տես «Մշակ», 1908 թ., № 114՝ «Կաթողիկոսական պատուիրակների ժողովը Թիֆլիսում»:

հովթեամբ իւրացրւած է հայ ազգի ամենանւիրական սրբութեան՝ («եկեղեցու չողու») անխափան պահպանութեան և հաւատարիմ ներկայացուցչութեան նւիրական պարտաւորութիւնը: Եւ ազգիս Վեհափառ չովւապետը՝ իր այդ նւիրական պարտաւորութիւնն իրագործելիս՝ լեազօր է, — լեազօր է՝ իբր ճարտ՝ իր ճարտիւյն յատկութիւններով, իր անհասարական բմբրունումներով, իր, այսպէս ասած, ճարտար և քարոյական կարողութեամբ՝ անհասարական խղճով: Եւ այդ դէպքում ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Գահի վրա բազմող չովւապետի իրաւունքը (պարտաւորութեան իրականացումը — id), ինչպէս փիլիսոփաներն ասում են՝ сама себѣ довлѣетъ — ինքն է իրեն բնորոշում՝ դառնալով անհատական խղճի, անհատական մտաւորականի-բարոյականի թելադրութիւն-հրահանգ-պատւիրան, հետևապէս՝ անցնելով, այսպէս ասած, օրէնսից դէպք՝ ճարտար¹⁵⁾:

Այդ վերջին՝ օրէնսից դէպք՝ ճարտար անցնող անհատական ճարտարականի - քարոյականի թելադրութիւնների, մարդկային խղճի պատւիրանների-հրահանգների սկզբունքն ամենեւին խորթ չի, ի միջի այլոց, ռուս Պետ. Օրէնքի ոգւոյն ևս: Արժէ ուշադրութեան առնել գէթ դիմացի կողմերի ազատ մրցութեան սկզբունքի և հրապարակի ներկայացուցիչների (судъ прісѣжныхъ) ինստիտուտի մուտքը պետական դատա-

15) Տես ևս իմ «1905 Թւի օգոստոսի 1-ի Ուկազը և Ժամանակաւոր կանոնները», էջ 34—56 և այլն, ևս իմ «Դպրոցների նիւթական-դրամական ապահովումեան հարցը. 1. Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների սկամտի աղբիւրները», էջ 18—26:

վարութեան պրոցեսսում¹⁶): Վերջապէս, չէ՞ որ երբեմն նոյն իսկ բարձրագոյն ատեանների որոշումները, թէև կայացրած ըստ ամենայնի « ըստ օրինի », սակայն ներկայացնում են Նորին Կայսերական Մեծութեան բարեհապեցողութեանը...

Ամենայն հայոց Վեհափառ Հովապետը լիազօր պաշտօնէայ է իր այն ամեն գործողութիւններում, որոնք լրիւ, մանրազնին շեշտած են Պետ. Օրէնքներում, և, սրան կից, ամենայն հայոց Վեհափառ Հովապետը՝ մնալով իսկ հայ-Լուսաւորչական եկեղեցու « առաջին պաշտօնէայ—սպասաւոր »՝ լիազօր պէտ է իր այն ամեն գործողութիւններում, երբ « рѣшаетъ окончательно—имѣетъ рѣшительный голосъ—даетъ свои резолюціи—որոշում է վերջնականապէս—ունի վճիռ կայացնող ծայն—տալիս է իր վճիռը », և այդ վերջին տեսակի գործողութիւններում նրա իրաւունքն in actio անցնում է, այսպէս ասած, օրէնսից դէնք՝ « Կողմը, նրա որոշումներն՝ անփնէլ է և անփոփոխելի :

Ապա, սրան կից, կարող են պատահել հարցեր, որոնք նախատեսւած չեն Պետ. Օրէնքի տեկստում: Այդ վերջին տեսակի հարցերը « представляются отъ нея (власти Министра Внутреннихъ Дѣлъ)— ներկայացնում են նրանից (Ներքին Գործոց Նախարարից) », որին ենթարկւած են օտար զաւանութիւնների գործերը, — « въ Департаментъ Духовныхъ Дѣлъ Иностранныхъ вѣроисповѣданій на Высочай-

¹⁶) Համեմատիր проф. Л. Владиміровъ: „Уголовный законодатель какъ воспитатель народа“, Москва, 1903 г., էջ 58—59 և 105—106:

шее разрѣшеніе, установленнымъ для того порядкомъ—Այլապաւանների հոգևոր գործերի դեպարտամենտը Բարձրագոյն որոշման՝ սահմանւած կարգով) (յօդ. 13, 14, 15):

Ի հարկէ, ամենայն հայոց Վեհափառ Հայրապետին՝ ոչ պաշտօնապէս, ոչ բարոյապէս իւրացրւած չի իրաւունք՝ «փոփոխելու կամ վերացնելու օրէնքները, հնուց մեզ աւանդւած նւիրական կարգերը»: Ո՛չ: Նա՛նք և պաշտօնապէս, և բարոյապէս պարտաւոր է ամենայն «ճշտութեամբ կատարել և պահպանել» այդ ամենը: Սակայն որոշ հարցերուձ, երբ ամենայն հայոց Վեհափառ Հայրապետը չունի հանդիսանալու միայն՝ «какъ предсѣдатель—իրը նախագահ» ս. Էջմիածնի հայ-Լուսաւորչական Սինոդի (յօդ. 1146), ի՛նքը Պետ. Օրէնքը պաշտօնապէս իւրացրել է նրան իրաւունք՝ գործել—որոշել Վերջնականապէս—«рѣшаетъ окончательно»՝ ըստ իր անհատական բարեհայեցողութեան, հրահանգներ տալ՝ ըստ իր անհատական մտաւորականի-բարոյականի՝ խղճի:

Այդ մտքով ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը լեապօք պէտք է: Եւ այդ անվիճելի է:

Ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը լեապօք պէտք է՝ ոչ միայն հայ եկեղեցու «օրէնքների պահպանութեան վրայ հսկելու» իմաստով, այլ և՛ իբր մի անհատ—պէտք, որին իւրացրւած է իրաւունք՝ «ուղեցոյց առնելով (РУКОВОДСТВУЯСЬ) հայ-Լուսաւորչական եկեղեցու հրնուց գոյութիւն ունեցող որոշումները և լսելով նախօրօք Էջմիածնի Սինոդի կարծիքը, Վերջնականապէս որոշել դաւանական, ժամասացութեան և նման տեսակ հարցերին ամեն ինչ վերաբերեալը»: Ասել է՝ ամենայն

հայոց Վեհափառ Հայրապետին իւրացրւած է իրա-
ւորութեան ընթացքը ըստ իր անհատական մտաւորականի-
բարոյականի՝ խղճի հրահանգների-պատւիրանների, ի-
րեն միանգամայն ազատ զգալով կոլլեզիայ հաստա-
տութեան, որպիսին է ս. Էջմիածնի հայ-Լուսաւոր-
չական Սինոդը (յօդ. 1146), ամեն բայլափոխը կար-
գազրոզ, ղեկավարող Պետ. Օրէնքի յօդւածների կա-
պանքներից, — մի իրաւունք, որից, կրկնում եմ, զորս
է յիրաւի զուտ պաշտօնեայ՝ Տ. Տեղակալը (յօդ. 1148)
և ս. Էջմիածնի Սինոդը՝ իր պրոկուրորով-դատախա-
զով հանդերձ:— Ի ղէպ. վերջինս՝ պրոկուրորը, ըստ
Պետ. Օրէնքի, յատկապէս «имѣеть наблюдение за
дѣлами судебными и распорядительными, въ
семъ Синодѣ производящимися — ունի հսկելու-
ղոյն այդ Սինոդում տեղի ունենալիք դատական և վար-
չական-կարգադրական գործերի վրա (նկատմամբ?)»
(յօդ. 1152)...

Ահա ս. Էջմիածնի Սինոդի՝ իբր կոլլեզիայ մարմնի
այգօրինակ գործողութեան վերաբերեալ մի-երկու իլ-
լիւստրացիա-լուսաբանութիւն, և այն՝ պրոկուրորի
ներկայութեամբ— «հսկողութեամբ» անցածից, — իլ-
լիւստրացիաներ, որոնք բերում եմ այստեղ համաձայն
Սինոդի նախկին անդամ՝ Բարդուղիմէոս եպիսկոպոս
Գեորգեան-ձուղուրեանի մի աշխատութեան, ուր՝ իբր
յաւելւած, ի միջի այլոց, կցած կայ ս. Էջմիածնի Սի-
նոդի երկու՝ մեզ հետաքրքրող հարցի տեսակէտից վե-
րին աստիճանի հետաքրքրելի պաշտօնական օրագրների
հետևեալ կտորները (օրագրներում ամենայն ուշադրու-
թեամբ ի նկատի են առնւած՝ Սսի ժողովը, Հայաս-
տանեայց եկեղեցու կանոնագիր հայրերը և այլն):

ա) «Ի 11-ն յունվարի 1892 ամի. ըստ հրամանի Նորին Կայսերական... Սինոդս ի 26 նոյեմբ. անցելոյ 1891 ամի... ճրամայեցին... որպէս ասացեալ է ի վեր անդր յօրագրի, նախ՝ «Եկեղեցւոց մերոյ միայնոյ է անկ կարգել կամ խափանել զօրէնս», ըստ այնմ. «Ոչ է պարտ զվաղնչուց սովորութիւն ի դաւառի եկեղեցւոյ նորածնել զվիճակաց, և զաթոռոց, և զժողովրդոց ասէ, և եթէ փոփոխել յասացելոյզ կամի որ ի ճայրապետաց՝ ժողովու պարտի առնել՝ որ է անվտանգ ըստ դատաստանի զրոց» (Կանոնազիրք Սինոդի, եր. 466. կանոն ՌՁԴ.), և երկրորդ՝ ըստ Պօլսօփենիայի ևս յօղուած 10, 25, 40, 41 և 42, յատուկ պարտաւորութիւն է ճայրապետի ամենայն ճայոց ճիշդ պահպանութիւն կանոնաց և արարողութեանց դաւանութեան մերոյ ըստ հրահանգութեան նախնի կանոնադրութեան Լուսաւորչական եկեղեցւոյ և տալ Բացարձակ որոշումն (резолуція) ի խնդիրս և ի վճիռ հոգևորս: Ուստի չեն մեզ իրաւունք ի նորոյ կանոնադրելոյ՝ «Թոյլատրել զպսակս 7-րդ աստիճանի ազգակցութեան հասարակէս վասն ամենեցոն», նոյնպէս և ոչ Բացարձակս: Ինչուք ասա և վկայութիւն «Ամուսնութիւն ըստ ճայոց եկեղեցական իրաւաբանութեան-իրաւաբանական հետազօտութիւն» ի ծանրակշիռ աշխատութենէ կանդիտատի Մոսկւայի ճամպարանի իրաւաբան Վահան վարդապետ Բաստամեանց. «Ռուսիական պետական օրէնքը, որ վերաբերում է ճայաստանեաց եկեղեցւոյ կառավարութեան կայսրութեան սահմանում, ճանաչում է ճեր եկեղեցական վարչութեան լեւազօր իրաստանութեանը չհաստատեան մասին վարուել եկեղեցական կանոնով: Բայց կոնսիս-

սորիաները, կամ որ նոյն է առաջնորդները չհասութեան արարչութեան ղեկավարութեան պարտաւոր են դիմել և Էջմիածնի սինոդին (Сводъ законовъ, т. XI ч. I. стр. 985 п. в.), որը իրաւունք ունի քննել չհասութեան հարցը, որպէս պատկից առաջ, նոյնպէս և պատկից յետոյ (ст. 938 п. 7 того же зак.): Սակայն որովհետև նոյն օրէնքը ճանաչում է ընդհանուր չափոց Կաթողիկոսի Գերագոյն իրաւասութեանը զոչ քան իր քանակական հարցերի մէջ (929 того же зак.), իսկ չհաս ամուսնութիւնների թույլ տալը, այսինքն եկեղեցական կանոնից Բացառութեան անելը կրուում է կրօնական կերպարանը, ուստի և Էջմիածնի սինոդը չհասութեան հարցերի մէջ վարուում է կաթողիկոսների հրահանգներով և պատճառներով («Փորձ» 1881 թ. № V, էր. 22)»:

բ) «30 յունւարի 1892 ամի, ըստ հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան Ինքնակալին Ռուսիոյ ի Լուսաւորչական չափոց Սինոդի սրբոյ Էջմիածնի լուսն զեկուցումն... չորերին անդամը բարւոր համարէին թողուլ նոյնութեամբ զկնճոռտեալ զորժ պատկին այնորիկ ի Բարեհայեցողութեան ընտրելի չայրապետի ազգի՝ համաձայն 40, 41 և 42-րդ յօդւածոց Բարձրագոյն հաստատեալ Պօլօժենիայի... ուստի զորժն այսորիկ... ի վերէ քան զիրաւասութիւնս սինոդին»:

«Սինոդի պ. պրօկուրոր Կանչելին, — աւելացնում է այդ օրագրին Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսը, — յատկապէս եկած ներկայ էր Ատեանում այս օրագրի ընթացմանը և մեր անդամոց ստորագրելուն»¹⁷⁾:

¹⁷⁾ Տես Բարդուղիմէոս եպիսկոպոս Գէորգեան-Ճուղուրեան՝

Բարդուղիմէոս Եպիսկոպոսի աշխատութիւնից վերը քաղածում արած ընդգծումները իմս են: Եւ այդպիսով ընդգծածս գալիս է միանգամ ևս ճշտելու ամենայն հայոց Վեհափառ Հայրապետի Լեազը պէտք լինելութեան, նրա իրաւասութեան անահմանութեան - Լեազըրութեան նկատմամբ պաշտպանածս թեզը:

Ապա՝ թէ ռուս Պետական Օրէնքի տեսակէտից ինչ մտքով պիտի հասկանայ «հայոց եկեղեցին իր կարգերով ժողովրդական է, նրա հոգին անահմանադրական»¹⁸⁾ թեզը, — մի թեզ, որով կամին ժխտել ամենայն հայոց Վեհափառ Հայրապետի իրաւասութեան անսահմա-

«Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ», երկրորդ հատոր, Թիֆլիս, 1902 թ., էջ 174, 193—195, 197 — 198, 202—203:

18) Ի դէպ.

«Ժողովրդական» — «սահմանադրական» տերմինների տեսակէտից ուշազրաւ է հետևեալ վկայումքինը՝

«Ռուսաց մէջ—կարդում ենք Ն. վ. Մելիք-Թանգեանի վերը յիշածս նոյն աշխատութեան մէջ՝ մի երկու էջ յետոյ—Պետրոս Մեծի շնորհիւ եկեղեցին ենթարկուեց նոր վարչական կազմակերպութեան, կայսրը համարուեց գլուխ եկեղեցու և բարձր օրէնսդրական իրաւատէր: «Բոլոր օրէնսդրական կարգադրութեան սկզբնական հիմունքը եղել է, ասում է Սոկոլովը Մեծն Պետրոսի արած այդ կարգադրութեան վրայ խօսելով, դարձնել եկեղեցական իշխանութիւնը Ռուսաստանում պետական կառավարութեան մի ծառայողական գործիք՝ իւր նպատակներին հասնելու համար, և հաւասարացնել եկեղեցական իշխանութիւնը պետութեան միւս վարչական հաստատութիւններին, ենթարկելով նրանց նոյն կերպարանքին և տալով նոյն տիպը» (Սր. ՕճօՅ, 1870 ր.): Հայոց եկեղեցին Ռուսական տիրապետութեան ներքոյ ստացաւ այն կերպարանքը, ինչ որ ռուսականը Պետրոս Մեծից սկսած» (Տես Ն. վ. Մելիք-Թանգեան՝ ibid, էջ 175)...

նութիւնը, — այդ հարցն ես աշխատել են արդէն ըստ կարեացս, ի միջի այլոց, պարզել՝ օգտուելով պատեհ առիթից¹⁹⁾...

Ա Տ Ժ " Ժ " - Տ Ն

«Կաթողիկոսական ընտրութեան համար գումար-ւելիք համազգային ժողովը պէ՛տք է արդեօք սահմանափակէ կամ, աւելի ճիշտ, որոշ շրջանակի մէջ դնէ կաթողիկոսի անսահման իրաւասութիւնը» — կարգում ենք «Նովիւ»-ի 1907 թւի № 46-ի երկտող խմբագրականում:

Ի մի խմբելով ամեն վերն ասածս՝ պատասխանում եմ.

1) Ամեն պաշտօնական մարմին պիտի լրացնի իր զբաղմանց պաշտօնական օրակարգը:

2) Որոշ պաշտօնական միասիայի նկատմամբ դոյութիւն առած պաշտօնական մարմնին չէ զլացում մասնատրատէա զբաղւել մասնաւոր հարցերով:

3) Կաթողիկոսի անսահման իրաւասութեան («սահմանափակման կամ, աւելի ճիշտ, որոշ շրջանակի մէջ դնելու») հարցը համազգային ժողովի մասնաոր զբաղման առաջարկելիս՝ պրակտիկ տեսակէտից անհրաժեշտ է ղեկավարւել տիրող Պետական Օրէնքի բռն տեկստով, ասել է՝ անհրաժեշտ է զատել այդ տեկստի տեսակէտից ընդհանրէ հարցեր-որոշումները նոյն տեկստի տեսակէտից անընդհանրէ հարցեր-որոշումներից:

¹⁹⁾ Տես իմ, ի միջի այլոց, «Հայոց եկեղեցական ծովսի իրաւասութեան խնդիրը» յօդածը («Նոր-Դար», 1902 թ. № № 77 և 78 — արտատպում է ստորև), ևս՝ իմ «1905 թւի օգոստոսի 1-ի Ուկազը և ժամանակաւոր կանոնները»:

4) Կաթողիկոսի՝ Պետական Օրէնքից դժած «անսահման իրաւասութեան» սահմանափակման, ասել է՝ կաթողիկոսին՝ իբր լիազօր պէտք չընդունելու—չճանաչելու դէպքում, նա, զոնէ ո՞րևս պետութեան սահմաններում, կը առնայ զայս «պէտքան պաշտօնէայ» սինոդի նախագահ՝ sui generis— իր տեսակի տեղակալ, և ո՞չ ամենայն հայոց Վեհափառ Հովհաննէս: («Որոշ շրջանակ») խօսքերի իմաստն առածովական է):

5) Այդ վերջին (4) կէտում զրի առածը պիտի ի նկատի ունենան այն ամենքը, որոնք թերևս նախագծում են ամենայն հայոց Վեհափառ Հայրապետի իրաւունքների այն տեսակների սահմանափակումը, որոնք Էստոնացի շեշտած կան Պետ. Օրէնքի XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թւի) յօդ. 1117-ում:

6) Արդի կացութեան (ազգային-քաղաքական) պայմաններում ամենայն հայոց Վեհափառ Հայրապետի իրաւասութեան սահմանափակումը— ի՛նչ («սահմանում»), ի՛նչ «շրջանակում» էլ իրազործւելիս լինի այն — ամենայն հեշտութեամբ կարող է առիթ հանդիսանալ պետութեան համար ևս զբաղւել նոյն հարցով:

7) Վերջին 6-րդ կէտում շեշտածիս նման հետեւանքներին ամենայն հաւանութեամբ կհանդիպենք այն ամեն անգամները, երբ տքնելիս լինենք որոշել մեր զուտ հայկական հարցերն ամենայն հարապատասխանաբար նորադոյն ժամանակի պէս-պէս կուլտուր-քաղաքական յաղթութիւններին, սակայն, միաժամանակ, անտես առնելով շրջապատի՝ պահանջները և այն, որ մենք երեք պետութեան ստորազրեալ ազգ ենք:

8) Ընդհանուր առմամբ, մենք աւելի քիչ առիթ ունենք երկիւղ կրելու համայն ազգից բնորւած Կա-

Թողիկոսի «անսահման իրաւասութիւնից» քան՝ կաթողիկոսական ընտրութիւնը և նոյն իսկ ընտրւած Կաթողիկոսին իրենց անհատական կամ խմբական շահերին ծառայեցնել տքնողներինց:

9) Կաթողիկոսական «անսահման իրաւասութեան» երկիւղն ամենևին չքանուծ է, երբ ընտրութիւնը չիրաւի համալ գային է, քւէատուութիւնը՝ սղապ:

19 $\frac{XII}{19}$ 07Թ.—19 $\frac{V}{28}$ 08Թ.,

Մ ո ս կ ռ :

II.

«ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐՈՒԽԻ ԻՐԱՒԱՍՈՒ-
ԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ»²⁰⁾

Դոյն այդ վերնազրով մի ընդարձակ յօդւած է հրատարակել Թիֆլիսի Քամոյեան եկեղեցու ծխական պ. Յ. Սպենդիարեանը²¹⁾:

Յաւօք սրտի պիտի ասել, որ պ. յօդւածագիրը զերծ չի մնացել այսօր մեր մէջ տիրող սովորութիւնից՝ նոյն իսկ ծանրակշիռ հարցերն որոշել, թէև չիրաւի որոշ, սակայն երբեմն վիճելի հիմունքներից հետևեցրած «ըսկզբունք»-ի տեսակէտից: Սկզբունքների երբեմն անցողական «փոփոխելի» փայլն այսօր այնպէս զրաւում-կաշկանդում է մեր իմացականութիւնը, որ մենք ամեն ինչ պարզւած-բացատրւած ենք կարծում, եթէ յաղթւած են միայն և եթէ արամաբանական խոչնդոտները: Կարծես մի տեսակ մշուշ է իջնում շարունակ տարիների իրականութեան վրա և «հին կարգերը» պատկերանում են մեր առաջ աւելի ևս «հնացած»՝ անպէտքացած — յամենայն դէպս՝ «անցած-զնացած»: Տրամաբանօրէն բաւարարութիւն տալով մեր սկզբունքների թելադրութիւններին՝ մենք, կարծես կորցնում ենք «անցած» և արդի փաստերի իրականութեան ի-

²⁰⁾ Արտատպում է «Նոր-Դար»-ի 1902 թւի № № 77—78-ից:

²¹⁾ Տես «Մշակ», 1902 թ., № № 78—79:

մասան ըմբռնելու ընդունակութիւնը: Մենք խօսում ենք 1836 թւի «Положение»-ից, որը «հիմնված է հայոց եկեղեցական կանոնների և աւանդութիւնների վրա», մենք վկայում ենք, որ «այդ երևում է Նիկողայոս I Կայսրի նոյն թւի մարտի 11-ին շնորհած հրովարտակի բնագրից, ուր առանձնապէս ընդգծված է Կայսրի ցանկութիւնը անխախտ պահպանել հայոց ազգի եկեղեցական օրէնքները և հին սովորութիւնները», որ «Положение»-ն «մի հիմնաւոր և նշանաւոր փաստ է, որից չը պիտի շեղվեն վիճող կողմերը, քանի որ միայն այդ օրէնքով որոշված են Յովհաննէս Կարբեցու ժամանակից հայոց եկեղեցու իրաւունքները և արտօնութիւնները» — և, միաժամանակ, «գովելի» հրատարակում «միայն վերջին ժամանակներս» երևան եկած «մի քանի ծխական համայնքների ձրգտում»-ը՝ «խորատակել այն կապանքները, որոնք այս քան ժամանակ» կապում-ծուլում էին եկեղեցական ծուխն իր եկեղեցու Բարձրագոյն և ստորին պաշտօնեաների հետ և ապա, կարծես մշուշի մէջ նշմարելով Պետական Օրէնքի (նոյն «Положение»-ի) որոշ յօդւածների պարզ իմաստը, հրաւեր ենք կարգում նրան — ծուխին՝ դէմ-յանդիման ելնել այդ պաշտօնեաներին, իսկ, «եթէ ծագէ ո՞ր և է անհամաձայնութիւն ծուխի և կոնսիստորիալի մէջ», գործը հասցնել «մինչև կառավարչական Սենատ» - ր, որովհետև — այս անդամ մենք դնում ենք որոշ թեղ — չի կարելի «Թողնել ասպարէզը գործելու անընդունակ զասակարգին — մեր հողեւորականութեանը»: ... Վերջապէս, այդ այդպէս լինելով, այսօր մեզ, ի հարկէ, մնում է միայն ծաղրել «մեր նախնիքների օրով» ազգի ունեցած «հին, ան-

ցած-գնացած կարգերը», երբ «եպիսկոպոսն էր կատարում երէցփոխանական պաշտօնը»...

Կարճ, ըստ արդի «սկզբունքներ»-ի և այդ «սկզբունքներ»-ին կենդանութիւն ներշնչող տրամաբանական կանոնների թելադրութիւններին, վիճակային ատենանք չունի իրաւունք պնդելու, որ «Положение»-ի հիման վրա ծուխը իրաւունք չունի խառնվել եկեղեցու անտեսական-վարչական գործերի մէջ և թէ երէցփոխը (,) կոնսիստորիայի ստորադրեալ պաշտօնեայ լինելով, պարտաւոր է ղեկավարվել միայն նրա տուած հրահանգներով, և ոչ թէ ծուխի վճիռներով», որովհետեւ «Երկուսից մէկը, եթէ երէցփոխը վիճակային ատենի պաշտօնեայ է, նա ծուխի հետ ոչ մի կապ չը պիտի (?) ունենայ, իսկ քանի որ օրէնքով երէցփոխը ժողովրդի ընտրեալն է և գործում է իբրև նրա լիազօր ներկայացուցիչը, նա ծուխի կամքից դուրս զայլ չէ կարող և հոգևոր իշխանութեան հրամանը կատարում է միայն ծուխի զիտութեամբ և հաւանութեամբ և ոչ թէ նրանից անկախ. այլապէս VIII բաժ. III փ. XI հ. I մ. Պետ. Օր., ուր չիշված է ծխական համայնքի և երէցփոխի գործունէութեան շրջանը և իրաւասութիւնը, կորցնում է իւր raison d'être»: Ի վերջոյ, «հոգևոր ատենի միջամտութեան առիթ տալ կարող է միայն երէցփոխի ապօրինի գործողութիւնը, լինի դա արված ծուխի զիտութեամբ, թէ անզիտութեամբ. այդ է հսկողութեան սկզբունքի միակ (?) օրինաւոր հետևանքը: Իսկ այդպիսի ղէպերից դուրս հոգևոր իշխանութիւնը իրաւունք չունի ծուխի տեղը բռնել և երէցփոխի միջոցով ամեն իր հրամանները կատարել տալ, ասելով՝ ես եմ քո իշխանաւորը, իսկ դու

իմ հնազանդ պաշտօնեան: Այդ կը լինէր անսանձ կամայականութեան և անձնական հաճոյքի իշխանութիւն, որ ոչ մի հասարակաց գործում ընդունելի սկզբունք չէ): Իսկ այստեղ դրած կոնկրէտ հարցին վերաբերեալ պ. յօդւածագիրը՝ «հասարակաց գործ» ասելով, անշուշտ, ի նկատի ունի այն, ինչ վերաբերում է «միայն վերջին ժամանակ») իր նկատած «մի քանի ծխական համայնքներէ կողմից գովելի ծղոտման»-ը:

«Մենք ուրախ սրտով ողջունում ենք ծուխի առաջին դիտակցական քայլերը և հաւատում ենք, որ այդ հասարակական խմբերի հաւաքական աշխատանքը բարեյաջող հանգամանքներում կարող է ստեղծել գործունէութեան փայլուն շրջան» — այդ են չիշածս յօդւածի վերջին տողերը, — մի յօդւած, որով այնքան յանիրաւի հարւածներ է թափւում այն ամեն կարգերի և սովորութիւնների վրա, որոնցով ցայսօր կանգուն է ճաստանեաց Եկեղեցին, և այնքան շռայլութեամբ գովեստներ վատնւում առայժմ դեռ ոչ ներկայ և ոչ ապագայ ունեցող «մի քանի ծխական համայնքների ծրուտման»-ը՝ «խորտակել» դոյն այդ՝ եկեղեցու պաշտօնեաների և ժողովրդի մէջ ցայսօր գործող կարգերը և սովորութիւնները...

Եւ ահա այդպիսի յօդւածներ դրող և հրատարակող մեր օրէնագէտ (sic!) հրապարակասօսներն երազում են՝ վերջ տալ «մեր կեանքի ախուր իրականութեանը, ուր անթափանցելի խաւարի մէջ ազդեցութիւնը և անբարոյականութիւնը ձեռք ձեռքի տուած աւերիչ գործ են կատարում...»

Զարմանալի միամտութիւն...

Իրմենք, ուրեմն, Պետական Օրէնքի և աշխատենք

ըմբռնել այստեղ դրած խնդրին վերաբերեալ Օրէնքի յօդաձեւերի չիրաւի «անվիճելի» իմաստը: Նարկ է ասել, որ մեր խօսքը չի լինելու մայրաքաղաքների — Մոսկուայի և Պետերբուրգի հայ եկեղեցիների մասին, քանի որ այդ եկեղեցիները՝ իբր բացառութիւն — կառավարուած են առանձին կանոնադրութեամբ (XI հատ. I մաս, հրատ. 1896 թ., յօդ. 1237—1245):

Ըստ Պետական Օրէնքի XI հատորի I մասի (հրատարակութիւն 1896 թւի²²) հայ եկեղեցու ժամասացութեան և հոգևոր գործերի կատարման (отправление) վերաբերեալ իրաւունքը վերապահուած է հայ հոգևորականներին և այդ լինում է համաձայն հայ եկեղեցու օրէնքներին և պաշտօնական աստիճանաւորութեանը (законовъ и чиновположенія) (յօդ. 1111): Ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին իւրացրած են այդ եկեղեցուն վերաբերեալ զերազոյն վարչութեան և բարձրագոյն հսկողութեան իրաւունքները (յօդ. 1117): Ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը, ուղեցոյց առնելով հայ եկեղեցու հնուց գոյութիւն ունեցող որոշումները և լսելով նախօրօք ս. Էջմիածնի Սինոդի կարծիքը, վերջնականապէս որոշում է դաւանական, ժամասացութեան և այլ նման տեսակ հարցերին ամեն ինչ վերաբերեալը (յօդ. 1132): Ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսն է, միաժամանակ, նախագահ ս. Էջմիածնի Սինոդի (յօդ. 1139). վերջնիս իւրացրած է բոլոր հայ եկեղեցիների գոյքի (имущество) պէս-

²²) Ստորև տեկատում պատահելիք «Պետական Օրէնք» խօսքերը ամեն անգամ պիտի հասկանալ՝ իբր Պետական Օրէնքի XI հատորի I մասը (հրատարակութիւն 1896 թւի):

պէս կառավարութեան ընդհանուր հսկողութիւնը (յօդ. 1222): Թեմական առաջնորդները լիակատար հսկող-
ղեկավար (общій надзоръ — полные-начальники) են իրենց թեմերի եկեղեցիների գոյքի պէս-պէս կա-
ռավարութեան (յօդ. 1170, 1222) և պատասխանա-
տու են քաղաքական բարձրագոյն և իրենց հողերը
իշխանութեան (յօդ. 1117, 1170, 1222) առաջ. նը-
րանց օգնու՞մ-նպաստու՞մ են թեմական կոնսիստորիա-
ները (յօդ. 1170), որոնց նախագահներն են իրենք
թեմական առաջնորդները (յօդ. 1183): Թեմական առ-
աջնորդները պարտաւոր են անձամբ կամ իրենց ներ-
կայացուցիչների միջոցով տարին զէթ մի անգամ շըր-
ջել իրենց թեմերը՝ վերահասու լինելու թեմի գործերի
դրութեանը (յօդ. 1176) և եկեղեցական գոյքին (յօդ.
1180) վերաբերեալին: Թեմական կոնսիստորիաներին
վերապահուած է անմիջական (непосредственный) հսկողութիւն թեմի եկեղեցիների հողերը կազմի վրա,
թեմի եկեղեցիների բարեկարգութիւնը և գոյքի կա-
ռավարութիւնը (управление), եկեղեցիների դրամա-
կանը և մատեաններն ամեն ամիս քննել-ճշտելը, ս.
Էջմիածնի Սինոդին ամեն տարի մանրամասն հաշիւ
տալը (յօդ. 1188՝ 1, 2, 4, 14, 15): Տողերը կա-
ռավարութիւններն են թարկու՞մ են կոնսիստորիանե-
րին և չեն կարող ոչինչ գործել առանց կոնսիստորիայի
առանձին յանձնարարութեան (յօդ. 1191). նրանք հա-
ւաքու՞մ են կոնսիստորիաների համար կարեւոր տեղե-
կութիւնները (յօդ. 1192): Տայ եկեղեցիների շէնքերը,
նրանց մէջ եղած շարժական և անշարժ կայքը, նրանց
հողերը, դրամները, նրանց անւելիք նւիրաբերութիւն-
ները պատկանու՞մ են հայ եկեղեցու՞ն (յօդ. 1212),

և այն՝ ոչ այս կամ այն եկեղեցուն զատ-զատ, այլ բոլոր հայ եկեղեցիներին՝ իբր Տի ամբողջութեան (յօդ. 1213): Հայ եկեղեցու զօրքի մասնաւոր (частное— և ոչ՝ непосредственное!) կառավարութիւնն անմիջապէս²³⁾ կախաւծ է երէցփոխից (յօդ. 1225), որին ընտրուծ է իր միջից ինքր ծուխն երեք տարով (յօդ. 1227) և որն ունի պարտաւորութիւն (обязанность — և ոչ՝ право!)՝ հսկել (наблюдение) եկեղեցական զօրքի անձեռնմխելիութեան վրա, կառավարել (управление) եկեղեցական եկամուտները, յաճախել (хождение) պաշտօնական վայրերը՝ եկեղեցուն վերաբերեալ հարցերի զէպքերուծ, կառուցանել և նորոգել եկեղեցական շէնքերը, քրէհով տալ այն և կատարել ամեն նման տեսակ զործողութիւններ. նա առհասարակ զործուծ է իբր ծուխի հասարակական-նշխարարացի, սակայն ծանրակշիռ զէպքերուծ նա ունի իրաւունք (въ правѣ) պահանջել ծուխից առանձին հաւատարմութուղթ: Ստանալով այդ առանձին հաւատարմութուղթը՝ երէցփոխը հաւատարմութուղթուծ շէշուած հարցերի նկատմամբ ամենեւին ազատ է որ և է պատասխանատուութիւնից շուտ (յօդ. 1229): Երէցփոխը պարտաւոր է ամեն տարւայ վերջը հաշիւ տալ իր ընտրողներին—ծուխին և թեմական ատեսնին—կոնսիստորիային (յօդ. 1232): Հայ հողեւորական ոչ-կոստահրօն կազմը, որն ընտրուծ և հաստատուծ է համաձայն Պետ. Օրէնքի IX հատորի (հրատ. 1899 թ.) 500 և 501 յօդւածների, ստանուծ է իր սնունդը ծուխից (յօդ. 1146):

²³⁾ Այսինքն՝ երէցփոխը պիտի կառավարի և ոչ թէ՛ ծուխը:

Ահա՛ Պետական Օրէնքի այն յօդւածները, որոնք կապում-ծուլում են հայ ժողովրդին իր եկեղեցու և սրա պաշտօնեաների հետ: Ի՞նչ է սրանց համապումար իմաստը: Ահա թէ ի՛նչ.

Հայ եկեղեցին ունի հողերը Պետ՝ յանձին ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի, որը, միաժամանակ, նախագահ է ս. Էջմիածնի Սինոդի. թեմական առաջնորդներ՝ իրենց ատեան-կոնսիստորիաներով և հողերը կառավարութիւններով հանդերձ, անմիջական պաշտօնեաներ՝ քահանաներ և սպասաւորներ, երէցփոխ և ծուխ: Իրանց ամենքին՝ զատ-զատ իւրացրած են հետեւեալ որոշ իրաւունքները և պարտաւորութիւնները.

Ամենայն հայոց Վեհափառ Կոթողիկոսը գործում է իբր հայ եկեղեցու հողերը լիազօր Պետ (յօդ. 1117, 1132) և իբր նախագահ ս. Էջմիածնի Սինոդի (յօդ. 1139): Ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի և ս. Էջմիածնի Սինոդի անմիջական և լիակատար ներկայացուցիչն է ժողովրդի առաջ թեմական առաջնորդը (յօդ. 1170, 1222), որը գործում է և անձամբ (յօդ. 1176, 1180), և կոնսիստորիայի միջոցով (յօդ. 1188՝ 1, 2, 4, 14, 15), և հողերը կառավարութիւնների միջոցով (յօդ. 1191, 1192), և յատուկ նշանակւած պաշտօնեաների միջոցով (յօդ. 1176): Եկեղեցին յանձնւած է ծուխի մասնաւոր հսկողութեանը և կառավարութեանը. ծուխը տիրանում է այդ իրաւունքներին՝ յանձին իր ընտրած ա) երէցփոխի (յօդ. 1225, 1227) և բ) եկեղեցու ոչ-կուսակիցն հողերական կազմի (IX հատ., հրատ. 1899 թ., յօդ. 500), որի անհրաժեշտ սնունդը մատակարարում է ինքը ծուխը

(յօդ. 1146): Երէցփոխը, այսպէս ասած, կանգնած է ծուխի և հողևոր իշխանութեան մէջ՝ իբր հաւատարմատար (երբեմն՝ լիազօր) առաջնի (յօդ. 1229) և իբր գործակատար վերջնի (յօդ. 1170, 1222). նա ունի կրօնական միայն ծուխի՝ իբր իրեն ընտրողի (յօդ. 1227) և երբեմն նոյնիսկ լիազօր հաւատարմատարութիւն աւողի (յօդ. 1229) նկատմամբ, իսկ հողևոր իշխանութեան նկատմամբ նա ունի միայն պարտաւորութիւն (յօդ. 1229) և ոչ երբէք՝ իրաւունքներ: Երէցփոխը, լինելով իսկ անմիջական մասնաւոր կառավարիչ եկեղեցու գոյքի (յօդ. 1225), միշտ՝ իր ամեն գործողութիւններում կախւած է հողևոր իշխանութիւնից (յօդ. 1222, 1188 1, 2, 4, 14, 15) և պիտի ներկայանայ հողևոր իշխանութեան առաջ՝ ոչ երբէք իր, այլ՝ ծուխի նախագծերով-ցանկութիւններով (онъ вообще дѣйствуетъ какъ уполномоченный отъ лица прихода — բացի այն զէպքից, երբ ծուխը տալիս է նրան լիազօրութիւն) (յօդ. 1229):

Պետական Օրէնքի և ոչ մի յօդուածով իւրացրած չէ ծուխին իրաւունք՝ խառնել եկեղեցու վարչական և այլ գործերին, բացի կաթողիկոս (յօդ. 1118, 1120) եկեղեցու երէցփոխ (յօդ. 1227) և ոչ-կուսակրօն հողևորական կազմը (IX հատ., հրատ. 1899 թ., յօդ. 500) ընտրելուց և տարւայ վերջն երէցփոխի հաշիւը լսելուց (յօդ. 1232)²⁴: Օրէնքի իմաստը պարզ է: Ե-

²⁴) Պետ. Օր. XI հատ. 1 մասի (հրատ. 1896 թ.) այդ 1232 յօդուածում պարզապէս շեշտում է, որ երէցփոխը՝ ծխականներին ներկայացրած հաշիւը նոյն ուժեւոր (сей отчетъ) ներկայացնում է թմնի կոնսիստորիային: Հետևապէս՝ ծխական ժողովում երէցփոխի հաշիւ առթիւ անելիք նկատողութիւնների պաշտօնական իրաւական արժէքը հաւասարում է Օ-ի...

բէցփոխը չունի իրաւանք հրաշարելու կատարել Պետական Օրէնքի XI հատ. I մաս. (հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1229 - ում շեշտածը — նա պարտաւոր է (յօդ. 1229) կատարել այդ ամենը. ապա՛ նա չունի իրաւունք գործելու ինքնաբերաբար կամ իր նախագծով, այլ ունի պարտաւորութիւն միշտ և համուրէք ընթացակարգով համաձայն շահի ցանկութեանը-նախագծին, — ծուխի, որին իւրացրած է միայն և եթ ցանկութիւններ արտայայտելու և նախագծեր յօրինելու — և ոչ երբէք՝ այն ի կատար ածելու — իրաւունքը: Երէցփոխը միշտ և համուրէք պիտի հանդիսանայ՝ իբր կենդրոն շահի ցանկութիւնների-նախագծերի, սակայն, այդ ցանկութիւնները-նախագծերն իրագործելիս, միշտ և համուրէք պիտի ղեկավարւի՝ միայն և եթ հողւոր իշխանութեան հրահանգներով (յօդ. 1170, 1222, 1232): Ծուխի կամքը զգալի և պարտաւորեցուցիչ պիտի լինի երէցփոխի համար (յօդ. 1229) և ոչ երբէք՝ հողւոր իշխանութեան համար (յօդ. 1170, 1222, 1232): Պետական Օրէնքի և ոչ մի յօդւածի ոչ մի կէտում առած չէ, որ երէցփոխն անկախ է հողւոր իշխանութիւնից, մինչդեռ նոյն Օրէնքում պարզապէս շեշտւած է, որ թեմական առաջնորդը լիակատար ղեկավար (полный начальник) է իրեն յանձնւած թեմի՝ ունենալով պատասխանատուութիւն միայն քաղաքական և հողւոր Բարձրագոյն իշխանութեան առաջ (յօդ. 1170, 1222): Վերջապէս, յայտնի է, որ երէցփոխը, եթէ զգալի կերպով աւելացնում է կեկեցական դուժարները և կամ վարում է իր պաշտօնն անընդհատ ինն տարի՝ լիակատար բաւարարութիւն պատճառելով իր իշխանութեան (къ совершенному

удовольствию своего начальства), ստանում է իրաւունք ներկայացնելու պարզեւի՝ ընդունւած կարգով (յօդ. 1233):— Սրբ, ծագում է հարց. Պետական Օրէնքի ո՞ր յօդւածում ծուխն իսկօրէն անւանւած է «իշխանութիւն — начальство», կամ ո՞ր յօդւածից կարելի է եզրակացնել ծուխի «իշխանութիւն — начальство» լինելը, և, սրա գիմաց, չէ՞ որ նոյն Պետական Օրէնքն է, որ իր երկու յօդւածներում (յօդ. 1170, 1222) թեմական առաջնորդներին որոշակի անւանում է՝ «полные начальники — լիակատար ղեկավար-իշխանութիւն»), չէ՞ որ ցայսօր հոգևոր էջխանութիւնն է եղել երէցփոխներին՝ իբր իրեն «ստորադրեալ» պաշտօնեաների՝ պարզեւի ներկայացնողը...

Այդ այդպէս լինելով՝ Թիֆլիսի վիճակային ատեանն չիրաւի ունէր օրինական իրաւունք պնդելու, որ «Положение» - ի հիման վրա ծուխը իրաւունք չունի խառնվել եկեղեցու սնտեսական-վարչական գործերի մէջ և թէ երէցփոխը (1) կոնսիստորիայի ստորադրեալ պաշտօնեայ լինելով, պարտաւոր է ղեկավարվել միայն նրա տւած հրահանգներով, և ոչ թէ ծուխի վճիռներով): Եւ այդ է Պետական Օրէնքի թելադրութիւնը և ոչ՝ հոգևոր իշխանութեան աշխատելը՝ «Ժողովրդին հեռու պահել եկեղեցու սնտեսական-վարչական կառավարութիւնից և այդ վերջինը իւր ձեռքում կենդրոնացնել): Որ «երէցփոխներն իրենց գործավարութեան ծրագիրը և լիազօրութիւնը ստանան միայն վիճակային ատեանից» — այդ պահանջը դնում է ինքը Պետական Օրէնքը, և ոչ՝ «անսանձ կամայականութեան և անձնական հաշիւների իշխանութիւնը»...

Պ. յօդածագիրը հակահռուսւմ է.

«Ընդունենք, որ կոնսիստորիայի ասածը ճիշտ է, բայց ինչ^ա — ինքը օրէնսդիրը երէցփոխին նանաչում է իբրև ծուխի ներկայացուցիչ և հաւատարմատար, որ զործում է ծուխի անունից և նրա տուած լիազօրութեան համածայն. ինչ^բ — առանձին յօդուածներով որոշված են ծուխի և երէցփոխի փոխադարձ չարաբերութիւնները, երէցփոխի պատասխանատուութիւնը ծուխի առաջ, ժանրակշիռ դէպքերում ծխականների ընդհանուր ժողովից առանձին հաւատարմագիր ստանալու անհրաժեշտութիւնը, իւրաքանչիւր տարի ծուխին հաշիւ տալու պարտաւորութիւնը և այլն: Ո՞րքա՞ն է ասված, որ երէցփոխը կոնսիստորիայի ստորագրեալն է և պարտաւոր է ծուխից բոլորովին անկախ կատարել հոգևոր իշխանութեան հրամանները, այն ժամանակ ինչ^գ նշանակո՞ւթիւն ունի երէցփոխի ընտրովելը ժողովրդից, ծուխի հաւատարմատար կոչվելը, ծուխից զործավարութեան հաւատարմագիր ստանալը, ծուխին իւրաքանչիւր տարի հաշիւ տալը և այլն»:

Պատասխանում եմ.

ա) Օրէնսդիրը՝ նանաչելով երէցփոխին ներկայացուցիչ և հաւատարմատար ծուխի — զրանով՝ eo ipso դեռ չի իւրացնում նրան իրաւունք՝ իրագործել ծուխի ցանկութիւնները-նախագծերը՝ «բոլորովին անկախ» հոգևոր իշխանութիւնից: Այլապէս, ինչո՞ւ օրէնսդիրն անւանում է թեմական առաջնորդներին «полные начальники — լիակատար ղեկավարներ» (յօդ. 1170, 1222): Զէ՞ որ զրանով օրէնսդիրը կամեցել է պարզել, որ երէցփոխը չիրաւի ներկայացուցիչ-հաւատարմատար

է ծուխի կողմից հողեոր իշխանութեան առաջ, և ո՛չ երբէք՝ հրամանապար առաջնի կողմից վերջնին...

Է) Որովհետև հաւատարմատուի և ներկայացուցչի կամ հաւատարմատարի («փոխադարձ յարաբերութիւնները»), հաւատարմատարի («պատասխանատուութիւնը») — մի բնդհանուր օրէնք է ամէն գործում և համուրերը...

Զ) Իսկ «նրաւեղ է ասված, որ երէցփոխը կոնսիստորիայի ստորադրեալը» (չէ²⁵) և պարտաւոր չէ «ծուխից բոլորովին անկախ կատարել հողեոր իշխանութեան հրամանները»...

Դ) Ունի այն «նշանակութիւնը», որ հողեոր իշ-

²⁵) Այդ տեսակէտից ուշագրաւ է Կառավարիչ սենատի 1894 թի հոկտեմբերի 26-ի հետեւեալ վճիռը՝

«Ի նկատի առնելով... պատշաճաւոր օրէնքները, Կառավարիչ Սենատը գտնում է՝ 1, որ 1857 թ. օրինաց XI հատորի ա. մ. 1010 յօդուածով ամենայն գոյք, որ նշանակուած է Հայ-Լուսաւորջական որևէ եկեղեցու պահպանութեան համար (այսինքն շէնքի) ամբողջ Հայ-Լուսաւորջական եկեղեցու (որպէս իրաւաբանական անձի) սեփականութիւնն է. իսկ 938, 985 և 1021 յօդուածներով եկեղեցական գոյքերի կառավարութիւնը պատկանում է թեմական կոնսիստորիաներին Հայ-Լուսաւորջական Սինոդի բարձրագոյն հսկողութեան տակ. մինչդեռ երեցփոխանը 1024 և 1028 յօդուածների հիման վրայ կոնսիստորիայից կախումն ունեցող լոկ անմիջական մի վերահսկիչ է այս կամ այն եկեղեցու գոյքին բաժանաբար (առանձնապէս)»: [Տես «Հովիւ»-ի 1907 թի № 19-ում Բենիկ վարդապետի՝ «Երեցփոխանութեան պարտուց և իրաւանց խնդրի շուրջը» յօդուածը:—Տես ևս իմ՝ ա) «Ուշագրաւ առաջարկ (Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցու ծխական կանոնադրութեան» նախագծի առթիւ) — «Նոր-Դար»-ի 1902 թի № 121-ում և այլն, բ) «Հայաստանեայց առաք. ս. եկեղ. ծխական կանոնադրութեան առթիւ» — «Հովիւ»-ի 1907 թի № 19-ում և այլն]:

խանութիւնը և ատեանները գործ կունենան մի՛ և ոչ՝ հարիւրաւոր-հազարաւոր անձնաւորութիւնների հետ, ապա՛ որ այդ մի անձնաւորութիւնը լինում է օրինական ներկայացուցիչ որոշ անհասաների, որ ծուխը տեղեակ լինի թէ իր հաւատարմատարը որքան ճշտաիւ է ներկայացրել իր ցանկութիւնները հոգեւոր իշխանութեանը և ատեաններին և որպիսի տոկունութեամբ է աշխատել համոզել-տրամադրել այդ պատճառովան մարմիններն յօգուտ ծուխի ցանկութիւններին և այլն, և, ի դէպ երէցփոխի ճշապահութեան, ազնւութեան և ընդունակութեան, թերևս կրկին և կրկին տալ նրան նոյն հաւատարմատարութիւնը-ներկայացուցչութիւնը (յօդ. 1227)...

Ահա՛ «VIII բաժ. III գլ. XI տ. I մ. Պետ. Օրէնքի rasion d'être»՝ իմաստը...:

Երկու խօսք ևս.

Պետական Օրէնքը, զրեթէ համուրեք հաստատ մնալով ճպաստանեաց եկեղեցու ի վազուց անտի գոյութիւն ունեցող սովորութիւններին, կարգերին և որոշումներին, տալիս է մեզ որոշ հիմունքներ՝ սերտ կապերով կապւել-միանալու մեր եկեղեցու և նրա ներկայացուցիչների հետ. նա նոյնիսկ առանձին յօււաճներում շեշտում է ճպաստանեաց եկեղեցու հնուց գոյութիւն ունեցող որոշումների զօրութիւնն այսօր (յօդ. 1111 և 1232),— իսկ մեր միջից դուրս են գալիս մի-մի անհասներ, որոնց մշուշապատ իմացականութիւնը թելադրում է՝— ծափահարէ՛ք («վերջին ժամանակ»)՝ ք նկատուող այն «մի բանի ծխական համայնք-

ների գովելի²⁶⁾ ձգտմանը՝ խորտակել այն կապանքները, որոնք այսբան ժամանակ ծուխը պահում էին կաշկանդված (!), [թողնելով ասպարէզը գործելու անընդունակ դասակարգին— մեր հոգևորականութեան]), և այն, որովհետև այդ («ձգտում»)-ն այդպիսով («բարեկաշոյ հանգամանքներում կարող է ստեղծել գործունէութեան փայլուն (!) շրջան»)...

«Փայլուն շրջան»), որ պիտի ստեղծւի հայ եկեղեցու հովիւներին և հօտի միջև ցայսօր գոյութիւն ունեցող կապերի անբարեկարգ վրա՝ ի տես Պետ. պիլոյ Օրէնքի, ի խրախոյս այլոց կառեցող-արամադրութիւններէ՝ հայ եկեղեցու, սրա Վեհափառ Հովապետի պաշտօնական դիրքի և իրաւասութեան նկատմամբ...

«Փայլուն շրջան»), որ («կարող է») ստեղծւել միայն և եթ («Բարեկաշոյ հանգամանքներում»)... Սակայն ինչու հայ եկեղեցուն և սրա հօտին... ի դէպ անբարեկաշոյ հանգամանքներ»-ի...

Որպիսի՞ («անընդունակութիւն») բմբունել («գործելու ասպարէզը»), որպիսի՞ մշուշապատ իմացականութիւն... Զէ՞ որ մեր այդ «անընդունակութեամբ»), մեր այդ մշուշապատ իմացականութեամբ իսկ չիրաւի՞ շեշտակի հրապարակ է բացւում այն ամենի առաջ, որ, բստ պ. յօդւածագրի, («չիշեցնում է մեզ մեր կեանքի տխուր իրականութիւնը, ուր անթափանցելի խաւարի

²⁶⁾ Ի դէպ.

Մերայնոց երբեմն այնքան սրննաց ոստիւնների հանդէպ շեշտելի է, ի միջի այլոց, վերջերս ևս գրի առնած խոհուն կոչը՝

«Փրկութիւնը պէտք է որոնել այն ապագայի մէջ, որ լինուած է անցեալի վրայ» (Տես «Նոր-Դար», 1908 թ., № 1)...

մէջ ազիտութիւնը և անբարոյականութիւնը ձեռք ձեռքի տուած աւերիչ գործ են կատարում»...

Ուշագրաւ է հետեւեալ մանրամասնութիւնը ևս.

Պետական Օրէնքն ընդունում է բոլոր հայ եկեղեցիները՝ իբր մի միութեան - ամբողջութեան (չօդ. 1212, 1213), այդ ամբողջութեանը սեպհականացնելով մասնաւոր եկեղեցիների՝ և շարժական, և անշարժ կալքը, գոյքը, դրամը և այլն: Այդպիսով Պետական Օրէնքը կրկնակի շեշտում է ճպաստանեալց եկեղեցու՝ իբր ամբողջութեան հոգևոր Պետի և սրա ներկայացուցիչների իրաւունքները՝ և առհասարակ, և մասնաւորապէս:

Ահա մի հանգամանք ևս, որով կրկնակի բացատրւում է հայ եկեղեցու ծուխի և սրա ներկայացուցիչհաւատարմատար երէցփոխի՝ ոմանց կարծեցեալ «իրաւունք»-ը. ահա մի հանգամանք, որը լրիւ պարզում է ոմանց «անընդունակութիւն»-ը ըմբռնել Պետական Օրէնքի «raison d'être»՝ ոգին, երբ նրանք պնդում են. «Երէցփոխն իրաւունք չունի առանց Յոսի գիտութեան և հասանութեան կատարել հոգևոր իշխանութեան պաշտօնական առաջարկը»:

Ո՛չ: Պետական Օրէնքը, նանաչելով հայ եկեղեցիներն իրենց կազմով և ամեն ունեցածով՝ իբր մի ամբողջութեան, eo ipso—զբանով իսկ զնում է իր veto-ն այն ամեն ճանաչող համայնքների-ծուխերի («ծպտումներ») -ի—ցանկութիւնների - նախազօծերի վրա, որոնք չեն արժանանալ ամբողջութեան Պետի և նրա ներկայացուցիչների հաւանութեանը և վաւերացմանը:

Ո՛չ: Ճպաստանեալց եկեղեցու՝ իբր ամբողջութեան հոգևոր լիազօր Պետի կամ սրա ներկայացուցիչ պաշ-

ատենաների և ատենաների «պաշտօնական առաջարկ-ները» չկատարող երէցփոխն ունի ենթարկւելու օրինական պատասխանատուութեան՝ իբր չկատարող իր «պարտաւորութիւններ»-ը, իբր զանցառու Պետական Օրէնքի (XI հատ., I մաս., հրատ. 1896 թ., յօդ. 1229) առաջ:

Ս:յդ է և մի միայն այդ Պետական Օրէնքի XI հատ. I մասի—(հրատ. 1896 թ.)—«անվիճելի» «raison d'être»-ը՝ թելադրութիւնը...

Ի վերջոյ: Բնւ է որքան շողորթութեցինք ամբոխա-յին՝ երբեմն այնքան պախարակելի բնազդներին, այն՝ բնւ է: Ժամանակ է ըմբռնել պետական նորմաները և ամենայն պարտանանաչութեամբ խոնարհւել այն թեղի առաջ, որ, մինչ այս—մինչ այն, իրեն՝ հօտից է կախւած—ճանաչելով և յարգելով հոգևոր իշխանութեան իրաւունքները՝ սիրտ, միջոց և յարմարութիւն տալ զոյն այդ հոգևոր իշխանութեանը բնդայնելու պիտոյ պայմաններով իր՝ զոյն այդ հօտին վերաբե-րեալ ունեցած քարոյական պարտաւորութիւններէ շրջանը... ²⁷⁾

²⁷⁾ Ուշադրաւ է, որ 1905 թի օգոստոսի 1-ի Կայսերական Ուկմաքը ևս շեշտում է—«Բարւօր համարելով հաստատել Մեր փոխարքայի առաջարկութիւնը, Մենք ընդարձակ կրթական միջոցներ ենք շնորհում հայաղաւան հոգևորականութեանը ժողովրդի օգտին գործելու համար», և որ նոյն 1905 թի օգոստոսի 1-ի «Ժամանակաւոր կանոններ Հայ-լուսաւորչական եկեղեցիների գոյրերի կառավարութեան մասին Կովկասեան Փոխարքայութեան սահմաններում» հրատարակութիւնը գալիս է մի անգամ ևս ամբարայնելու մեր հոգևոր իշխանութեան և նրա Պետի՝ ազգիս Վեհափառ Կաթողիկոսի պաշտօնական դիրքը և իրաւունքները՝ (Տես իմ՝ «1905 թի օգոստոսի 1-ի Ուկմաքը և Ժամանակաւոր

Ընդգծում է՝ — իմ խօսքը Պետական Օրենքի XI
հասարակ I մասի (հրատ. 1896 թ.) պրասմայր-լեան
մասին է ...

19 $\frac{V}{5}$ 02 թ. — 19 $\frac{VIII}{25}$ 08 թ.,

Հին-Նախիջևան — Մոսկա:

Կանոնները՝ Մոսկա, 1907 թ., էջ III, IX և այլն: Տես ևս ստորև՝
Գլ. III):

III.

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓՍՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԻՐԱԽԱՍՈՒԹԻԻՆԸ ԴՊՐՈՑՄԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ
ԸՍՏ ՌՈՒՍ ՊԵՏ. ՕՐԷՆՔԻ XI ՀԱՏ. I Մ.,
ՀՐԱՏ. 1896 Թ.

Ա.

Ազգիս Վեհի իրաւասութիւնը յատկապէս մեր Թեմական Հոգևոր Դպրանոցներէ հարցում, ի միջի այլոց, ես ևս պարզել եմ երբեմն՝ մի աշխատութեանս մէջ: Ահա կարևոր հատւածը ²⁸⁾.

Պետական Օրէնքի (XI т. ч. 1, изд. 1896 г.) 1117, 1132, 1141՝ 2, 4, 8, 12, 13, 1146—1148, 1170, 1208 ²⁹⁾ և 1209 ³⁰⁾ յօդւածները, կարծես, հակա-

²⁸⁾ Տես իմ «Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների կանոնադրութեան նախագիծը», Մոսկւա, 1902 թ., էջ 162—164:

^{29—30)} Այդ յօդւածները յիշած չեն նախորդ էջերում: Ահա սրանց տեկտը՝

„1208. Курсъ ученія и весь внутренній распорядокъ въ Армяно-Григоріанскихъ духовныхъ семинаріяхъ опредѣляются особыми правилами, составленными духовными начальствами сихъ семинарій, подъ надзоромъ и руководствомъ Архіепископовъ, разсморѣнными Эчмиадзинскимъ Синодомъ и утвержденными высшимъ правитель-

սուժ են միմեանց: Սակայն այն հանգամանքը, որ «Армяно-Григоріанскіе Архіепіскопы суть полны въ Высочайше ввѣренныхъ имъ епархіяхъ духовныя сего исповѣданія начальники и *ответствуютъ* за управление оныхъ предъ высшимъ правительствомъ и предъ своимъ духовнымъ начальствомъ» (ст. 1170), որպիսին է, ըստ ст. 1111—2, և 1117-ի, ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը,

ствомъ.—Թարգմանութիւնը՝—Հայոց Հոգևոր սեմինարիաների (=Թեմական Դպրանոցների) ուսման ընթացքը և ամեն ներքին կարգաւորումն որոշում են առանձին կանոններով, որոնք կազմւում են այդ սեմինարիաների հոգևոր իշխանութիւններից՝ արքեպիսկոպոսների (=Թեմական առաջնորդների) հսկողութեամբ և նախագահութեամբ, քննում են էջմիածնի Սինոդից և հաստատւում պետական բարձրագոյն իշխանութիւնից՝:

„1209. Во всѣхъ церквахъ и монастыряхъ той епархіи, къ коей принадлежитъ семинарія, производится обыкновеннымъ порядкомъ сборъ въ пользу оной, и собранныя деньги отсылаются каждыя три мѣсяца въ надлежащую консисторію, для доставленія семинаріи. Сверхъ того монастыри, ревнуя къ пользѣ Армяно-Григоріанской Церкви, приносятъ ежегодно изъ своихъ доходовъ особыя суммы на содержаніе ихъ епархіальной семинаріи.—Թարգմանութիւնը՝—Այն թեմի բոլոր եկեղեցիներում և վանքերում, որին պատկանում է սեմինարիան (=Հոգևոր Թեմական Դպրանոցը), յօգուտ վերջինս, ընդունւած կարգով, կատարւում է ժողովարարութիւն և ժողոված գումարներն ուղարկւում են ամեն երեք ամիս համապատասխան Կոնսիստորիային՝ սեմինարիային յանձնելու համար: Բացի այդ, վանքերը՝ հոգալով Հայ-Լուսաւորչական Եկեղեցու շահը՝ յատկացնում են ամեն տարի իրենց եկամտից յատուկ գումարներ՝ Թեմական սեմինարիաների պահպանութեան համար»:

որը «ни въ какомъ случаѣ не можетъ передать ни сему («Эчмиадзинскому Армяно-Григоріанскому Синоду») — *ս. Էջմիածնի Սինոդին*), ниже какому либо иному мѣсту или лицу, правъ и преимуществъ, присвоенныхъ сану его» (ст. 1117), — *այդ հանգամանքից պարզ է, որ՝ «епархіальныя семинаріи» (Տ. Թ. Տ. Դպրանոցներ)* — *ի Գլխաւոր Ղեկը գանոււմ է Պետական «высшее правительство»-ի և ամենայն չափոց Վեհափառ Կաթողիկոսի ձեռքերոււմ:*

*Ապա՝ այն հանգամանքը, որ ս. Էջմիածնի Սինոդին վերապահւած է միայն՝ «надзоръ за благоустройствомъ подвѣдомственныхъ Синоду... семинарій» (ст. 1141՝ 2) և «разсмотрѣніе» Տ. Թ. Տ. Դպրանոցների նիստ ու կացին վերաբերեալ «правила»-ների (ст. 1208), որոնք պիտի հաստատուեն «высшимъ правительствомъ» (ст. 1208), և որ ս. Էջմիածնի Սինոդը «во всемъ содѣйствуетъ» (ст. 1117) ամենայն չափոց Վեհափառ Կաթողիկոսին և ունի իր պարտաւորութիւնների շարքոււմ, ի միջի այլոց, «*узвѣявленіе мнѣнія къ вопросамъ, предлагаемымъ отъ Патріарха (Католикоса) на заключеніе» (ст. 1141՝ 12), — այդ հանգամանքից պարզ է, որ՝ Տ. Թ. Տ. Դպրանոցներին վերաբերեալ հարցերը (բացի ст. 1141՝ 2, 4, 8 և 13-ում շեշտւած կէտերից) լուծելու իրաւունքը վերապահւած է՝ միայն և էլ՝ ամենայն չափոց Վեհափառ Կաթողիկոսին և Պետական «высшее правительство»-ին, և որ՝ միայն և եթ ամենայն չափոց Վեհափառ Կաթողիկոսին է իւրացրած իրաւունք դնել Պետական «высшее прави-**

тельство»-ի առաջ (ст. 1208) չ. Թ. չ. Դպրանոցներին վերաբերեալ այս կամ այն (բացի ст. 1141՝ 2, 4, 8 և 13-ում շեշտած կէտերից) հարցը:

Վերը չիշածս հակասութիւնների առթիւ այստեղ ակնարկածս անսակէտը բացառապէս Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմի Հոգևոր Դպրանոցի 1880 թի յունիսի 27-ին Բարձրագոյն հաստատուած «Կանոնադրութեան» «Проектъ основныхъ правилъ»-ի յետադայ §§-ից ևս³¹⁾

«§ 3. Семинарія, состояющая главнымъ начальствомъ Святейшаго Патріарха Католикоса, находится въ ближайшемъ вѣдѣніи начальника Нахичевано - Бессарабской армяно - григоріанской епархіи, на котораго возлагается отвѣтственность за ея благосостояніе» — Թարգմանութիւնը՝ «Գ. Դպրանոցն, լինելով ընդ գլխաւոր էլ իսնոնութեամբ Վեհափառ Պարրիարտ Կաթողիկոսի անկայն չայոց, գտանի է Երջանոր արևոտ-նեան Առաջնորդի վիճակին Հայոց Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ յորոյ վերայ եղեալ լինի պատասխանատուութիւն վասն նորին բարեկարգութեան»:

«§ 5. Непосредственное управленіе семинаріею ввѣряется ректору, при содѣйствіи: 1) учебнаго совѣта и 2) хозяйственнаго правленія. Составъ и предметы занятій учебнаго совѣта и хозяйственнаго правленія опредѣляются осо-

³¹⁾ Տես «Կանոնադրութիւն Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի Վիճակին Հայոց Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ», Նոր-Նախիջևան, 1882 թ., էջ 2 և 3, 1, 2, 3:

бою інструкцією, составляемою попечительствомъ и, по представленію епархіального начальника, утверждаемою Патріархомъ». — Թարգմանո-
ւիւնը՝ «Է. Անրնդմիշական կառավարութիւն դպրա-
նոցի յանձնեալ լինի Տեսչի օգնականութեամբ ա) ու-
սումնական ժողովոյ և բ) անսեսական կառավարու-
թեան: Կազմակերպութիւն և առարկայք պարապմանց
ուսումնական ժողովոյ և անսեսական կառավարու-
թեան կարգաւորին առանձին հրահանգութեամբք, որք
յօրինին ի հոգաբարձութենէ և ըստ աստիճան-
Թեմակալ Առաջնորդին հասարակին ի Վեհափառ Կա-
թողիկոսին»):

«§ 6. Ректоръ избирается попечительствомъ съ согласія епархіального начальника и утвер-
ждается Святымъшмъ Патріархомъ Католико-
сомъ». — Թարգմանո-ւիւնը՝ «զ. Տեսուչն ընտրի ի հո-
գաբարձութենէ ըստ համաձայնութեան թեմակալ ա-
ռաջնորդին և հասարակին ի Վեհափառ Պատրիարք Կա-
թողիկոսին»):

«§ 7. Примѣчаніе. Обязанности служащихъ въ семинаріи лицъ опредѣляются особою ин-
струкціею съ утвержденія Патріарха»: — Թարգ-
մանո-ւիւնը՝ «Է. «Ծանօխո-ւիւն. Պարտաւորութիւնք
ժառայողաց ի դպրանոցին կարգաւորին առանձին հրա-
հանգութեամբք ըստ հասարակին Վեհափառ Կա-
թողիկոսին» ³²⁾:

Ապա՛ ամէն ինչ որ ի նկատի առնւած չի «XI Դ.

³²⁾ Նոյն իմաստով պիտի հասկանալ Պետ. Օրէնքի (XI հատ.
1 մաս) 1206—1208 յօդածները ևս—տես ստորև՝ Գլ. Դ և Ե.:

չ. I (изд. 1896 г.)»-ում, որոշում է համաձայն նոյն «Xl Կ. Կ. I (изд. 1896 г.)»-ի ԿՏ. 15-ին ³³⁾:

Ազգիս Վեհին դպրոցական հարցում իւրացրած իրաւանց վերաբերեալ այդ՝ 1902 թւին արժարժած տեսակէտը, ըստ իս, միակ ջրհնականն է: Եւ, հարկաւ, այդ իսկ տեսակէտից պիտի մօտենալ յետագայիւ նոյն հարցի շուրջն անցածին ևս:

Բ.

Վերջերս մեր մամուլն անառաւելն կանգ առաւ ազգիս Վեհին դպրոցական հարցում իւրացրած իրաւանց վրա: Սրա մօտակայ առիթն էր Կովկասի Փոխարքայի սահմանած՝ կանոնադրութիւն մշակող Դպրոցական Յանձնաժողովից ազգիս Վեհի ներկայացուցիչների հեռանալը, «Кавказъ» պաշտօնական լրագրի (1908 թ., № 109, 113, 116, 118, 124) յօդածները, որպէս և ապա դոյն Յանձնաժողովի զբաղմունքը-որոշումները ³⁴⁾:

Ստորև ևս կտամ մամուլի էջերում այդ առթիւ գրի առնւածից մի քանի կտորներ. սրանք մի շարք

³³⁾ Պետ. Օրէնքի այդ 15-րդ յօդածի բառացի թելադրումինն է՝—Ամեն ինչ որ նախատեսուած չի Xl հատորի I մասում ներկայացնուած է ընդունւած կարգով նորին Կայսերական բարեհայեցողութեանը:

³⁴⁾ Տես 1098 Թւի մայիս-յունիս ամիսների մեր մամուլը և, ի միջի այլոց, «Հովիւ», 1908 թ., № 24՝ «Հայոց եկեղեցական ծիսական դպրոցների ծրագրներ»:

պատմական, մանկավարժական, արամարանական փաստերի-հիմունքների վրա զալիս են՝ կրկնակի հիմնաւորելու ազդիս Վեհի իրաւանց ծաւալը՝ համաձայն վերն ընդգծածիս:

Սակայն, նախ մի կտոր քաղածք նւաստիս 1905 թւի մի յօդւածից³⁵⁾ (ազդիս Վեհի՝ ծխական - դրպրոցների համար տւած «ժամանակաւոր հրահանգներ») -ի առթիւ). —

«„ժամանակաւոր հրահանգներ“ -ի («Կեանքստանի պրնիցիպ») -ին դէմ ելնելու համար չէ՛, որ այդպէ՛ս ենք խօսում, ո՛չ երբէք: Մեր խօսքը միայն և եթ մեր այ գայնն ինքն-բոյն-Մեան մասին է, — ինքնուրոյնութեան, որի ցայտօր կայուն փաստն է մեր եկեղեցո-դպրոցի - ժողովրդի միաբանութեանը — և այն որ մեր դպրոցներին վերաբերեալը պիտի բոլոր մեր դպրոցների Պետից անմիջապէս, — Պետից, որի անհրաժեշտ ղեկավարը պիտի լինեն նոյն իսկ մեր եկեղեցու-դպրոցի-ժողովրդի միաբանութեան հիմնադրեցի: Եւ այդ ո՛չ միայն զրի առած օրէ՛նք է, այլ և՛ քարոյական պարտականութի՛ւն...»

«Նշտածս մեր եկեղեցու-դպրոցի-ժողովրդի միաբանութեան հիմնադրեցի տեսակէտից մեզ միանգամայն անհասկանալի է ոմանց շէշար՝

«„Անհրաժեշտ է դպրոցական գործի բոլոր կէտերում լայն ասպարէզ բանալ ժողովրդի առաջ, ու լինչպիսիք նրա իրաւունքների և նախածուցութեան սահմանափակումները (?):»

³⁵⁾ «Եկեղեցական-ծխական դպրոցների ժամանակաւոր կանոնները — Տես «Նոր-Դար», 1905 թ., №№ 44 և 59, — 1906 թ. №№ 24, 25 29:

«Սխալ է կարծել, թէ մեր ժողովուրդը հասունացած է, թէ նրա գլխին հողեորականութիւնը պէտք է լինի խնամակալ:

«... Ժողովուրդն է դպրոցների տէրը, ուստի նա պիտի լինի նրա գլխաւոր վերահսկողն ու իրաւատէրը» (Տէս «Արշարդս», 1906 թ., № 4):

«Հողեորականութեան խնամակալութեան շատագոյներից չենք՝ ոչ մեր պահանջն է մեր եկեղեցու-դպրոցի-ժողովրդի միաբանութեան հիմնաքարերի անասանութիւնը: Մեզանում («եկեղեցի»), («դպրոց»), («ժողովուրդ») — միաբանակից քարերը են, և միմիայն այդքան. այդ երեք տարրերից և ոչ մէկն է՝ տէր կամ վերահսկող կամ իրաւատէր, և ամենը՝ ազգային նիւնոսրոյնութեան միաբան գործակից: Մեզանում՝ իբր տէր կամ վերահսկող կամ իրաւատէր կարող է չորհորջուկ միայն մեր ազգային նիւնոսրոյնութիւնը՝ իբր մեր վրա չիրաւի տիրող, մեզ չիրաւի՝ զեկալարող ինչ-որ ներքին ոյժ՝ potentia: Չատել միաբան գործակիցներից մէկին՝ «ոչնչացնելով սրա իրաւունքների և նախածեռնութեան սահմանափակումները») — ատել է՝ խախտել-լուծլացնել-ոչնչացնել մեր ներքին ոյժը՝ potentia-ն՝ ազգային ինքնուրոյնութիւնը...»

«Կարճ կտրենք: Ըստ մեզ՝ կան մեր ազգային միաբանական նիստ ու կացի մէջ գործօններ, որոնց զատման և ոչնչացման հարցը՝ վերջինս լուծելու՝ գիտաւորութեամբ — կարելի է զնել միայն և ինչ համազգային համագործակց ժողովում, հեռեւապէս՝ որոնց լուծելու իրաւունքը չունի նոյն ինքն ազգիս ընդհանուր Վեհափառ Հայրապետան իսկ:

«Ի մասնաւորի, ռուս պետութեան սահմաններում

իշխող Օրէնքի XI հատ. I մասի և ոչ մի կէտում
գրի է առնւած թէ՛ հայ ժողովուրդն է հայ դպրոց-
ների տէրը, սրանց վերահսկողը և իրաւատէրը, այդ-
տեղ ամէն ինչ կապւած է մեր հոգևոր իշխանն—Մեան
հետ: Նոյնը շեշտում է սոյն 1905 թւի օգոստոսի 1-ի
Բարձրագոյն Ուկագը ևս՝ «Մենք շնորհում ենք հայ-
լուսաւորական հոգևորականն—Մեանը ընդարձակ կրթա-
կան միջոցներ՝ ժողովրդի օգտին գործելու համար»:
Նեւեապէս՝ նա, ո՛վ, դիցուք, ռուսական սահմաններում
նպատակում է «ունչացնել հայ ժողովրդի իրաւունք-
ների և նախածեռնութեան սահմանափակումները (?)»
դպրոցականի՝ նկատմամբ, պիտի ի նկատի առնի, որ
ճանապարհին ունի հանդիպելու նախ՝ XI հատ. I մա-
սին և 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Ուկագին, և ապա՝
մեր ազգային ինքնուրոյնութեան լինելը թէ՛ չլինելու
հարցին...

«Լսենք մանկավարժի խօսքը ևս.

«՝Դպրոցի գործը, — ասում է ռուս մանկավարժ՝
Վ. Ստօիւնինը, — կարելի է ուսումնասիրել միայն և եթ՝
միաժամանակ ուսումնասիրելով ամեն պայմաններն այն
ապրի, այն ժողովրդի, որն համար դպրոցը նշանակւած
է գործելու, ուսումնասիրելով որա բնածին ընդունա-
կութիւնները և հակումները, որա ընտանիքը, հասա-
րակական դիրքը և պահանջները»:

«Ահա այդքան նշանակալից են դպրոցի և ժողո-
վրդի միջև եղած կապերն այլուր: Եւ ինձ թւում է,
որ հօր պետութեան գաւալի այդ խօսքը նսմանա-
ւանդ պիտի իւրացնենք մե՛նք՝ երեք պետութեան —
Ռուսիա, Պարսկաստան, Թիւրքիա — մէջ ապրող մի
կոչա ժողովուրդս, ե՛լէ՛ մեզ համար թանկ է մեր դպրոցը»:

րոյք՝ էլ իր ազգային ինքնաբերական-ընկերակցական հասարակական գործունեւոյ գործունեւոյն ինչպէս, էլ մեզ համար թանկ է նոյն ինքը մեր ազգային ինքնաբերական-ընկերակցական...»³⁶⁾...

1905 թիւն գրի առածիս այդ կտոր քաղաքացիական անցնում էմ մեր մամուլի էջերում վերջերս արծարծւածին:

Ա. Գալանթարը գրում է «Մշակ»-ում՝

«Նայ հասարակութիւնը նուիրել է դպրոցներին իր կուլտուրական ոյժերի և իր բարեգործական զոհարերութիւնների մեծագոյն մասը:

«Նա բացել է դպրոցներ և նրանց զարգացրել ու ընդարձակել, որքան կարողացել է: Նա զրաւել է դէպի այդ գործը ժողովրդի բոլոր խաւերը, յանձնելով հողաբարձութիւններին դպրոցի տնտեսութեան և բարեկարգութեան գործը, ինտելիգենտ ոյժերին նրա կրթական և մանկավարժական ղեկավարութիւնը:

«Եւ հայրենական դպրոցները էլ էլ են ժողովրդական դպրոցներ, որոնց վերաբերանքն էլ էլ էլ են և շատ ինչ համար են էլ էլ էլ մի ներկայացուցչական մասին պարտական...»³⁷⁾...

Ե. Թովիզեանի՝ «Վտակ» - ում³⁸⁾ լոյս ընծայած՝ «Նայոց դպրոցական հարցը» վերնագիրը կրող և

³⁶⁾ Տես «Նոր-Դար», 1906 թ., №№ 24 և 25՝ յօդւածս:

³⁷⁾ Տես «Մշակ», 1908 թ., № 109՝ «Դպրոցական կանոնադրումն ան առիթով» (առաջնորդող): Ի դէպ.— Տես ևս «Մշակ», 1908 թ., մայիս-յունիսի №№-ըը:

Սյս և յետագայ ընդգծումները, բացի յատկապէս նշնածաներից, մերն են: Բժ. Ս. Մ.-Ն.

³⁸⁾ Տես «Վտակ», 1908 թ., №№ 130, 132—135, 138 և 140:

պատմական նիւթերով այնքան հարուստ ու ընդար-
ձակ յօդւածում, ի միջի այլոց, կարգում ենք՝

«Առանձնապէս դպրոցական հարցի մասին այդ կա-
նոնադրութեան (1836 թւի մարտի 11-ի «Պօլօժէ-
նիէ») մէջ յիշատակուած է երկու անգամ—նախ՝ թե-
մական առաջնորդների պարտականութիւնները որո-
շելիս և ապա՝ մի յատուկ զլուխ կայ «դպրոցական
հաստատութիւնների» մասին:

«Իրանցից առաջինը բացառապէս Զխախան դպրոց-
նէքն է վերաբերում՝ ըստ «պօլօժէնիայի» § 66-րդ
և ըստ պետական օրէնքի XI հատորի § 1178 յօ-
դւածի, որ ասում է «Նայոց առաջնորդները լուրջ ու-
շադրութիւն են դարձնում վանքերի և եկեղեցիների
մօտ զանաւազ դպրոցների վրայ ընդհանրապէս և մաս-
նաւորապէս թեմերը այցելութեան եղած ժամանակ,
օգնելով իրանցից կախաւած բոլոր միջոցներով այդ
ուսումնարանների բարելաւութեան և տարածման:
Նրանք պիտի զլխաւորապէս հող տանեն նրանց մէջ
կանոնաւոր և յարմար դասաւանդութեան եղանակ
մտցնել և բարի վարք ու բարբ պահպանել ուսու-
ցիչների և աշակերտների մէջ»...

«„Պօլօժէնիայի“ § 66-ից բղխում է, որ հայոց
վանքերի ու եկեղեցիների մօտ դպրոցներ գոյութիւն
են ունեցել նախքան այդ կանոնադրութիւն հաստա-
տելը, և որ հայ հոգևորականութեանն է յանձնարած ոչ
միայն դրանց վրայ հակելու, այլ և տարածելու պար-
տականութիւնը, այսինքն այդպիսի դպրոցները բաց օ-
նելու և զելակարելու շեփուհար իրատեսակը:

«Եւ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել: Նայ հոգևո-
րականութիւնը հին դարերից՝ Սահակ-Մեսրոպի ժա-

մանակներից սկսած ունեցել է այդ արտօնութիւնը և անարգել օգտուել է նրանից ոչ միայն հայկական թագաւորութեան, այլ և մահմէդական իշխանութեան տակ:

«Ճիշտ է, պարսկական բռնակալութիւնը շատ ծանր հարւածներ է հասցրել հայ ժողովրդի զլխին, շատ սև օրեր է պատճառել նրան, բայց երբէք մուտք չէ գործել նրա եկեղեցական, կուլտուրական կեանքի մէջ, ձեռք չէ տւել այդ ասպարիզում գործող հիմնարկութիւնների ներքին»³⁹⁾ խնդիրներին:

«Ամբողջ պատմութեան ընթացքում անհնարին է դանել մի դէպք, երբ օրինակ պարսիկ կառավարութիւնը արգելք կամ սահմանափակումն դրած լինէր հայոց կրթական հիմնարկութիւնների վրայ: Կործանւել են դրանց պատերը, շատ անգամ թալանի են ենթարկւել ունեցւածքները, բայց ողին, ներքին էութիւնը մնացել է անձեռնմխելի:

«Այդ բոլորից յետոյ անհետեւութիւն կը լինի ենթադրել, թէ Ռուսաստանը դարեր շարունակ ազդարնակութեանը ազատութեան, երջանկութեան խոստումներ տալուց յետոյ տիրապետելով «հայկական աշխարհը»: նպատակայարմար համարէր խօչընդոտներ դնել հայկական դպրոցների առաջ, մանաւանդ այն արտօնեալ դասակարգի՝ հոգևորականութեան վերաբերմամբ, որին ուժեղացնելու ջանքեր էր թափում ներքին ու արտաքին քաղաքական նպատակներով:

«Այո՛, անհնարին էր դա, որովհետև այդպիսի խօչընդոտների դէմ ոտքի կը կանգնէր ամբողջ հոգևո-

³⁹⁾ Հնդգծումն Ե. Թոփչեանի:

րականութիւնը, փոթորկալի թշնամանք կարտայայտէր ժողովուրդը — մի բան, որ երբէք ցանկալի չէր կառավարութեանը:

« Պատմական փաստերի այդպիսի տրամաբանութիւնն է, որ իրաւունք է ապրիս լայն մտքով բացատրելու § 66 (կամ 1178) և ասելու, թէ « Պօլօժենիան » թույլատրում է հայերին դպրոցական տարօնօժիտ:

« Պաշտօնական «Кавказъ» լրագրի յօդածաղիքը բաւական երկար կանգ առնելով այդ կէտի վրայ և չիշելով թէ « Պօլօժենիայի » մէջ աւտօնօմիայի մասին խօսք չը կայ, եզրակացնում է ⁴⁰⁾—

« „ Եթէ օրէնքը աչքի առաջ ունենար հայ-լուսաւորչական հոգեւորականութեան աւտօնօմիա տալ հայոց մատաղ սերնդի կրթութեան գործում, այն ժամանակ այդ իրաւունքը ցոյց տրւած կը լինէր ուղղակի և դրական կերպով, ինչպէս միւս իրաւունքներն են ցոյց տրւած “:

« Այդպիսի կարծիքը գուցէ նիշա լինի իրաւաբանական պեղանտիզմի, բայց ոչ առողջ ու անաչառ գատողութեան անսակէտից:

« Այո՛, «աւտօնօմիա» խօսքը ⁴¹⁾ չը կայ « Պօլօժենիայի » մէջ, բայց մի՞թէ դրանից բղխում է, թէ հայոց կրթութեան հիմնարկութիւնները ենթարկւած պէտք է լինեն ռուսական վարչութիւններին:

« Երբէք: Նոյն « Պօլօժենիայի » մէջ ոչ մի խօսք չը կայ նաև այդ մասին:

40) „Кавказъ“ 1908 թ., № 116:

41) Հնդգծումն Ե. Թոփչեանի:

«Եթէ առաջին «չր կան» իրաւունք է տալիս ժխտելու հայոց դպրոցական աւտօնօմիան, երկրորդ «չր կան» էլ հիմնովին բացասում է ռուս իշխանութեան որեւէ միջամտութիւնը:

«Չր պէտք է մոռանալ մի կարևոր հանգամանք: Կառավարութիւնը ինքն էր կազմողը այդ կանոնադրութեան, ինքն էր իր հաւատարիմ պաշտօնեաների ու նրանց հովանաւորած անձերի միջոցով դրա համար տեղեկութիւններ հաւաքողը, ուրեմն եթէ անհրաժեշտ ու հնարաւոր համարէր մի այդպիսի միջամտութիւն կամ վերահսկողութիւն՝ անպատճառ յատուկ կէտ կը մտցնէր այդ մասին:

«Իսկ հայերն անկարող էին իրենց դարաւոր իրաւունքի մասին պարզ ու որոշ յօդաձևներ մտցնել «Պօլօժենիայի» մէջ, որովհետև օրէնք կազմողները այդ առիթով ոչ ժողովրդի կամքն էին հարցրել, ոչ էլ նոյն իսկ հողեւորականութեան կարծիքը լսել: Ինչպէս յայտնի է, արդէն պատրաստ «Պօլօժենիայի» վերաբերմամբ կառավարութիւնը միայն Յովհաննէս Կարբեցու հաւանութիւնն էր ստացել Կովկասի փոխարքայ բարօն Բօղէնի միջոցով, իսկ այդ հաւանութիւնը հայերի տեսակէտից արժէք չունէր, որովհետև Կարբեցին Ռուսաստանի «սիրեցեալն» էր, ставленникъ-ն էր:

«„Кавказъ“-ի յօդաձագիր պ. А. М.-ն աշխատում է հաւատացնել ընթերցողներին, թէ «Պօլօժենիան» հայկական «հնազոյն օրէնքների ու սովորութների» հիման վրայ է կազմւած, ուրեմն եթէ նրա մէջ դպրոցական աւտօնօմիայի մասին խօսք չը կայ— դա գոյութիւն չէ ունեցել և Ռուսաստանի տիրա-

պետութիւնից առաջ: Միանգամայն սխալ հասկացողութիւն:

«Նախ՝ ինչպէս արդէն տեսանք, տեղեկութիւնները այդ «օրէնքների ու սովորոյթների» մասին շատ անվրստահելի և պատահական ազդիւրներից էին հաւաքած, ուրեմն և չէին կարող լրիւ ու ճիշտ լինել:

«Երկրորդ՝ նոյն «Պօլօժենիայի» մէջ ուրիշ շատ բաներ չը կան, թէև հին ժամանակներում նրանք գոյութիւն ունեցել են: Օրինակ՝ թեմակալ առաջնորդները դարեր առաջ ժողովրդական ընտրութեամբ ու կաթողիկոսի հաստատութեամբ են պաշտօնի կանչւել, այն ինչ «Պօլօժենիան» այդ «հին սովորոյթը» անտես առնելով, զրում է (§ 57 կամ § 1169 ըստ օրէնագրքի XI հատորի) — «թեմական առաջնորդներ նշանակում է Թագաւոր Կայսրը հայ դաւանութեան հողեւորական աստիճանաւորներից... Պաշտօն մտնելու ժամանակ նրանք հաւատարիմ հպատակութեան և ծառայութեան երդում են տալիս»...

«Ուրեմն այդ յօդւածով ժխտում է ոչ միայն ընտրողական սկզբունքը, այլ նաև կաթողիկոսական որևէ մասնակցութիւնը, իրաւարանութիւնը:

«Նետւելով պ. Ա. Մ.-ի տրամաբանութեան, պէտք է ասելինք, թէ կառավարութիւնը իրաւունք ունի հայոց թեմական առաջնորդներ նշանակելու առանց կաթողիկոսի կամքի, և թէ դա բղխում է հայոց «հրնագոյն սովորոյթներից», որովհետև «Պօլօժենիան» դրանց հիման վրայ է կազմած: Բայց դա կը լինէր անհեթեթ մի սխալ:

«Ինչպէս փաստերը մատնանշում են, ինքը կառավարութիւնն էլ խոյս է տալիս այդքան նեղ բացատ-

րութիւններից ու սահմանափակումներից: Երբ 1836 թ. Յովհաննէս Կարբեցին մի գրութեամբ ի միջի այլոց այդ առաջնորդական հարցն էլ է շօշափում, մինիսար Բլուղովը նոյն թւականի օգոստոսի 20-ին պատասխանում է բարօն Բօղէնի միջոցով, թէ կաթողիկոսը կարող է „առաջւայ նման ինքը ընտրել կանգիդատներ առաջնորդութեան համար և ներկայացնել Բարձրագոյն հաստատութեան...“:

«Այդպէս էլ լինում է մինչև այժմ: Իսկ Խրիմեանը իր մի կոնդակով վերականգնեց նաև ժողովրդի ընտրողական իրաւունքը այդ խնդրում—մի բան, որ դրանից առաջ էլ, այժմ էլ, գործադրուում է նոյնիսկ Թիւրքիայի նման մի երկրում:

«Պարզ է, ի հարկէ, որ եթէ կառավարութիւնը առաջնորդական հարցում նոյնիսկ «Պօլօթենիայի» Էստայի⁴²⁾ իմաստին հակառակ⁴³⁾, իրականապէս հանաչել է կաթողիկոսի իրաւասութիւնը, իսկ վերջերս նաև ժողովրդի ընտրողական մասնակցութիւնը⁴⁴⁾, ուրեմն դպրոցական հարցում նա չէր կարող հակառակն անել, բանի որ «Պօլօթենիայի» յատուկ յօդւածը (§ 66 կամ § 1178)—հայ հոգևորականութեանն է պարտադրում ձխական դպրոցներ ղեկավարելը և տարածելը, առանց որևէ ակնարկի ռուսական վարչութիւնների միջամտութեան մասին:

⁴²⁾ Id.:

⁴³⁾ ?—Ե. Թոփչեանի ուշադրութիւնից, ըստ երևութին, վրիպել է «Պոլոթենիե»-ի § 34-ը (Պետ. Օր. XI հատ. I մասի հրատ. 1857 թ. յօդ. 937, հրատ. 1896 թ. յօդ. 1140):

⁴⁴⁾ Խրիմեանի կօնդակը ընտրողական իրաւունքի մասին իշխանութեան լռութեանը հանդիպեց, որ ի հարկէ նշան էր համաձայնութեան» (Մանօթ. Ե. Թոփչեանի):

«Տայոց դպրոցական աւտօնօմիան նկատելի է «Պօլօժենիայի» նաև հետևեալ յօդուածներէից — (ըստ օրէնագրքի XI-րդ հատորի) § 1206. Տայ պատանիների աստուածարանական գիտութիւնների մէջ կրթութիւն համար հաստատուած են էջմիածնի վանքում հոգևոր ճեմարան և ռուսահայոց ամեն մի թեմում մի հոգևոր դպրանոց (սեմինարիա):

«§ 1207 էջմիածնի հայոց հոգևոր ճեմարանը զըտնուում է ամենայն հայոց վեհափառ պատրիարք կաթողիկոսի զլիսաւոր իշխանութեան տակ, իսկ հոգևոր դպրանոցները կախուած են իրենց թեմական իշխանութիւններից:

«Ուրեմն միջնակարգ ու միջնակարգից էլ Քարյոյ դպրոցական այդ հիմնարկութիւնները հաւնող ինօսական և Ռեմսկան իշխանութիւնների Քայսարնի հոգեւորութեան արտէն դրոմս:

«Դրանից յետոյ մի ընդ անհիւսիս-ընդ ան շէ ընդ ընդ-ընդ քերէլ, ըն յոյնը շէր, համ շը պէտք է ընդը, շաւր պարսկան էլ. թխական դպրոցներ Վերաբերմամբ:

«Այդքան պերճախօս փաստեր և օրինակներ աչքի առաջ ունենալով, մի ընդ դեռ կարելի է հասկնալ ընդ 1836 ը. «Պօլօժենիան» շէ ընդ անհիւսիս հայոց դպրոցական աստիճաններ:

«Երբէ՛ք:

«Այդ աստիճանի գոյութիւն է ունեցել դեռ ռուսաց տիրապետութիւնից առաջ, ընդունուած է «Պօլօժենիայի» մէջ և զործադրուած է տանեակ տարիներ շարունակ:

«Յետին թուով կարելի է, ի հարկէ, ճանաչուած պատրաստութիւններ զընդ, հակառակ ենթադրութիւն-

ներ անել, բայց դրանք չեն կարող խախտել պատմական փաստերի հոյակապ ամբողթիւնը:...

«...Պատմութիւնը ասում է, որ անցեալում հայերն ունեցել էն այդ (դպրոցական) սուբստանս:...

«Նրանք դեռ («Պօլօթէնիան») հրատարակելուց առաջ էլ ռուսաց իշխանութեան տակ անարգել վարել են իրենց դպրոցական գործերը, ինչ չափով կարողացել են: Ոչ ոքի մտքովն էլ չէ անցել, թէ հարկաւոր է իշխանութեան հանուածիւնը հարցնել՝ դրպրոցներ բանալու, մատաղ սերնդին զստախարակելու համար:

«Այդ իրողութեան փայլուն ապացոյց է Ներսիսեանի դպրոցը: Ծրագրելով Կովկասի մայրաքաղաքում — Թիֆլիսում հիմնել հայկական մի այդպիսի բարձր դպրոց, երկար սարիներէ ընթացքում ջանք ու ճիգ թափելով այդ դպրոցի նիւթական ապահովութեան ու արժանաւոր ուսուցչական կազմի վերաբերմամբ, Ներսէս Աշտարակեցիք երբէք զիմում չէ անում կառավարութեանը, թուլտուածիւն չէ խնդրում նրանից:

«Եւ կառավարութիւնն էլ ոչնչով չէ խանդարում նրան: Դպրոցը բացում է և կառավարում միայն Ներսիսի ջրագրով ու հսկողութեամբ:

«Ե՛լ մի այդպիսի խոշոր հիմնասրէնութեան նկատմամբ չը կար կառավարութեան մեջմտնութիւնն — նա արտաւել և չէր կարող լինել մանր ելեղեցական դպրոցներէ վերայ վերայ:

«Եւ նրանք շարունակում էին իրենց գոյութիւնը միանգամայն անհատի կերպով:...

Սակայն այստեղ Ներսիսեանի Դպրոցի դէմ գործում է նախ՝ Թիֆլիսի առաջնորդ և ապա՝ ամենայն հա-

յոց Կաթողիկոս՝ Յովհաննէս Կարբեցին, որը դոյն Դրպրոցի հիմնադիր՝ Ներսէս (ապա՝ ամենայն հայոց Կաթողիկոս) Աշարակեցու ռիւերիմ թշնամին էր: Կարբեցու ոսնծգութիւններն ունենում են յաջողութիւն յանձին Պասկեիչի, Բեհբուլթովի և բարօն Բօղէնի՝

«Նա (Կարբեցին) այնքան դիմումներ է անում իշխանութեան անձամբ կամ իր բարեկամների միջոցով, այնքան ջանքեր է թափում («կասկածելի») ցոյց տալու դպրոցի ղեկավարներին, որ փոխարքան լուրջ ուշադրութիւն է կենտրոնացնում կուստիսնծոր դարձած այդ դպրոցի վրայ և Թիֆլիսի ոստիկանապետի միջոցով պահանջ դնում, որ «կօմիտետը»⁴⁵⁾ իւրաքանչիւր տարի հաշիւ ներկայացնէ դպրոցի անտեսական և ուսումնական մասի վերաբերեալ:

«Հայոց դպրոցական կենտրոնում դա առաջին արդարութիւն միջամտութեան ասպի էր:

«Իրան շուտով հետևում է երկրորդ ասպը դերեկցիայի կողմէ: Վերջինս 1832 թ. յուլիսի 17-ին № 498 դրութեամբ յայտնում է նոյն կօմիտետին ի միջի այլոց հետևեալը:

45) Այստեղ խօսքն այն „կօմիտետ“-ի մասին է, որը հաստատուեց իշխանութեան կողմից, կազմւած էր ժողովրդից առաջարկւած ներկայացուցիչներից և կրում էր՝ «Կոմիտետ բարեկարգութեան ուսումնարանի հայոց» անունը: Այդ «Կոմիտետ»-ը վերաբացեց Ներսիսեան Դպրոցը, որը շնորհիւ Կարբեցու ոտընծգութիւնների՝ փակւած էր 1830 թին: Նախ քան փակելը Ներսիսեան դպրոցը վերակոչւել էր՝ «Վարժարան Էջմիածնի ի Տրփիսիս», ապա՝ «Ուսումնարան Հայոց Տփիսիսայ»: «Կոմիտետ»-ը վարեց դպրոցի գործերը մինչև 1836 թի մարտի 11-ը, երբ Ներսիսեան դպրոցը՝ համաձայն «Պոլիտենիս»-ի վերակոչւեց հոգևոր սեմինարիա—Թեմական Հոգևոր Դպրանոց:

« „Ըստ զօրութեան Ռուսաստանի ուսումնարանական մասի հրատարակած օրինադրութեանց, բոլոր ուսումնարանները որպէս արքունական, նոյնպէս և մասնաւոր մարզկանց ու հասարակութեանց ձեռքով կառավարւողները, ընդ որով անւամբ և լինեն նորա, ի քայ առեալ հոգոր, զինւորական և այն ուսումնարանները, որոնք ըստ Բարձրագոյն կամաց յանձնաձեռն ասանցին վարչական — են ընդ իշխանութեամբ նախարարութեան ազգային լուսաւորութեան և պարտաւոր են տեղական ուսումնարանական իշխանութեանց ձեռքով ներկայացնել նրան տարեկան հաշիւներ ըստ ուսումնական մասի: Այս կանոնների խիստ հակոդութիւնը յանձնւած է քաղաքական նահանգապետներին և ուսումնարանական գիրեկտօրներին:

« Որովհետեւ Վրաստանում ուսումնարանական մասը կառավարելու համար առանձին վերատեսչութիւնը (գիրեկցիան) միայն նոր կարգեցաւ, վասն որոյ վերոյիշեալ օրէնադրութիւնները տակաւին չէին կարող կատարելապէս ի գործ դնել, և այդ պատճառով ազգային լուսաւորութեան նախարարութիւնը բոլորովին անտեղեակ էր մնում այստեղի մասնաւոր ուսումնարանների մասին, որոնց թւին պատկանում է նմանապէս և Թիֆլիսի չայոց Ուսումնարանը“ ...

« Եւ այդ հիման վրայ գիրեկցիան հաշիւ ու միշարք տեղեկութիւններ է պահանջում:

« Այդ պահանջները մի սև հեռանկարի ազգանշաններն էին, բայց Կարբեցին դեռ չէր զգչում իր արածից, այլ ձգտում էր աւելի հեռուն, յուսալով բոլորովին փակել դպրոցը, ծախել շինութիւնը և արծակել «բարեկարգութեան կօմիտեար»): Այդ առթիւ

նա 1834 թ. յունւարի 10-ին մի կոնդակով գրում է իր խորհրդակից իշխ. Գրիգոր Բեհրուժեանին—, «Տաննարաւոր խորհուրդ ձեր ի մասին ուսումնարանի (ժախելոյ) և կօմիտէտի նորա—(գոցելոյ), ընդունելի եզլ մեզ յոյժ, յոյժ...»

«Բարեբախտաբար այդ «հանճարեղ խորհուրդը» անկատար է մնում շնորհիւ Ներսէսի և նրա կողմնակիցների եռանդուն ջանքերի:

«Սակայն փոխարքայ բարօն Բօզէնի և զիրեկցիայի բալլերը միայն Ներսիսեան դպրոցով չեն բաւականանում: Նրանք ուշք են դարձնում և փայտական դպրոցներէ վրայ:

«Պէտք է խոստովանել, որ այդ ժամանակաշրջանում բաւական բազմացել էին մասնաւոր խալիֆայական դրպրոցները, որոնք սովորաբար եկեղեցիների բակում էին պահւում: Պարզ է, իհարկէ, որ եթէ հոգևորականութիւնը ապիկար ու ներքին հաշիւներով տարւած չը լինէր, կարող էր այդ դպրոցների վրայ որոշ հսկողութիւն նշանակել, կանոնաւոր ծրագիր տալ, ստեղծելով ժողովրդական ընտրողական մարմիններ:

«Բայց նա մատ մատի չէր խփում այդ ուղղութեամբ, ուստի և մասնաւոր դպրոցները շահագործման ասպարէզ էին դարձել զանազան տղէտ տիրացուների ու տէրտէրների ձեռքում:

«Այդպիսի պայմաններում միշտմտում է Կովկասի իշխանութիւնը: Բարօն Բօզէնը 1834 թ. յունւարի 13-ին մի շրջաբերականով դիմում է զաւստապետներին և ազգարարում⁴⁶⁾».

⁴⁶⁾ Ա. Երիցեան « 75 ամեայ պատմ. Ներս. դպր. » I, երես 269:

« 1) Ոչ մի դպրոց չէ կարող բացւել առանց գիրեկ-
ցիայի հրամանի:

« 2) Ոչ որ չէ կարող մասնաւոր դպրոցներում ու-
սողջութեամբ պարտաւել առանց այդ մասին վկայա-
կան և հրաման առնելու ուսումնարանական իշխա-
նութիւնից: «...»

Ե. Թովիզեանի ուշադրաւ յօդւածի վերջին սողերն
են՝

« Յամենայն դէպս ակներև է մի բան, որ մասնաւոր
դպրոցների վերաբերմամբ այդպիսի կարգադրութիւն-
ներ անելով հանդերձ, թէ փոխարքան և թէ գիրեկ-
ցիան ակնարկել են, թէ զրանցից Բայասոն-Միւն են
կազմած հոգևոր, այսինքն եկեղեցական-ժիտական դպրոց-
ները:

« Իսկ այդ բոլորից յետոյ երբ « Պօլժեմիայի » մէջ
էլ յատուկ յօդւածով (§ 66) չիշեցնուած է, թէ թե-
մական առաջնորդները պարտաւոր են հսկել « եկեղե-
ցիների ու վանքերի մօտ զանաւոր դպրոցների » վրայ
— զրանից պարզօրէն կարելի է եզրակացնել, թէ այդ
օրէնքը կազմողները շատ լաւ իմացել են, որ հայու-
կան դպրոցները առաջնօրէն կազմակերպութիւն են ունեցել
անցեալում և այդպէս էլ պէտք է մասն ապագայում:
Բայց քանի որ այդ ժամանակաշրջանում հոգևորա-
կանութիւնը ոչ մի հսկողութիւն չուր չէր սուել զրպ-
րոցական գործում, որի հետևանքն է եղել անարարա-
կան ամենավատ տիպի դպրոցների բազմանալը, ուստի
անհրաժեշտ են համարել յատուկ յօդւածով չիշեցնել
նրանց այդ պարտականութիւնը:

« Եւ զրանից յետոյ, երբեք էլ « Երկուստեան » չի գրա-
նարկել ընթացում (1837 — 1868), հայոց դպրոցական

ապրիլի 1-ին իր օրը (1908 թ.)... (47)...

Եւրոպայի է «Վասակ»-ի խմբագրականը ևս, որը զալիս է պարզելու հարցը՝ իրաւաբանական, պատմական և ազգայնական տեսակէտից: Այդ խմբագրականում, ի միջի այլոց, կարգում ենք՝

«Պաշտօնական „Кавказъ“ լրագիրը (№ 109), «Հայոց եկեղեցական դպրոցները» վերնագրով յօդուածում արծարծում է այն միտքը, թէ հայ դպրոցների նկատմամբ կառավարութեան և հայ ժողովրդի ու նրա ծայրադրոյն պատրիարքի միջև առաջ եկած բոլոր թիւրիմացութիւնները, բոլոր կօնֆլիկտները միայն մի ազբիւր ունեն:

«— Դա այն երկու հակադիր սկզբունքներն են, որ զբաւած են հայ դպրոցական հարցի հիմքում:

«Նիկիտայ I կայսրը 1836 թ. հաստատելով հայոց եկեղեցական գործերի վերաբերեալ կանոնները — „Положение“ -ն, իր ուկազում ասում է.

«— „Մենք հրամայեցինք՝ տեղումը մշակել հայ-լուսաւորչական եկեղեցու գործերը կառավարելու լիակատար կանոնադրութեան նախագիծը, նրան հիմք ըն-

47) Տես «Վտակ», 1908 թ., №№ 135, 138 և 140—Ե. Թոփ-ջեանի «Հայոց դպրոցական հարցը» յօդուածը:

Ի դէպ.—Յետագայում մեր դպրոցների գլխուփն անցածի մասին տես իմ «Դպրոցների նիւթական-դրամական պայտօլուծեան հարցը. I. Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների եկամտի ազբիւրները (Պաշտօնական ցանկը և ցայտօր անտես առնուածը)», Մոսկու, 1908 թ., էջ VII—IX («Յառաջարանի փոխարէնում»): —Տես ևս «Վտակ», 1908 թ., № 102 և այլն—Ե. Թ.-ի «Հայկական սեպարատիզմը», ևս № № 29—30—Գ.-ի «Հայոց եկեղեցական դպրոցները»:

դունելով հայ եկեղեցու սեփական հին աւանդները և համաձայնեցնելով Մեր Կայսերական ընդհանուր օրէնսդրութիւնների հետ՝:

«—Հայ եկեղեցո՛ւ հին աւանդները՝⁴⁸⁾—դա մէկ սկզբունքն է, որի մասին ակնարկում է „КАВКАЗЪ“ -ի յօդաժաղիրը.—պետական ընդհանուր օրէնսդրութիւնը —դա էլ երկրորդ սկզբունքն է, որ բաղխում է առաջինի հետ:

«Ընդունենք մի բոլէ, որ ճիշտ են այդ զիտոգութիւնները:

«Բայց մի՞թէ զրանից պէտք է եզրակացնել, թէ երկրորդ սկզբունքը անպայման հակառակ է առաջինին, այսինքն պետական օրէնսդրութիւնը չէ համապատասխանելու „հին աւանդներին“:

«Երբէք: Կան հնութիւններ, որ միշտ նոր են: Օրինակ զօղութիւնը վառ բան է, առած է շնա հին ժամանակներում, բայց մի՞թէ երկար դարերի ընթացքում փոխել է այդ ճշմարտութիւնը:

«Ո՛չ:

«Ճիշտ այդպէս էլ զպրոցական դործի վերաբերեալ աւանդները: Նրանք հասարեալ ինքնօրոյնութեան են որեւէ հայոց եկեղեցական-ժիւղական դպրոցներին, խոչընդոտ չեն դրել նրանց ազատ զարգացման առաջ և զրանից ոչ թէ բացասական, այլ միայն զրական հետեանքներ են առաջացել: Ճետեանքներ, որոնցից երբէք չեն տուժել նաև պետական շահերը:

«Ճէնց այդ պատճառով էլ Նիկոլայ I կայսրը շեշտել է այս «հին աւանդների» մասին:

⁴⁸⁾ Այս և յետագայ բոլոր ընդգծումները մերն են: Բժ. Ս. Շ.-Ն.

«Նոյն համոզմունքով Սյէքսանդր II-ը 1874 թր-
ւականի իր հրովարտակում աւելի բացատրել է այդ
սկզբունքը և հաստատել է հայկական դպրոցների ան-
կախութիւնը ուսաց դպրոցական վարչութիւններից:

«Իրանից չետոյ, ճիշտ է, երկար տարիներ են ան-
ցել, շատ բաներ են փոխուել, բայց և այնպէս Կայսե-
րական նոր հրովարտակը 1905 թ. վերահաստատել է
հայ դպրոցների այդ անկախութիւնը և „ընդարձակ
կրթական միջոցներ շնորհել“:

«Նոյն իմաստով էլ կարգադրութիւններ է արել Կով-
կասի ներկայ փոխարքայ կոմս Վօրօնցով-Դաշկօվը:

«Պարզ է, ուրեմն, որ ամեն մի շեղում կայսերա-
կան այդ հրովարտակներից ու փոխարքայական կար-
գադրութիւններից՝ ապօրինի պէտք է համարուի:

«Բայց, ինչպէս երևում է, գաղտնի խորհրդական
ճակիլիի նախագահութեամբ գործող «Դպրոցական
շանձնաժողովը», որ պէտք է մշակէր հայ դպրոցների
համար մանրամասն կանոնադիր, բաւական խոշոր շե-
ղումներ է արել:

«Սյնքան խոշոր, որ կաթողիկոսի ներկայացուցիչ-
ները՝ Մեսրոպ վարդ. Տէր Մովսիսեան և Ստ. Մա-
միկոնեան ⁴⁹⁾ ստիպւած են եղել կիսատ թողնել ըզ-
բաղմունքները և հեռանալ:

«Մի հանդամանք, որ ցաւալի է ոչ միայն հայկա-
կան, այլ և պետական տեսակէտից: Որովհետեւ եթէ
փոխարքան հրաւիրել էր Կաթողիկոսի կողմից էլ ներ-
կայացուցիչներ, ուրեմն դրանով իսկ ցոյց էր տւել,
որ այդ ներկայացուցիչների մասնակցութիւնը, նրանց

⁴⁹⁾ Երրորդ ներկայացուցիչ՝ Ս. Տիգրանեանը սկզբից բացակայ էր:

կարծիրք կարևոր է ու անհրաժեշտ: Կայսերական հրովարտական չիշլած „հայ եկեղեցու հին ուսանդները“ այս դէպքում էլ յարգւած և պաշտպանւած պէտք է լինեն...

«...տեսանք, որ պատմական փաստերը, կայսերական հրովարտականները գաւլիս են միայն մի բան հասարակութեան, այն է՝

«—Տայոց եկեղեցական թիւական դպրոցները անկախ են եղել սոսակական դպրոցական իշխանութիւններից և այդպէս էլ պէտք է շարունակեն իրենց գոյութիւնը:

«Բայց, ի հարկէ, միայն իրաւական փաստերը բաւարար չեն հարցը բազմակողմանի կերպով լուսարանելու համար:

«Եւ իսկապէս: Եթէ կայսերական երեք հրովարտականներ—(1836 թ., 1874 թ. և 1905 թ.)—չիշատակուծ են, որ հայ եկեղեցական ծխական դպրոցները մի տեսակ անկախութիւն, ինքնավարութիւն պէտք է ունենան: Եթէ այդ հարցը այնպէս մտա է հայ ազգաբնակչութեան սրտին—ապա ուրեմն նա ունի իր սրմամբ և տալիս լայն հիմնականքի բան իրատեսակներն է:

«Պատմական անցեալը և կեանքի հրամայողական պահանջը—անհա դրամք են այդ սրմամբներն, այդ հանգամանակներն ոչ թ պատու:

«Ի՞նչ է ասում անցեալը:

«Ծիշտ է, դեռ հին դարերից սկսած հայ հոգևորականութիւնը վանքերին ու եկեղեցիներին կից դրպրոցներ է հիմնել մատաղ սերնդի կրթութեան համար.

«Ծիշտ է, նոյն այդ հոգևորականութիւնն է եղել դրանց իրաւական ղեկավարը.

«Բայց երբէք չը պէտք է մոռանալ, որ *Ժողովուրդն* էլ կապւած է եղել այդ հիմնարկութիւնների հետ, անընդհատ զոհարերութիւններ է արել նրանց բարգաւաճման համար և ամեն շան ու ճիգ դորժ է զրել՝ իր իրաւունքները ընդլայնելու և կղերական (?) ոտընծաութիւնները, յետադիմական ազդեցութիւնը սահմանափակելու նպատակով:

«Եւ ժողովրդական այդ շանքերը ապարդիւն չեն անցել: Հայկական դպրոցներն ու այլ հաստատութիւնները կամաց-կամաց բարեկարգւել են, հասունացած պահանջներին ընդառաջ զնացել և հէնց դրանով մօտեցել են ժողովրդի սրտին, նրա համակրանքին:

«Ամենադժնդակ պայմաններում էլ հայ ժողովուրդը թանգ է զնահատել իր կրթական հաստատութիւնները:

«Սով, աղէտ, շարգ, աւերածութիւն և մեծ ու փոքր հալածանքներ—դրանցից և ոչ մէկը չէ կարողացել փոխել այդ վերաբերմունքը:

«Դպրանոցները միշտ էլ մնացել են ամեն մի հայի փայփայանքի առարկան և այդպէս են ներկայումս էլ:

«Բաւական է վերոյիշեալ այն դառնութիւնը, որ առաջ բերեց 1884 թւականի օրէնքը առաջին անգամ զգալի կերպով սահմանափակելով հայկական դրպրոցների ծրարիրն ու իրաւունքները:

«Բաւական է պատկերացնել ժողովրդական յուզմունքը 1889, 1895, 1897, 1898 և մասաւանդ 1903 թւականներում հրատարակւած կարգադրութիւնների առիթով, որոնց վերջնական հետևանքն եղաւ հայ դրպր-

րոցների փակումն ու եկեղեցական կալւածների զրաւումը:

«—Որպէսզի համոզենք, որ հայ ժողովուրդը ամբողջ մի պայմանան անցնալով հասարակ է իր դատարաններէ հետք և ամեն մի փորձ՝ այդ կապը քանդելուն պատահով կատարւած, դիպչում է նրա սրտի ամենամեծ լարերին, շօշափում է նրա կրթական ամենահարստապաշտ շահերը և հէնց այդ պատճառով էլ առաջ է բերում դժգոհութիւն ու չուզումներ:

«Պարզ է ի հարկէ, որ այդպիսի դժգոհութիւնը, իբրև կեանքի անդորրութեանը խանգարիչ, ցանկալի չը պէտք է համարուի ոչ որի համար:

«Պետութեան շահն էլ պահանջում է, որ հասարակական կեանքը խաղաղ ընթանայ և դպրոցական գործը մասսայական չուզումների առարկայ չը դառնայ:

«Անշուշտ հէնց այդ նկատումներով էլ Նիկոլայ I կայսրը իր հրովարտակում արժանի ուշադրութեան է ենթարկել հայկական («հին աւանդները»), կոմս Վօրօնցով-Ռաշկովը Կովկաս գալուն պէս անկեղծ շանքեր է գործ դրել վերացնելու այն պատճառները, որոնք դժգոհութիւն էին առաջացրել հայ ժողովրդի ու հոգևորականութեան լայն խաւերում և Կայսրն էլ յատուկ հրովարտակով—(1905 թ. օգոստոսի 1)—բարձր արձագանք տւեց փոխարքայի այդ ցանկութիւններին:

«Նախնալի է, որ մեր դատարաններէ անկախութեան հիմնարկի մէջ էլ, Բաղի իրաւականից, պայմանական անցնալն է՝ ժողովրդական լայն տիրու իրաւի այդ հիմնարկութեան ներքէ:

«Սակայն այդ դեռ բոլորը չէ:

«Միայն իրաւական ու պատմական հիմունքներն էլ, ի հարկէ, դեռ բաւարար չեն հաստատելու համար, թէ հայ եկեղեցական-ժխական դպրոցները պէտք է լինեն ինքնավար, անկախ:

«Օրէնքը կարող է այդպէս թելադրել, պատմական անցեալում կարող է այդպէս եղած լինել, սակայն դրանից դեռ չէ կարելի եզրակացնել թէ ասպարհայո՞ւմ էլ այդպէս պէտք է լինի:

«Եթէ զործի շահր պահանջէ, պէտք է օրէնքը բարեփոխել և անցեալի փորձը ուղղել:

«Սակայն հարցը հէնց նրանումն է, որ ներկայ դէպքում այդպիսի անհրաժեշտութիւնն ու պահանջ չը կայ:

«Տայոց եկեղեցական-ժխական դպրոցները ինքնաբերաբար, այսինքն այլ գայնական բնոյթ են կրոն-:

«Բայց մի՞թէ դա վնասակար է պետական կամ հասարակական շահերի տեսակէտից:

«Բոլորովին ոչ:

«Դպրոցներն այլ գայնական հարցը վաղուց արդէն թեթեւաբար է մանկավարժական գրականութեան մէջ և ամենահեղինակաւոր կարծիքները հրատարակ են մտել ասպարհոցիւն, որ դպրոցական այդպիսի բարեփոխութեանը կեանքի հրապարակ պահանջն է և կարեւոր է իրական գործի բարգաւաճման համար:

«Ինքը—իշխանութիւնն էլ որոշ չափով ընդունել է այդ կարծիքը, մինիստրական տարրական դպրոցների ծրագրում համապատասխան փոփոխութիւն մտցնելով և մայրենի լեզուին անցեալի հետ համեմատած— աւելի լայն տեղ տալով:

«Ճեռեապէս երբէ՛ւ հակապէտական ու շնասուհար երևոյ՞ն շք պէտք է համարուի, ե՞րբ մեր ծխական դրպրոցները հայկական են եղել այդ բառի իսկական իմաստով, ե՞րբ այդտեղ բոլոր առարկաների դասաւանդութիւնը մայրենի լեզուով է կատարուել և դրա հետ միասին պետական լեզուն—ռուսերէնն էլ իր արժանի առաջնակարգ տեղն է ունեցել:

«Վնասակար ոչինչ շք կայ նաև այն բանի մէջ, որ ռուսական դպրոցական վարչութիւններից անկախ են եղել այդ դպրոցները:»⁵⁰⁾...

Բաւականանանք այսքանով...

Մեր մամուլի էջերում այդպիսով երևան եկածը, հարկաւ, չի կրում անցողականի յատկանիշը, թող թէ այդ ամեն դրութիւնների անմիջական առիթ հանդիսացաւ, ինչպէս ասացի, ի միջի այլոց, Կովկասի Փոխարքայից սահմանած Դպրոցական Յանձնաժողովը և վերջինից ազդիս Վեհի ներկայացուցիչների հեռանայր:

Սրան կից, շեշտելի է այն ևս, որ, ինչպէս երևում է նոյն իսկ վերը քաղածս մամուլից, այդ միակ անդամը չէր, որ դպրոցական հարցը դրաւեց հրապարակի ուշադրութիւնը: Այդ նոյնը տեղի է ունեցել մեր դպրոցական դորժի պատմական անցեալի ամեն էտապների ելեէջերում, սակայն՝ առաւաւելն 70-ական և 80-ական թւականների առաջին կէտում:

Յայտնի է, որ 1884 թւի փետրւարի 16-ի պե-

⁵⁰⁾ Տես «Վտակ», 1908 թ., № № 104—106՝ «Մեր դրպրոցները» (առաջնորդող):—Նոյն հարցերի մասին տես ևս «Մըշակ»-ի 1908 թւի մայիս-յունիս ամիսների № №-ներում Ա. Քալանժարի և Հ. Առաքելեանի ուշագրաւ յօդածները:

տական կարգադրութիւն-օրէնքը զայիս էր վերացնելու Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի՝ ի դէմս 1874 թ. յուլիսի 19-ի Կանոնների՝ մեր դպրոցների իրաւադիրքի նկատմամբ վաստակածը, այն է՝ լիովին բացասելու մեր դպրոցական նիւթ-ընթաց-ընթաց-ընթաց-ընթաց: Սակայն, ուսանելի է, որ 1908 թ-ի Դպրոցական Յանձնաժողովի մշակած կանոնադրութեան նախագիծն երբեմն, զորօր, իր V կէտի տեկատով, անցնում է նոյնիսկ 1884 թ-ի կանոններից էլ դէնը:

Այդպիսով՝ նոր վէճի արտոնքից ցցւում են մեզ ծանօթ հին արձատները, և այն՝ երբեմն նորագոյն ծիւլերով...

Եւ այդ այդպէս լինելով, հարկաւ, այսօր կրկնակի հետաքրքրական է անդրադառնալ 1884 թ-ականին ևս: Եթէ այսօր պաշտօնական «Кавказъ»-ի էջերից խօսում է «Տն А. М., 1884 թ-ի վէճն ամփոփեց 1885 թ-ի պաշտօնական պեղեկագիրը...

Սակայն նախ՝ մի երկու կտոր տեղեկութիւններ Կովկասի Փոխարքայի սահմանած Դպրոցական Յանձնաժողովի մասին:

Ազգիս հանգուցեալ Մկրտիչ Ա. Վեհափառ Հայրապետը 1907 թ-ին կառավարութեան հաստատութեան առաջարկեց մի դպրոցական նախագիծ⁵¹⁾: Այդ

51) Հարկ է ի նկատի առնել, որ հանգուցեալ Կաթողիկոսի առաջարկած նախագիծն անցաւ Դպրոցական Յանձնաժողովի զբաղմանց նիւթերի շարքը: Այդ նախագիծի տեկստն էր՝

«1) Հայոց եկեղեցու համար Ռուսաստանում վերահաստատում է իր նախկին իրաւունքը՝ ինքնուրոյնաբար բանալ իր սեպհական հանրակրթական դպրոցական հաստատութիւնները և պահել նրանց իր բացարձակ կառավարութեան ներքոյ: Բացման

առթիւ Կովկասի Տ. Փոխարքայի հրամանով կազմեց չատուկ Դպրոցական Յանձնաժողով, որին անդամակցելու համար Վեհափառը նշանակեց իր կողմից երեք ներկայացուցիչներ: Յանձնաժողովի զբաղմունքը սկսեց Վեհափառի մահից յետոյ: Այլ Յանձնաժողովի կազմակերպման և այլն մասին տեղեկութիւններն ամփոփւած են «Մեր Զայնը» լրագրի «Ուսումնարանական խորհուրդը» յօդուածում, ուր, ի միջի այլոց, դեռ նախ քան Յանձնաժողովի զբաղմունքների սկսուելը և հարցին վերաբերեալ մանրամասնութիւնների պարզելը, շեշտակի բնդգծեց թէ՛ որքան հնարին է զբաղել **Դպրոցական** հարցով «Նայրապետական ա-

կարգը, պահպանումեան աղբիւրները, դասընթացը, դասարանների թիւը և առհասարակ այդ կրթական հաստատութիւնների ամբողջ կազմակերպումինը և կառավարութիւնը որոշում են առանձին կանոնադրութիւններով, որ կը սահմանեն պատշաճաւոր եկեղեցական-հասարակական հիմնարկութիւնները:

«2) Հայոց եկեղեցական իշխանութիւնը պարտաւոր է հաղորդել բացաժ դպրոցների մասին երկրի բարձր իշխանութեան կամ ներքին զործերի մինիստրութեան:

«3) Այդ կրթական հաստատութիւնների սաների զինուորական ծառայութեան մէջ մտնելու յետաձգման վերաբերմամբ, իրենց ուսումը աւարտելու համար, ծառայութեան ժամանակափոխոցը կրճատելու և առհասարակ զինուորական ծառայութեան վարման, ինչպէս և զօրքերի մէջ իսկական ծառայութիւնից խաղաղ ժամանակը արձակելու և ուսուցիչների՝ պահեստի մէջ հաշուելու վերաբերմամբ, հայոց դպրոցները հաւասարեցում են իրենց ուսման ծրագրով համապատասխան կառավարչական կրթական հաստատութիւններին» (Տես, ի միջի այլոց, իմ «Դպրոցների նիւթական-դրամական ապահովութեան հարցը. I. Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների եկամտի աղբիւրները», էջ XII—XIII):

Թուռի Թափուր մնացած միշտցին): Ահա «Մեր Զայ-
նը»-ի այդ՝ «Ուսումնական խորհուրդը» վերնադիրը
կրող խմբագրականը:

«Կովկասի փոխարքան յատուկ խորհուրդ է կազմել
հայոց ուսումնարանական գործը որոշ կանոնադրու-
թեամբ կանոնաւորելու համար:

«Փոխարքայի առաջարկութեամբ հանգուցեալ Մը-
կրրտիչ կաթողիկոսն այդ խորհրդի անդամներ նշանա-
կել էր իր կողմից Սուրէնեան սրբազանին և պպ. Ստ.
Մամիկոնեանին ու Սիր. Տիգրանեանին: Կաթողիկոսի
մահից յետոյ Սուրէնեան սրբազանը, իբրև տեղակալ,
անկարող լինելով անձամբ մասնակցել այդ խորհրդ-
դին, իր կողմից նշանակել է ներկայացուցիչ Յուսիկ
արքեպիսկոպոսին:

«Շուտով խորհուրդը սկսելու է իր գործը. — նա
պիտի մշակէ մի կանոնադրութիւն, որը գուցէ շատ
երկար տարիներ պիտի ձևակերպէ, որոշ պայմանների
մէջ դնէ մեր ուսումնարանական գործը:

«Հասկանալի է, թէ որքան մեծ զգուշութիւն է
հարկաւոր, որպէսզի մի այլպիսի էական խնդրի մէջ
անխտհեմ կամ անզգոյշ քայլեր չառնուին:

«Բայց խնդիրն այն է, որ հանգուցեալ կաթողիկոսն
ուսումնարանական խորհրդին իր կողմից երեք ներ-
կայացուցիչ նշանակելով ոչ մի դիրեկտիւ, ոչ մի հրա-
հանգ կամ ծրագիր չի տուել իր ներկայացուցիչներին,
չի որոշել նրանց իրաւունքների և պարտաւորութիւն-
ների սահմանները, նոյն խկ ընդհանուր դժերով ան-
գամ չի գծել նրանց ուղին:

«Գուցէ այդ թերին առաջ է եկել այն հանգաման-
քից, որ կաթողիկոսը չէր կարող նախատեսել, թէ ի՛նչ

խնդիրներ ու հանգամանքներ պիտի զրուէին խորհրդում իր ներկայացուցիչների առաջ, որպէս զի ըստ այդմ էլ հրահանգներ տար. անշուշտ ի նկատի կար, որ իւրաքանչիւր վիճելի կամ կասկածելի դէպքում հայ ներկայացուցիչները կրղիմէին կաթողիկոսին և հրահանգ կրխնդրէին:

«Արդ, ի՞նչ զրուութեան մէջ են հանդիսանում ներկայումս այդ երեք ներկայացուցիչները: Նրանք պիտի մասնակցեն մի խորհրդի, ուր կարծիքներ ու մտքեր են յայտնելու ամենայն հայոց Հայրապետի կողմից՝ առանց այդ Հայրապետի համաձայնութիւնը ստանալու:

«Անկասկած է մի բան. — հայ ներկայացուցիչները խորհրդին կարող են մասնակցել միմիայն լոկ իբրև Հայրապետի կողակող նշանակուած Հայրապետական ներկայացուցիչներ: Եւ Կովկասի կառավարութիւնը կարող էլ չէ այլապէս նայել նրանց վրա: Չկարող են նրանց կարծիքները պիտի նկատուին իբրև Հայրապետի կարծիք:

«Եւ այդ այդպէս էլ կրլինի, չնայելով, որ տեղակալը իր զրուութեան մէջ փոխարքային յայտնել է, որ թէպէտ հայ ներկայացուցիչները մասնակցելու են խորհրդին, բայց խնդրի վերջնական անօրէնութիւնը կախուած կրլինի Հայրապետի հաւանութիւնից կամ ոչ հաւանութիւնից:

Եւ արդարև:

«Մեր ուսումնարաններն արեւը կախող են և մի միայն նա՛ս կարող է այդ մասին օրհորհրակա՛ն ասել. ուրիշ ոչ ոք: Կարծում ենք, որ զպէտք է լայն օրայն որպէս չհայրապետական անհամախառն լեռնային միջոցին վճիռներ արտուին կամ ինչիդեմքերն այսպէս չպարտաւորել:

«Կը բռնե՞նք իրաւան խնդիրները վերաբերմամբ»⁵²):

Ապա՝ Յուսիկ արբեպիսկոպոսի տեղ նշանակուած է Տեղակալից Մեսրոպ վարդապետը⁵³):

Յետագայում («Մեր Ձայնը») ուժ կարգում ենք՝

«Թիֆլիսից մեզ գրում են.— Փոխարքայի գիւժանատանը կից հայ դպրոցների կանոնադրութիւնը մշակող յանձնաժողովի հայ անդամները, հայր Մեսրոպ վարդապետ, պ. պ. Ստ. Մամիկոնեան և Ս. Տիգրանեան, հրաժարուել են նիստերին մասնակցելուց, է նկատի ունենալով, որ ժառոյ հարցերի քննութեան մէջ մասնակցելու օր իրաւունք չունեն, որ այդ իրաւունքը նրանց չի կարող պալ Տեղապահը, այլ միայն հայոց ընդհանրական հայրապետը: Ուրեմն կատարուեց այն, ինչ որ պիտի կատարուէր. այն է, այս հարցը իր վաղճանանական լուծումը միայն ամենայն հայոց կաթողիկոսից սպասող հարց լինելով՝ պէտք է զգար այդ հայրապետի կարօտութիւնը և ընդհատուէր. ուստի լաւ եղաւ որ չսկսուէց:...»⁵⁴):

Գ.

Լսենք մեզ հետաքրքրող հարցի մասին պաշտօնապէս արտայայտուածը ևս: Այս անգամ բերելիքը վերաբերում է գլխաւորապէս ս. Էջմիածնի Սինոդին և սրա

⁵²) Տես «Մեր Ձայնը», 1908 թ., № 12 (յունւարի 1):

⁵³) Այդ առթիւ տես «Մշակ», 1908 թ., № № 67, 70, ևս՝ «Հոգի», 1908 թ., № 11, էջ 175: Համեմատիր «Սուքիաս եպիսկ. Պարզեանի նամակը» տեղակ. Երեմիա եպիսկ-ին, էջ 43-49:

⁵⁴) Տես «Մեր Ձայնը», 1908 թ., № 62 (մայիսի 18-ին), ևս՝ «Հայրենիք», 1908 թ., № 1, ևս՝ «Մշակ», 1908 թ., № 105:

երբեմնի ներկայացուցին: Եւ այդպիսով արտայայտ-
ւածն երբեմն աւելի քան կարուկ է:

Նորագոյն փաստերից—

«Էջմիածին, 13 դեկտեմբերի.

«Փոխարքայի գիւանատունը դիմել է սինդիկն և
յայտնել, որ հայոց դպրոցների համար ծրագիր և
կանոնադրութիւն մշակող յանձնաժողովի նախագահ
ճակիէլը մտադիր է մօտ ժամանակում յանձնաժողովի
պարապմունքները սկսել: Այդ պատճառով խնդրում
է հաղորդել, թէ կաթողիկոսի կողմից նշանակված ան-
դամները, Ստ. Մամիկոնեան և Ս. Տիգրանեան, այլ
և պեղակալի նշանակա՞ծ (!?) Յուսիկ արքեպիսկոպոսը
է՞րբ կարող կը լինեն Թիֆլիսում լինել: Սինդիկը, դրու-
րոցական խնդրի մէջ խառնվելն իր իրաւունքից վեր հա-
մարելով, որովհետեւ դա էնխարիզմ է անմիջապէս կախո-
ղելու իրաւունքին, գիւանատան թուղթն ուղարկեց
տեղակալին, որ սա հաղորդէ պահանջված տեղեկու-
թիւնը»⁵⁵⁾:

Աստրախանի թեմի հոգևոր Դպրանոցի կանոնադ-
րութեան առթիւ «Մշակ»-ում կարգում ենք՝

«... կազմվեց դպրոցի կանոնադրութիւնը և ու-
ղարկվեց վեհ. կաթողիկոսին, որ նա էլ իր կողմից
ներկայացնէ մինիստրութեանը՝ հաստատելու: Բայց
կաթողիկոսի անակնկալ մահը նորից մի արգելք հան-
դիսացաւ այդ գործի շուտ իրականացման:

«Կանոնադրութիւնը մնաց կաթողիկոսական գիւա-
նում: Դպրոցի հոգաբարձութիւնը, տեսնելով այդ, դի-
մեց միւսնոյն խնդրի առիթով կաթողիկ. տեղակալին

⁵⁵⁾ Տես «Մշակ», 1907 թ., № 184:

և խնդրեց, որ վերջինս զիմէ մինխտրութեանը և հաստատութիւն խնդրէ:

«Տեղակալը հոգաբարձութեանը յայտնած է, որ ինքը անկարող է մեջնորդել այդ խնդրի առիճով, և առաջարկած է սպասել նոր հաճող ինքնին)»...⁵⁶⁾:

Այժմ՝ անցեալի փաստերից—

ա) «Սուքիաս Էպիսկոպոս Պարզեանի նամակը — գրուած սուրբ Էջմիածնի Սինոդի Ատենապետի Տեղակալ Գերապատիւ Երեմիա Էպիսկոպոս Գալստեանի անուան» աշխատութեան մէջ, ի միջի այլոց, կարգում ենք՝

«Գալով դպրոցական կառավարութեան Տեղակալի միջամտութեանը՝ պէտք է ասեմ, էրբ որ բարձրացաւ դպրոցական լեզուափոխութեան հարցը և նոր օրէնք սահմանուեց, այն ժամանակ ևս կար սրբազան Սինոդ և կաթողիկոսական Տեղապահ, բայց իրենց յետահասութիւնից վեր համարեցին ուղղակի ենթարկուիլ հրատարակուած կանոնադրութեան, մինչև նոյն իսկ ուսումնարանի Տէր, ամենայն չայոց Կաթողիկոսը ընտրուեց և առկախ խնդիրը վաղնան ստացաւ քանի մի բարեփոխութիւններով՝ որոց կարգում շատ խոստացուեց, բայց փոքր շնորհուեց:...

«... Տեղակալութիւնը կաթողիկոսական նիշա փոխանորդութեան նմանութիւնն է և ոչ իրականութիւնն: Իսկ թէ դպրոցական կառավարութեան մասին

⁵⁶⁾ Տես «Մշակ», 1908 թ., № 45 — Ս. ք. Ասլանեանի «Թեմական դպրոցի շուրջը», Աստրախան, 4 փետրվոսի, և՛ «Լրաբեր», 1908 թ., № 2՝ «Աստրախանի Թեմական Դպրոցի մասին մի քանի խօսք» և «Միականների ընդհանուր ժողովը»:

Նախանդամն այնպէս անխաղթ է որդան և ինքը Սինօղի,
այլ երկուքն էլ եղած են վերահսկող և պահպանող
լինելու մինչև Տէրն յայտնուի, կաթուղիկոսն ընտրուի
և հաստատուի, յայտնի է առաւելապէս նրանով, որ
այժմս իսկ Էջմիածի ձեմարանի կանոնադրութիւնը
ազգային նախարարից վերադարձրած՝ գտնուում է
Տիփսիս Գլխաւոր Կառավարչապետի գիւանատանն՝
սակաւ ինչ բարեփոխութիւններով՝ ինչպէս ասաց պա-
րոն Ամբարդանեանց, բայց չէ առաջարկուում 'ի հա-
ւանութիւն և լրնարութիւն Ձեր Գերապատութեան,
այլ պահպանուում է ապագայ Քահանայապետի ընտ-
րութեան: Ուրեմն, կառավարութիւնն էլ չէ ճանա-
չում իսկապէս լիազօր Տեղակալութիւն Սինօղի գոր-
ծողութեան շրջանակում կամ զուրսը, որքան և իւր
շնորհած օրէնքը « Կաթուղիկոսական Տեղապահ » է
կոչում նախանդամ համարուած անձնաւորութեան և
թողնում է նորան համեստ շրջանակում պահպանո-
ղական գործող՝ միւս անդամների համերաշխ խորհրդով:
Այս հասկանալովն է անշուշտ՝ որ Սինօղի անդամներն
և թեմակալ առաջնորդները 1884 թուականին միա-
տեղ ժողովելով յետագայ արձանագրութիւն կազմե-
ցին՝ ուր և Ձեր ստորագրութիւնն է գտնուում:—

«Ներքոյ ստորագրեալքս Մկրտիչ արք եպիսկոպոս,
Գրիգոր արք եպիսկոպոս Սաղիւնեանց, Թադէոս եպիս-
կոպոս Չիւնական, Մեսրոպը եպիսկոպոս Սմբատեանց,
Յովակիմ եպիսկոպոս, Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուա-
նեան, Երեմիա եպիսկոպոս, Ներսէս եպիսկ., Գէորգ
եպիսկոպոս և Մամբրէ վարդապետ Սանասարեանց.
երկիցս ժողովեալ 'ի 20-ն Փետրվարի յետ ընդ եր-
կար խորհրդակցութեան միաձայն հաւանութեամբ ո-

ըռէցար չանցանել բնաւ զիրաւասութեամբ Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսի, որ նուիրական է վասն Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, այլ թողուլ զանօրէնութիւն նորոգ հրահանգութեան կանոնաց հաստատելոյ՝ ՚ի 16 Փետրվարի վասն Եկեղեցական ծխական ուսումնարանաց Հայոց ՚ի բարեհաճ կամս բարեխնամ կառավարութեան:

Մկրտիչ արք եպիսկոպոս
Գրիգոր արք եպիսկ. Սագինեանց
Թադէոս եպիսկոպոս
Մեսրոպը եպիսկոպոս
Յովակիմ եպիսկոպոս
Երեմիա եպիսկոպոս
Գրիգորիս եպիսկ. Ազուանեանց
Գէորգ եպիսկոպոս Սուրէնեանց
Ներսէս եպիսկոպոս
Մամբրէ վարդապետ):

«Յայտնի ճշմարտութիւն է որ իւրաքանչիւր Հայրապետի բարձրագոյն իշխանութեան հետ սկսած հարգակցութիւնները էջմիածնի կալուածների մասին, կրօնի և հայոց լեզուի արքունի վարժարաններում դասատուութեան մասին, բարձրագոյն կարգադրութեան ի՛նչ ի՛նչ յօդուածների փոփոխութեան մասին, և այլն, և այլն, նորսա մահո՞ւմը դարսաց էն առնո՞ւմ և յաջորդի հասարակութեամբ վերսկսո՞ւմ, թէպէտև Տեղակայներ օրէնքի ճանաչած սահմաններում, եղել են միշտ:...» ⁵⁷⁾

⁵⁷⁾ Տես «Սուրբիս եպիսկոպոս Պարզեանի նամակը—գրուած (20 ապրիլի 1892 թ.) սուրբ էջմիածնի Սինօղի Ատենապետի Տեղակալ Գերապատի Երեմիա եպիսկոպոս Գալստեանի ա՜նուան», Երևան, 1907 թ., էջ 44—45, 46—48:

Սուբրիաս եպիսկոպոս (ապա՝ արքեպիսկոպոս) Պարզեանի ակնարկը — «Երբ որ բարձրացաւ դպրոցական յեղափոխութեան հարցը և նոր օրէնք սահմանուեց» — 1884 թւի փետրուարի 16-ի պետական կարգադրութեան-օրէնքի մասին է, որով, ինչպէս ասացի, ի վերացումն 1874 թւի յուլիսի 19-ի «Ժամանակաւոր կանոնների» — ի՞նչ հոգւորականութեան վերապահուում էր ունենայ միայն մի- և երկրասեան տարրական եկեղեցական-ժխական դպրոցներ, և այն լուսաւորութեան նախարարութեան խիստ հսկողութեան տակ, ասել է՝ լինելի Բացասում էր հայ հոգևորականութեան անհատութիւնը դպրոցական գործում և 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոններով զժամ լայն շրջանի հանդէպ զբոււմ էր միայն և եթ մի- և երկրասեան դպրոցներ բանալու կարեւած իրաւունքը⁵⁸):

Ինչպէս յայտնի է, այդ առթիւ տեղի ունեցաւ պաշտօնական պատւիրակութիւն ս. Էջմիածնի Սինոդի կողմից, որը ստանձնեց Սատրախանի թեմի այն ժամանակէլ թեմակալ՝ Սուբրիաս եպիսկոպոս Պարզեանը: Սինոդի այդ առթիւ Սուբրիաս եպիսկոպոսին ուղղած 1884 թւի դեկտեմբերի 3-ի № 3342 զրութեան հարազատ օրինակը բերւած է Սուբրիաս եպիսկոպոսի յատկապէս այդ պատւիրակութեան նրւիրած աշխատութեան⁵⁹) մէջ, ուստի մենք այժմ դիւրութիւն ունենք ի մօտոյ տեղեկանալու՝ և Սի-

⁵⁸) 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների և սրանցով զժամ մասի տես ստորև՝ Գլ. 2:

⁵⁹) Տես «Պատուիրակութիւն Սուբրիաս եպիսկոպոսի Ս. Պետերբուրգ Հոգևոր դպրոցների մասին», Վաղարշապատ, 1907 թ.:

նորի այդ զրույթեանը, և պատուիրակութեան վերաբերեալ ամեն մոմենտներին ու մանրամասնութիւններին:

Ահա ս. Էջմիածնի 1884 թւի ղեկաւորների 3-ի № 3342 զրույթիւնը՝

«Կառավարչի Հայոց թեմին Աստրախանայ գերապատիւ Սուքիաս Եպիսկոպոսի. Զինի երրորդական միջնորդական զրազրույթեանց Սինոդիս ընդ Նորին Պաշտօնաւարչութեան Կառավարչապետի քաղաքական մասին Կովկասու վասն ազգային և եկեղեցական դպրոցաց Հայոց և երրորդ անգամ ընկալնլոյ ի նմանէ գմերժողական պատասխանիս, Սինոդս նկատէ, զի առանց առաքման ի կողմանէ սորին յատուկ և բանիբուն խոհական անձին ի Ս. Պետերբուրգ ի միջնորդութիւն առ զլիսաւոր պաշտօնեայս Տէրութեան Ռուսիոյ, անհնարին է ի ձեռս բերել զցանկանալին յառաջադիմութիւն գործոյս: Սորին աղագաւ Սինոդս զնելով զյոյս իւր ի վերայ Գերապատուութեանդ և քաջ կշռագատելով, զի Գուր Զերով խոհեմ և հեռատես նկատողութեամբ ունիք արդարացուցանել զյոյս իւր, որոշեաց առ այս նպատակ նշանակել զԶեզ և առաքել ի Կայսերական մայրաքաղաքն Ս. Պետերբուրգ:

«Ուստի և Սինոդս Սրբոյ Էջմիածնի համաձայնութեամբ բոլոր անգամոց իւրոց հրաւիրէ զգերապատիւ Սրբազնութիւն Զեր և յանձն առնէ Զեզ, ընդ ստանալ զրոյս՝ առանց ժամակորոյս լինելոյ, աշխատութիւն յանձն կալեալ՝ փութով չոյժ գնալ անձամբ ի Ս. Պետերբուրգ և խորհրդակցութեամբ ընդ երևելի անձինս ի մերազնէից՝ որք անդ, հասուն մտօք և խո-

հական միջոցօք զէլս հնարից ի գործ զնելով՝ նախապէս ներկայանալ Տեառն Կառավարչապետին Կովկասու Կնեազ Կորսակով-Ռոնզուկովին, որ քանի առաջ յառաջ ուղևորեալ է ի Ս. Պետերբուրգ, և հայցել ի նմանէ զշնորհս և զբարեմիտ միջնորդութիւն Նորին առ Տէր Նախարարն Ներքին գործոց և կամ առ նոյն ինքն ամենողորմած Կայսրն Ռուսաց. որպէս զի՝ միջնորդութեամբ Նորին և խնդրանօք Ձերովք ամենողորմածաբար բարեհաճեսցի Թագաւոր Կայսրն, եթէ ոչ իսպառ, զէթ յետածղել զգործադրութիւն այնր նորոց կանոնաց մինչ ջընտրութիւն և ցիաստատութիւն նորոյ Կաթողիկոսի ազգիտ Իսկ եթէ անհաճոյ իցէ Նորին Պաշտօնավայրութեան Կորսակովի միջամտել յայս գործ, յայն դէպս մատչիլ առ Տէր Նախարարն Ներքին գործոց այսու յատուկ միջնորդական զրութեամբ Սինոդիս (որ ընդ սմին առաքի), և խնդրել զմիջնորդութիւն նորա առ այս: Եւ եթէ խնդրարկութիւնք Ձեր առ Նախարարն Ներքին գործոց անօգտաբեր և անբաւարարք մնասցեն ի կողմանէ նորին ևս, ի վերջին դէպս ամենախոնարհ պաղատանօք արկանել ընդ զարշապարօք Նորին Կայսերական Մեծութեան զազերս Սինոդիս և հայցել զշնորհս յերեսաց Նորին Կայսերական Մեծութեան, որպէս զի բարեհաճեսցի հրամայել՝ զոնէ զգործադրութիւն նորոց Բարձրագոյն հաստատեալ կանոնադրութեանց վասն եկեղեցական դպրոցաց մերոց յետածղել մինչ ցիաստատութիւն Վեհափառ Կաթողիկոսի, որով և ազատել զՍինոդս յայսմ դժուարատար և յանտանելի դրութեանէ: Վասն զի՝ ցանկութիւն և խնդիր Սինոդիս չէ բնաւ դիմադրել ընդդէմ բարե-

հան կամայ թագաւոր Կայսեր կամ օրէնսդրութեանց նորին, այլ զի նախնականն եւ ի նախնի սրբոց Հայր Էֆէղէցոց, ասանդասեաց հասեալ զայս վայր իրաստան- լիանո՛ր Կախող ինտայ ասգիւս մի Էղծիցին, սրբո՛վ Սինոդոս պարսաստոյ Գորցի ասաւջի ասգիւսիս չոխասայեայի ի- րոյ, Էֆէղէցական հանոնայ եւ ասաւջի իո՛ւնի)։

«Արդ՝ քաջայնչս է Սինոդս, զի գերապատուութիւն Ձեր ըստ ազգասիրական եռանդեացդ եւ ըստ քնն հմտութեանցդ ունիք զամենայն ճիշդն աշխատանաց թափել եւ զհնարաւոր միշոցս ի կիր ածել առ բար- ւոր ի յանդ հանել զայս վսեմ գործ եւ յանձնարա- րութիւն ի պարծանս ազգի եւ եկեղեցւոյ մերոյ սրբոյ։

«Ընդ սմին Սինոդս ընդարձակէ Ձեզ զլիակատար իրաւունս, զամենայն ծախս ուղևորութեան եւ կե- ցութեան Ձերոյ ի Ս. Պետերբուրգ առնել ի վիճա- կային գումարաց Սասրախանու եւ կամ չեկեղեցական արդեանց թեմիդ, յարակցելով թէ՛ վասն նշանակե- րոյ Ձեզ ի պէտս բնակութեանդ զվայելուչ սենեակս՝ Սինոդս ի միասին ընդ այսմ առանձին գրութեամբ խնդրեաց զպատշաճաւոր անօրէնութիւն իշխան չո- գարարծուի եկեղեցւոյն Հայոց Սանկա-Պետերբուրգայ։

«Իսկ վասն տեղեկութեան եւ կարևորն հրահան- գութեան՝ Սինոդս ընդ սմին առաքէ առ Ձեզ զա- մենայն գործս զիւանատան հանգուցեայ Կաթողիկոսի ազգիս եւ զբոլոր գրագրութիւնս յարուցեայ ի Սի- նոդիս վասն այսր առարկայի)՝⁶⁰⁾։

Ապա.— Տեղապահ՝ Մակար արքեպիսկոպոսի (ա- պա՛ ամենայն Հայոց Կաթողիկոս)՝ նոյն Սուքիաս ե-

⁶⁰⁾ Տես ibid., էջ 18—20։

պիսկոպոսին ուղղած (դեկտ. 28) նամակում կարգում ենք՝

«... որովհետև ի սկզբանէ անտի գրագրոս-լիսնի ի մասին հոգևոր և Ձիանան Գալոսոսաց եկեղեցեաց հայոց եղևալ էն ընդ մի կատաղարոս-լիսան նախկին փոխարտոյոս-լիսան Կովկասոս, վասն որոյ Սինոդն շխարհահասաց միջևարել ի գործն վերապիւնալ միայն Պատարխարս Կաթողիկոսի, այլ խնդրեալ է և այժմ ևս խնդրէ՝ թողոյ զայս խնդիր ցհաստատութիւն նորոյ հայրապետի:»⁶¹⁾

Սուբիաս եպիսկոպոսը՝ ստանձնելով պատւիրակութիւնը՝ Պետերբուրգում իրեն յանձնարարած պաշտօնեաներին դիմելիս՝ շարունակ արծարծում—պաշտպանում էր այն տեսակէտը, որ «Գալոսոսաց եկեղեցիքը զորս հոգևոր գործ է, ինչպէս և իրենցում (ուսաց մօտ) նոյնն է հոգևոր վարժարանների կառավարութիւն»⁶²⁾, որ ուսումնարանական կառավարութեան գործ և հրահանգ ի սկզբանէ անտի և այսր գտնուում է հայոց Կաթողիկոսաց մեքում, և ոչ որ չունի վստահութիւն մտնել նոցա իրաւանց սահմանի մէջ⁶³⁾, որ «հայրապետի իրաւունք են միայն դառնալ առ իւր ընտրող ժողովուրդ հնար և գումար պահանջելու Ռուսաստանում գտնուած ամէն մի հայոց վիճակում Սեմինարիայ բանալու և դորանց կանոնադրութիւնք կազմելու և առաջարկելու ի հաստատութիւն Թագաւոր Կայսեր, որպիսի գործունէութեանց Սինոդ չէ կարող

61) Տես ibid., էջ 28:

62) Տես ibid., էջ 9:

63) Տես ibid., էջ 32:

ձեռնածիղ լինելը»⁶⁴), որ «Կախողելուին վերապահուած է ուսումնարանաց կառավարութիւն»⁶⁵), որ «Տայազգի հասարակութեան իրեն-նեան գործ է սկզբնէ անսիւրէ քրիստոնէական յայտօր քայտաւարու Տայ հոգեւորականութեան յետին է եղած, մինչև իսկ իւր աստուծոյ անկախութեան ունեցած ժամանակները»⁶⁶), որ «ըստ սովորութեան և աւանդութեանց Տայաստանեայց եկեղեցւոյ, դարաւոր ժամանակօր սրբազործելոց, ձեռնարկել ի հողւոր և ի բարոյական լուսաւորութիւն հօտին՝ սեփական է Գլխոյն եկեղեցւոյ, որպէս քաշայայտ է այդ կառավարութեան ի զրազրութեանէ ամացն անցելոց՝ ըստ այսմ առարկայի»⁶⁷), որ «մինչև այսօր բոլոր Պետական կարգաւորութիւններ մեր եկեղեցական խնդրոց մասին Սրբապետագոյն Տայաստանի մեջուս ևն հաղորդուած Տայոց հասարակութեան ի գործաւորութիւն»⁶⁸), և այլն:

Սակայն այդ ամեն պաշտօնական ջանքերը՝ համոզելու Պետերբուրգի շրջաններն ի դերե ելան, Սուրբիաս եպիսկոպոսին մերժուեց Կայսեր տեսութիւնը և... 1885 թւին յայտարարեց Կովկասի Կառավարչապետի պաշտօնական տեղեկագիրը⁶⁹), ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք՝

64) Տես ibid., էջ 32—33:

65) Տես ibid., էջ 37:

66) Տես ibid., էջ 38:

67) Տես ibid., էջ 41:

68) Տես ibid., էջ 47:

69) Տեղեկագիրը լոյս է տեսել «Նոր-Դար»-ի 1885 թւի № 41-ում, որտեղից արտատպւած է Սուրբիաս եպիսկոպոսի գրքում (Տես ibid., էջ 87—99):

«Ներկայումս տէրութեան կարգադրութեամբ փակվում են բոլոր այն հայոց ծխական ուսումնարանները, որոնց վարչութիւնը չէ ուզում կատարել այդ ուսումնարանների համար տէրութիւնից պրուած կանոնները: Որովհետեւ այդ տեսակ ուսումնարանների փակուելու առթիւ հասարակութեան մէջ դիտմամբ տարածվում են անճիշդ լուրեր, ուստի հետևեալ ծանուցումը տպվում է պարզելու ներկայ հանգամանքը և ցոյց տալու իսկական պատճառները, որոնք ստիպելին տէրութեան դիմելու վերոգրեալ ցաւալի միջոցին:... Ձր նախելով նորան, որ 19 յուլիսի 1874 թ. չիշեալ օրէնքով ուսումնարանական վարչութեանը արվում էր շատ սահմանափակ հսկողութիւն հայոց ծխական ուսումնարանների վերայ և որ ուսումնարանական կրթական կէտից ուսումնարանների վերայ պիտոզութիւնը այդ օրէնքի զօրութեամբ ամբողջապէս մնում էր հայոց հոգևոր իշխանութեան վերայ, այնու ամենայնիւ այս վերջինը զանց էր առնում հաղորդել ժողովրդական ուսումնարանների վերատեսչութեանց մինչև անգամ ամենակարևոր տեղեկութիւնները հաշուետուութեան համար թէ՛ այն անձանց մասին, որոնք նշանակվում էին ուսուցչի պաշտօնով հայոց զպրօցներում և թէ՛ հէնց զպրօցների մասին»⁷⁰⁾...

⁷⁰⁾ Տես ibid., էջ 87, 90—91:—Ի դէպ: Սուրբիաս եպիսկոպոսը ևս գրում է՝

«Առանց թազոցանելու պէտք է խոստովանենք՝ որ Սանկտ-Պետերբուրգ գնալով՝ մեր կարծիք փոխեցինք հրահանգի գործադրումեան վերաբերումեամբ, և առաւել անարդար գտանք մեր հոգևոր բարձրագոյն վարչումիւն քան Պետական կառավարու-

Այս պատճառաբանութեան կից, պաշտօնական տեղեկագիրք բերում է 1884 թւի փետրարի 16-ի օրէնքի «օրինական» հիմունքները ևս.

«... հանդուցեալ Գէորգ IV Կաթողիկոսը 1873 թ. հրատարակած կոնգալի մէջ յիշում է որ չայոց եկեղեցւոյ կանոններով և աւանդութեամբ թեմակալ առաջնորդները և սոցա յաշորդները պարտաւոր են հողալ թեմական և ծխական ուսումնարանների բարեկարգութեան և յառաջադիմութեան մասին և հսկել նոցա վերայ, աւելացնելով որ այս առաջարկութիւնը գրուած է և չայոց եկեղեցւոյ մասին հրատարակուած 1836 թ. կանոնադրութեան (պօթեւնիայի) մէջ 66 յօդուածում (պօթմ 975 յօդ. մ. 1. հատ. XI, օր. ժող.): Ինչ որ վերաբերում է մեր օրէնսդրութեանը, սորա մէջ որոշուած է, որ Կաթողիկոսի վերջնական վճռին առաջադրվում են միմիայն ~~պարտաւոր~~ ^{հոգևոր} ~~գործերը~~⁷¹⁾, որոնք վերաբերում են հաւատոյ ուսմանը, աստուածապաշտութեան կատարմանը և այլն (յօդ. 929 նոյն հատորի և մասի): Իսկ Սինօզը վերահսկում է իւրեան ենթարկուող բոլոր վարչութեանց և պաշտօնական անձանց գործունէութեան վերայ (յօդ. 938), ի միջի այլոց, բնականապէս և եպիսկոպոսների վերայ: Վերայիշեալ 975 յօդ. ուսումնարանական գործերը

Թիւն. ըստ որում նախ՝ 1874 թուականին տրուած հրահանգներ հոգևոր դպրոցաց մէջ ժողովրդական ուսումնարանաց տեսչի հսկողութիւն ունենալու իրաւանց մասին, հանդուցեալ Հայրապետի կողմանէ պակասաւոր է հաղորդուած ի գործադրութիւն սրբազան Սինոդի և վիճակաւոր առաջնորդաց, և վերջինքս անմեղութեամբ պակասաւոր են գործադրած:...» (Տես ibid., էջ 81—82):

71) Ընդգծումը բնագրինն է:

ուղիղ վերաբերում է թեմակալ առաջնորդների գործունէութեան շրջանին, որոնք, ըստ 975 յօդ. Սինօղին ներկայացնում են թեմերի կառավարութեան միջոցին իւրեանց գործունէութեան հաշիւը, սորահետ և ուսումնարանների կառավարութեան հաշիւները, իսկ 1003 յօդ. ենթարկում Կաթողիկոսի զըլխաւոր կառավարութեանը Էջմիածնայ հողւոր ձեւարանը, մինչև անգամ հողւոր դպրոցները այդ յօդուածով կախուած են եպիսկոպոսից, որի թեմում գտնվում են այդ դպրոցները:»⁷²⁾

Եւ ապա՝

«Աչքի առաջ ունենալով թէ՛ ուսումնարանական վարչութեան հայոց դպրոցների մէջ ճիշդ յարաբերութիւն հաստատելու անհրաժեշտ կարեւորութիւնը և թէ՛ հայ ժողովրդի կրթութեան օգուար, որ Կառավարութեան համար միշտ թանկագին է, ուստի հրատարակուած էին 16 փետրուարի 1884 թ. լրացուցիչ կանոնները: Այս կանոններով բոլորովին շեշտաւորուած հայոց հողւոր իշխանութեան իրաւունքը դրպրոցների կառավարելու մասին, միայն տեղական ուսումնարանական վարչութեան զրուած է պարտականութիւն՝ հսկել նոցա մէջ աւանդուող բոլոր առարկաների վերայ, բացի կրօնից, նոյնպէս և պահանջել, հարկաւոր դէպքում, հրաժարեցնել այն ուսուցիչներին, որոնց գործունէութիւնը անհամապատասխան երևար նոցա կոչմանը:

«Այս կանոնները ոչ թէ միայն համաժայն են Ռուսաստանի բոլոր ուրիշ այլադաւան ուսումնարանների

⁷²⁾ Տես *ibid.*, էջ 95—96:

համար եղած կարգադրութիւններին, այլ և չայ լուսաւորչական հողերը իշխանութեանը տալիս են մեծամեծ իրաւունքներ համեմատելով այն իրաւունքների հետ, որոնցից օգուտ են բաղում միւս այլադաւան եկեղեցիք: Էջմիածնայ Սինօղը՝ 16 վեարուարի կանոնների զործադրութեան մերժումը, ինչպէս վերև լիշուեցաւ, հիմնում է անկանոն բացատրութեան վերայ իբր թէ չայոց դպրոցների մասին որևէ կարգադրութիւն անելու իրաւունքը պատկանում է միայն կաթողիկոսին և թէ այդ իրաւունքը ստանում է իւր զօրութիւնը չայոց եկեղեցւոյ կանոններից, որոնք սրբագործուած են յետագայ ժամանակներում Ռուսաց օրէնսդրութիւններով: Այն ինչ յայտնի է, որ վեհափառ Կաթողիկոսին պատկանում է վեճողական ձայն միայն հողերը նշանակութիւն ունեցող գործերի մէջ, որոնք 945 յօդ. հատ. I, օր. ժող. զօրութեամբ իրաւ չեն կարող վեճուիլ առանց կաթողիկոսի հաստատութեան, իսկ Սինօղը, որ կազմուած է 11 Մարտի 1836 թ. Բարձրագոյն հրամանաւ իբրև Ռուսաց Կայսերութեան վարչութիւն, նորա օրդանն է, ուստի նա ենթարկուած է չայոց լուսաւորչական եկեղեցւոյ գործերում, 940 յօդ. նոյն թուականի և հասորի հիման վերայ՝ կառավարող Սենատին, Կովկասի փոխարքային (այժմ զլիսաւոր կառավարիչ քաղաքաչին մասի Կովկասում) և Ներքին գործոց նախարարութեան ի շարս միւս այլադաւան բարձրագոյն հողերը վարչութիւնների, ինչպէս այդ բառացի յայտնուած է օրէնքի մէջ: Ինչ որ վերաբերում է եկեղեցական կանոններին, որոց վերայ մատնացոյց է լինում չայոց հողերականութիւնը, կաթողիկոսի և Սինօղի չա-

յոց ուսումնարանների կառավարութեան իրաւունքները որոշելու ժամանակ, այդ կանոնները նոյն իսկ Հայոց հոգևորականութեան խօսքերով հաստատուած են ուսաց օրէնագրութեամբ: 11 Մարտի 1836 թ. Բարձրագոյն հրամանից յետոյ, որ որոշում է Ռուսաստանում Հայ լուսաւորչական եկեղեցւոյ օրէնագրութիւնը, այս եկեղեցւոյ համար ոչ մի նոր եկեղեցական կանոն, որ անհամաձայն լինէր ուսաց Կայսերութեան օրինաց, ակներև է որ հրատարակուած չէր կարող լինել: Ուստի Էջմիածնայ Սինօղը բոլորովին հիմք չունէր հրաժարուել մտցնելու ի գործադրութիւն Հայոց դպրոցների մէջ 16 փետրուարի 1884 թ. կանոնները, որոնք Բարձրագոյն հաստատուած էին, և յետաձգել նոցա գործադրութիւն մինչև նոր Կաթողիկոսի ընտրութիւնը»⁷³⁾...

Յատկապէս՝ թէ՛ ո՞ր աստիճան հիմնաւոր էր պաշտօնական տեղեկագրի շեշար թէ՛ «1884 թ. լրացուցիչ կանոններով Բուլղարի շէ պահատուած Հայոց հոգևոր իշխանութեան իրաւունքը դպրոցների կառավարելու մասին»—գրա պատասխանը զանում ենք նոյն իսկ „Кавказъ“ պաշտօնական թերթի սոյն 1908 թւին գրի առածում՝

„Въ чемъ государственная власть нарушила національные интересы армянскаго народа, въ томъ она безъ малѣйшаго колебанія создалась, и всѣ тѣ ограниченія въ школьномъ вопросѣ, которыя послѣдовали *послѣ изданія правилъ 19 июля 1874 года*, всѣ они отмѣнены Высочай-

⁷³⁾ Տես *ibid.*, էջ 97—98:

шимъ указомъ 1-го августа 1905 года—ինչում պետական իշխանութիւնը խախտել էր հայ ժողովրդի ազգային շահերը, դրանում նա (պետական իշխանութիւնը) խոստովանեց առանց տատանման, և դպրոցական հարցում տեղի ունեցած այն ամեն սահմանափակումները, որոնք գոյութիւն առան 1874 Ռ-ի 30-լի 19-ի կանոնների հրատարակումից յետոյ, խափանւած են 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն ուկազով)»⁷⁴)...

Իսկ թէ, սրան կից, ո՞ր աստիճան տրամաբանական և ճիշտ են նոյն պաշտօնական տեղեկազրի («Երևան») թեզերը,—այդ հարցին կանցնեմ ստորև:

Դ.

Մի կողմ թողնելով «Ռուսաստանի բոլոր ուրիշ ալյադաւան ուսումնարանների համար եղած կարգադրութիւնները» և «այն իրաւունքները, որոնցից օգուտ են քաղում միւս ալյադաւան եկեղեցիք» և ամենևին կանգ չառնելով դրանց և հայոց եկեղեցու և ուսումնարանների իրաւանց ու գիրքի վրա, քանի որ, ըստ պաշտօնական տեղեկազրի, «Հայ ժողովրդի կրթութիւնը» («կառավարութեան համար միշտ թանկագին է») և հէնց այդ պատճառով և նկատմամբ «հրատարակուած էին 16 փետրուարի 1884 թ. լրացուցիչ կանոնները»՝ տեսնենք—յիշա՞նք («այս կանոն-

⁷⁴) „Кавказъ“-ի №-ը չկայ ձեռքիս տակ, ուստի քաղում եմ «Հովիւ»-ի 1908 թւի № 24-ից—տես Սեդրակ Մանդինեանի «Հայոց եկեղեցական ուսումնարանները» յօդւածը:

ներով բոլորովին չի պահասում չայոց հոգևոր իշխանութեան իրաւունքը զպրոցների կառավարելու մասին»):

Նախ՝ այստեղ մի հակասութիւն կայ: Եթէ 1884 թւի փետրւարի 16-ի օրէնքի նպատակն էր, ի միջի այլոց, հաւասարեցնել, մի յայտարարի բերել ուրիշ և հայ եկեղեցու և ուսումնարանների իրաւադիրքը, հարկաւ, այդ անել նա կարող էր միայն երկու հանապարհով՝ կամ կարճելով հայ եկեղեցու և ուսումնարանների իրաւասութիւնը, կամ բարձրացնելով-ընդլայնելով ուրիշներինը: Չայ եկեղեցին և սրա ներկայացուցիչ հոգևորականութիւնը՝ չանձին ազգիս Վեհափառ Կաթողիկոսի մինչ 1884 թւի փետրւարի 16-ի կանոնները վայելում էին 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոններով արտօնած ինքնօրինակութիւնը, հետեւապէս՝ 1884 թւի կանոնների նպատակը կարող էր լինել միայն՝ կարճել չայ հոգևոր իշխանութեան իրաւասութիւնը: Եւ այդ մասին վիճելն անկարելի է, որովհետև այսօր «Кавказъ»-ի պաշտօնական էջերից ևս յայտարարւած է, որ պետական իշխանութիւնը 1884 թւի կանոններով «խախտել էր հայ ժողովրդի ազգային շահերը»):

Այդպիսով՝ միանգամայն վերացրած համարելով չայ հոգևորականութեան իրաւանց կարճեւոր նկատմամբ 1884 թ. փետրւարի 16-ի կանոնների արամադրութեան վերաբերեալ ամեն կասկած՝ տեսնենք թէ ո՞ր աստիճան օրինական էին այդ կանոններին ի պաշտօնականութեան կցած պաշտօնական պատճառաբանութիւնները: Պարզել այդ հարցն անհրաժեշտ է, որովհետև այսօր ևս, գրեթէ 25 տարի անց, «Кавказъ»-ի պաշտօ-

նական էջերից, կարծեօք ⁷⁵⁾, լսում են 1885 թւի պաշտօնական տեղեկագրի «օրինական» հիմունքները, նամանաւանդ որ Կովկասի Փոխարքայի սահմանած Դպրոցական Յանձնաժողովի մշակած կանոնադրու-թիւնը ևս, իրօք, մի յետադարձ քալւածք է դէպի նոյն 1884 թւի փետրւարի 16-ի կանոնները, երբեմն, ինչպէս շեշուած է վերը, նոյն իսկ աւելի բացասա-կան ⁷⁶⁾:

1884 թւի փետրւարի 16-ի կանոնները, համա-ձայն պաշտօնական տեղեկագրի, «Բուրջուլին» շէնն կամեում «պակասեցնել չայոց հոգևոր իշխանութեան իրաւունքը դպրոցների կառավարելու մասին», ասել է՝ նրանց, այդ կանոնների նպատակից դուրս էր տի-րող պետական օրէնքին հակասելու արամադրութիւնը, և ահա ինչու նոյն պաշտօնական տեղեկագիրը՝ ելա-կէա առնելով Պետական Օրէնքի XI հատ. I մասը (1836 թւի մարտի 11-ի «Պոլոժենիէ») — id)՝ առանց ինչ երկմտելու, զալիս է շեշտելու՝ —

«Էջմիածնայ Սինօզը Բուրջուլին հիմնուելը հրա-ժարուել մտցնելու ի գործադրութիւն չայոց դրպ-րոցների մէջ 16 փետրւարի 1884 թ. կանոնները և յետածգել նոցա գործադրութիւնը մինչև նոր Կաթո-ղիկոսի ընտրութիւնը»:

⁷⁵⁾ «Кавказъ»-ի լօղւածներին ևս ծանօթ եմ միայն հայ թերթերից:

⁷⁶⁾ Զորօր., § V-ը: Տես ևս «Հովիտ», 1908 թ., № 18, 23, 24 — Սեդրակ Մանդինեանի՝ «Չայոց եկեղեցական ուսումնարան-ները», — «Նոր-Դպրոց», 1908 թ., № 2 — Յ. Տէր-Միրաքեանի՝ «Մեր ծիական դպրոցների նոր կանոնադրութեան նախագիծը», — «Մեր Զայնը», 1908 թ., № 79՝ «Մի՞թէ այդ էինք սպասում» (առաջնորդող):

Այսօր, երբ, մինչ այս—մինչ այն, 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն ուկագով վերականգնւած են 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնները, ասել է՝ երբ հրապարակին տիրում են 1884 թւի փետրւարի 16-ի կանոններին և 1885 թւի պաշտօնական տեղեկագրին նախորդող պետական նորմաները, այսօր, ասում են, 1885 թւի պաշտօնական տեղեկագրի պատմական քաշը նոյն իսկ անում է, նամանաւանդ եթէ ի նկատի առնելու լինենք Դպրոցական Յանձնաժողովի մշակած նախագիծը:

«Էջմիածնայ Սինօզը բոլորովին հիմք չունէր հրաժարուել և այլն»—1885 թւի պաշտօնական տեղեկագիրը պնդում է այդ, որովհետև «Կաթողիկոսի վերջնական վճռին առաջադրվում են միայն զո՛ւր հոգևոր գործերը, որոնք վերաբերում են հաւատոյ ուսմանը, աստուածապաշտութեան կատարմանը և այլն»), և որովհետև «Կաթողիկոսի գլխաւոր կառավարութեանը» ենթարկւում է... միայն էջմիածնայ հոգևոր ճեմարանը, ապա՝ ամեն ինչ ենթակայ է էջմիածնի Սինօզին, որը «կազմուած է 11 Մարտի 1836 թ. Բարձրագոյն հրամանաւ իբրև Ռուսաց Կայսերութեան վարչութիւն, նորա օրգան»:

Այդպիսով մեր առաջ զբւած են Երկու կարգի նախ հարցեր, որոնց շուրջն է պատում, որոնցից է կախւած մեզ հետաքրքրող հարցի շրջնական կամ աւելի նիշա՛ իրաւան լուծումը: Այդ հարցերն են՝

ա) Ի՞նչ ասել է «զո՛ւր հոգևոր գործերը» ասածը:

բ) Ո՞րն է Էջմիածնի Սինօզի իրաւանց ասանանը՝ յասկապէս դպրոցական հարցում:

Պարզելով այդ հարցերին վերաբերեալը՝ համաձայն

Պետական Օրէնքի (XI հատ. I մաս), մենք eo ipso պարզաժ կլինենք հայ եկեղեցու և հոգևորականութեան ու սրա Վեհափառ Հովապետի իրաւասութեան սահմանադիժը մեր զպրոցական գործում:

Անցնենք այդ հարցերին: Նախ՝ երկրորդ հարցը:

Ո՞րն է Էջմիածնի Սինոդի երեսանց սահմանը՝ յասկապէս պրոցական հարցում:

Այդ սահմանը գծւած է Պետ. Օրէնքի XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1141-ով (յօդ. 938՝ հրատ. 1857 թ.), որը որոշում է Էջմիածնի Հայ-լուսաւորչական Սինոդի իրաւասութեան շրջանը՝ «*русско-армянская епархия, в которой по части распорядительной*»: Այդ շրջանն է ⁷⁷⁾

«1. Այս Սինոդին ստորադրւած բոլոր առեանների և պաշտօնական անձանց գործողութիւնների հսկողութիւնը — наблюдение. — 2. Սինոդին ստորադրւած... «Էմինարիաների (Թեմական Դպրանոց)... բարեկարգութեան վերատեսչութիւնը — надзоръ. — 4... «Էմինարիաների հիմնարկութեան գործի նախնական քննութիւնը — предварительное рассмотрение և ներքին Գործոց նախարարի ձեռքով Բարձրագոյն Թոյլաւուութիւն խնդրելը: Էջմիածնի Սինոդի կողմից այսպիսի՝ Կովկասին վերաբերեալ գործերի առաջարկը

⁷⁷⁾ Տես ևս՝ Ն. վ. Մելիք-Թանդեան՝ «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը. Ա. Գիրք», Շուշի, 1903 թ., էջ 682—3: Պետ. Օրէնքի այս և յետագայ յօդւածների տեկստը տես ևս իմ «Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների կանոնադրութեան նախագիծը», Մոսկւա, 1902 թ., Յաւելւած VIII:

հանում է բարձր կառավարութեանը Կովկասի Կառավարչապետի միջոցով.—8. Թուլուութիւն —разрѣшение Թեմերում ազատակամ նւէրներով հանդանակութիւն անելու յօդուս ուրիշ Թեմի... «Եմնարխաների... —13. Ունենալ ճիշտ ցուցակ —ведение вѣрныхъ списковъ Ռուսաց սահմաններում զտնւած հայոց բոբոր... «Եմնարխաների...»

Այդպիսով՝ наблюдение—հսկողութիւն, надзоръ — վերահսկողութիւն, предварительное рассмотрение дѣлъ объ учрежденіи—հիմնարկութեան դորժի նախնական քննութիւն и испрошение на сіе разрѣшенія—և Թուլուութիւն խնդրելը, разрѣшение сбора добровольныхъ приношеній—Թուլութիւն ազատակամ նւէրների հանգանակութեան և ведение вѣрныхъ списковъ — ունենալ ճիշտ ցուցակ», և այն՝ միայն «Եմնարխաների (Թեմական հոգևոր Բարանոցներէ) նկարմամբ...

Ահա այդքան սահմանափակ է Էջմիածնի հայ-լուսաւորչական Սինոդի իրաւասութիւնը յատկապէս դպրոցական հարցում, և, որ զլիսաւորն է, Սինոդի այդ իրաւասութիւնը պատում է մեր «Եմնարխաներին» (Թեմական հոգևոր Բարանոցներին) վերաբերեալ միայն և եթ աքրատին հարցերի շուրջը, ամենևին չզօշափելով նոյն սեմինարիաների ներքին կազմակերպութեան՝ կանոնադրութեան-ծրագրին վերաբերեալ հարցերը, որոնք այդպիսով, համաձայն Պետ. Օրէնքի հարազատ ատկատի, միանգամայն դուրս են Էջմիածնի Սինոդի իրաւասութեան շրջագծից: Եկեղեցական-ժիւղական դպրոցներէ հարցն ամենևին չի շօշափւում Էջմիածնի Սինոդի իրաւասութեան «ըստ կառավարչական-կարգազ-

րական մասի» շրջանը գծող Պետական Օրէնքում (XI հատ., I մաս, հրատ. 1896 թ.—յօդ. 1141, հրատ. 1857 թ.—յօդ. 938): Մինչդեռ 1884 թ-ի փետրւարի 16-ի կանոնները և 1885 թ-ի պաշտօնական տեղեկագիրը շոշափում էին մեր եկեղեցական-ժխական դպրոցները հարցը և, որ շեշտելին է, սրանց ներքին կազմակերպութեան (ծրագիր-կանոնադրութիւն) գործը:

Այդպիսով Պետական Օրէնքի XI հատորի I մասի 1857 թ-ի հրատարակութեան յօդ. 938-ը (1896 թ. հրատ.—յօդ. 1141) ամենևին չի շոշափում մեր դրարոցական գործի (և՛ Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների-սեմինարիաների, և՛ եկեղ.-ժխական դպրոցների) ներքին կազմակերպութեան հարցը: Հետևապէս՝ Գէորգ Գ. Կաթողիկոսի 1873 թ-ի կոնդակի-շեշտման դիմացը սերել յօդ. 938-ն, ինչպէս անում է տեղեկագիրը, առնւազն՝ պաշտօնական վրիպում էր: Սրան կից, Գէորգ Գ.-ի շեշտումն ըստ ամենայնի հարազատ էր յօդ. 975-ի (1896 թ. հրատ.—յօդ. 1178, «Պորժենիէ») — § 66) բուն տեկտիւն, որն է՝

„Епархіальные начальники Армяно-Григоріанской Церкви обращаютъ также тщательное вниманіе на состояніе учебныхъ заведеній, находящихся при монастыряхъ и церквахъ какъ вообще, такъ и въ особенности при обозрѣніи своихъ епархій. Содѣйствуя всѣми зависящими отъ нихъ средствами улучшенію и распространенію сихъ училищъ, они преимущественно пекутся о введеніи въ оныхъ правильнаго и удобнаго порядка обученія и о со-

хранении добрыхъ нравовъ между учащими и учащимися—Տայ-լուսաւորչական Եկեղեցու թեմական առաջնորդները նոյնպէս լուրջ ուշադրութիւն են դարձնում վանքերին և եկեղեցիներին կից դրանաժ կրթական հիմնարկութիւնների վրա՝ և բնահանրապէս, և նամանաւանդ իրենց թեմերին այցելութեան ելած ժամանակ: Իրենցից կախաժ ամեն միջոցներով օգնելով այդ ուսումնարանների բարելաւման և տարածման գործին՝ նրանք առ առաւելն հոգս են տանում մտցնել այդ ուսումնարաններում դասատուութեան կանոնաւոր և յարմար կարգ և պահպանել ուսուցիչների և աշակերտների մէջ բարի վարք ու բարք»):

Պետական Օրէնքի այդ յօդուածից պարզէ, որ Տայ-լուսաւորչական եկեղեցական - ծխական դպրոցները նախ՝ զօջութիւն ունեն այդ դաւանութեան եկեղեցիներին և վանքերին կնչ, և այն՝ թեմական առաջնորդների կաժից անկախ՝ իբր վանքերի և եկեղեցիների անհրաժեշտ մասնիկներ-աարբեր, իսկ թեմական առաջնորդներին միայն իւրացրաժ է պարտաւորութիւն՝ «իրենցից կախաժ ամեն միջոցներով օգնել այդ ուսումնարանների բարելաւման և տարածման գործին», որպէս և՝ «հոգս տանել մտցնելու այդ ուսումնարաններում դասատուութեան կանոնաւոր և յարմար կարգ, և պահպանել ուսուցիչների և աշակերտների մէջ բարի վարք ու բարք»: Որ, իրօք, Պետ. Օրէնքի արամադրութիւնն է՝ շեշտել թեմակալ առաջնորդների պարտաւորութեան իրականացումը, և ոչ՝ ասպարէզ բանալ նրանց կաժի պէս-պէս արտապայտութիւնների համար, ասել է՝ որ 1857 թւի հրատ. յօդ.

975-ը (1896 թ. հրատ.—յօդ. 1178) զալիս էր կասեց-
նելու թեմակալ առաջնորդների՝ իբր, ըստ նոյն Պետ.
Օրէնքի 1857 թւի հրատ. յօդ. 967 (հրատ. 1896
թ.—յօդ. 1170), լիակատար ղեկավարների (полные
начальники) իրաւասութիւնը—այդ նոյն իսկ Էս-
տայի շեշուած է Պետական մի ուրիշ նորմայում:
Խօսքս 1874 թւի յուլիսի 19-ին Բարձրագոյն հաս-
տատուած կանոնների մասին է, որոնք նախապէս հա-
ւանութիւն են զտել Մեծ Իշխան Կովկասեան Փո-
խարքայի կողմից և որոյ § 1-ի հարազատ տեկտան է՝

«§ 1. Տնօնածայն օրէնքների ժողովածւի XI հա-
տորի I մասի 975-րդ յօդուածի (հրատ. 1857 թ.),
հայ-լուսաւորչական հոգևորականութեան պարագայ-
քս—Պի—նն է մնում հիմնել և կառավարել եկեղեցական
զարդոցներ, նոյնպէս և հոգալ մտցնելու դասատու-
թեան կանոնաւոր և յարմար եղանակ և պահպանել
բարի վարք ուսուցիչների և աշակերտների մէջ»⁷⁸⁾:

Եւ Պետական Օրէնքի, որպէս և վերջինիս հաւա-
սարագօր 1874 թւի յուլիսի 19-ի նորմայի այդ շեշտը

⁷⁸⁾ Տես իմ «1905 Թւի օգոստոսի 1-ի Ուկազը և Ժամանա-
կաւոր կանոնները», էջ VI—VII: Տես ևս ստորև:—Ի դէպ: Ինչ-
պէս յայտնի է, Պետ. Օրէնքը նախատեսել է Թեմակալ առաջ-
նորդների պատասխանատուութիւնը ևս՝ „предъ высшимъ
правительствомъ и предъ своимъ духовнымъ началь-
ствомъ—պետական բարձրագոյն և իրենց հոգևոր իշխա-
նութեան առաջ“ (հրատ. 1896 թ.—յօդ. 1170, հրատ. 1857
թ.—յօդ. 967, 1836 Թւի «Պոլոժենիէ» — § 58), որպիսին է,
ըստ 1896 թ. հրատ.՝ յօդ. 1111, 1112, և 1117 (հրատ. 1857
թ.—յօդ. 907, 908, 914), ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողի-
կոսը:

նշանակալից է: Ընդունելով եկեղեց.-ծխ. դպրոցների գոյութիւնն եկեղեցիներին և վանքերին կնջ՝ Պետ. Օրէնքն eo ipso նախ՝ կապում է այդ դպրոցների «կը Բնասարդութեան և Գոյութեան հարցը վանիւթի և Եկեղեցիներէ գոյութեան հետ, և ոչ՝ այս-այն պատահական, թող թէ՛ պետութիւնից հաստատած, պաշտօնեայ՝ թեմական առաջնորդի պատահական կամքի հետ, և ապա՝ կապում է նոյն դպրոցների Գոյութեանը և Ներքին կողմակերպութեանը հայ եկեղեցու հոգևորականութեան հետ՝ համաձայն այդ եկեղեցու «օրէնքների և պաշտօնական աստիճանաւորութեան— «ЗАКОНОВЪ И ЧИНОПОЛОЖЕНІЯ» (Պետ. Օր. XI հատ. I մաս, հրատ. 1896 թ.—յօդ. 1111, 1112, հրատ. 1857 թ.—յօդ. 907—8, 1836 թ. «Պոլոժենիէ») — § 3) և ամենայն ճայտի վեհապետ Պարթևարթ-Կաթողիկոսի հետ, որին իւրացրած է «զխաւոր վարչութիւնը չայլուսաւորչական եկեղեցու, սրա հոգևորականութեան վերաբերեալ զերազոյն հսկողութիւնը և այդ դաւանութեան կանոնների և սովորոյթների նշգրիտ կատարումը» (ibid.՝ յօդ. 1117,—914,—§ 10):

Թող էջմիածնի Սինողն ենթարկւած մնայ «կառավարող Սենատին» (1857 թ.—յօդ. 903, 1896 թ.—յօդ. 1143), սակայն այդ չի՛ նշանակում, որ Սինողն նման կարող է ենթարկել Սենատին այն ինչ ենթարկւած չի իրեն Սինողին, այլ—նախ՝ ենթարկւած է հայ եկեղեցու հոգևորականութեան (յօդ. 1111, 1112) և սրա զերազոյն հսկող վեհապետին (յօդ. 1117), ապա՝ յանձնւած է նոյն եկեղեցու (յօդ. 1178) թեմական առաջնորդներին՝ բարելաւելու և տարածելու համար (յօդ. 1178)...

Թո՛ղ Էջմիածնի Սինոդը «վերահսկի իրեն ևնթարկ-
ւող բոլոր վարչութեանց և պաշտօնական անձանց
գործունէութեան վերայ» (յօդ. 938—հրատ. 1857 թ.,
յօդ. 1141—հրատ. 1896 թ.), թո՛ղ Սինոդը «ըստ
դատաստանականի» քննի և վճիռներ կայացնի ճայոց
թեմերի առաջնորդների գործողութիւնների նկատ-
մամբ (յօդ. 939—հրատ. 1857 թ., յօդ. 1142—հրատ.
1896 թ.), սակայն այդ ամենն ամենևին պարտաւո-
րական չէ՛ն ամենայն ճայոց Վեհափառ Նովապետի
համար, որը վարում է եկեղեցիներն և վանքերն կից
գոյութիւն ունեցող դպրոցները՝ համաձայն Պետ. Օ-
րէնքի XI հատ. I մասի, հրատ. 1896 թ.—յօդ. 1111,
1112, 1117, 1146, 1147, 1148 և 1178 (հրատ.
1857 թ.—յօդ. 907, 908, 914, 943, 944, 945 և
975, 1836 թ. «Պոլոժէնիէ»)—§ § 3, 4, 10, 40,
41, 42 և 66), ասել է՝ իբր ճայաստանեաց եկեղեցո-
Պետ...

Թո՛ղ «975 յօդուածով (հրատ. 1857 թ., —յօդ.
1178—հրատ. 1896 թ.) ուսումնարանական Գործերը
ուղիղ վերաբերում են Թեմական առաջնորդների գոր-
ծունէութեան շրջանին», սակայն այդ չի՛ նշանակում,
որ նրանք են այդ դպրոցներէ տէրը, և ո՛չ թէ՛ հայ
եկեղեցու Նովապետը...

Այդ ամենին կից, մի վրիպում ևս կայ 1885 թւի
պաշտօնական տեղեկագրում: Վերջինս գրում է՝ թե-
մակալ առաջնորդները «ըստ 975 յօդ. Սինոդին ներ-
կայացնում են թեմերի կառավարութեան միջոցին
իւրեանց գործունէութեան հաշիւը, սորա հետ և ու-
սումնարանների կառավարութեան հաշիւները»: Մինչդեռ
մենք արդէն զիտենք Պետ. Օր. XI հատ. I մասի

(հրատ. 1857 թւի) յօդ. 975-ը (յօդ. 1178—հրատ. 1896 թ.) տեկատր, և այնպէս չկան այդպիսի շէշտեր: Առաջնորդների («հաշիւ») ներքին մասին խօսում են Պետ. Օրէնքի ուրիշ յօդաձեւերը—հրատ. 1857 թ.—յօդ. 978 և 979, հրատ. 1896 թ.—յօդ. 1181 և 1182, և այն՝ ոչ երբեք յատկապէս «ուսումնարանների կառավարութեան» վերաբերեալ մասնակի շէշտերով, այլ՝ միայն այսպիսի բնութանոց գծերով—«իրենց գործողութիւնների մանրամասն հաշիւ» (յօդ. 1181), «իրենց թեմերի գործերի մասին ընդհանուր հաշիւ» (յօդ. 1182)...

Ապա՝—միանգամայն թերի է յօդ. 1003-ին (հրատ. 1857 թ., յօդ. 1207—հրատ. 1896 թ.) պաշտօնական տեղեկագրով իւրացրած իմաստը ևս:

Յիրաւի: Մենք արդէն տեսանք, որ Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների (սեմինարիաների) ներքին կազմակերպութեան (կանոնադրութիւն-ժրողիր) վերաբերեալ հարցերը դուրս են էջմիածնի Սինոդի իրաւասութիւնից, մինչդեռ 1885 թւի պաշտօնական տեղեկագիրը տքնում է մեր Թեմական Հոգևոր Դպրանոցները ևս ենթարկել էջմիածնի Սինոդին՝ նախօրօք դատելով սրանց ազգիս Վեհի իրաւասութիւնից և վերապահելով սրան՝ ազգիս Վեհին միայն էջմիածնի ձեմարանի «գլխաւոր կառավարութիւնը»: Եւ այդպէս վարւելիս՝ պաշտօնական տեղեկագիրը, կարծես, կամի հոմանիշներ յայտարարել—«գլխաւոր կառավարութիւն» և «կախուած են» իմաստները, թո՛ղ թէ՛ ոչ առաջինով, ոչ էլ երկրորդով դեռ չի որոշւում թէ՛ ո՞՞՞՞ է պատկանում այդ դպրոցական հիմնարկութիւնների ներքին կազմակերպութեան (կանո-

նագրութիւն - ծրագիր) բնորոշման իրաւասութիւնը...

Այդպիսով Պետ. Օր. XI հատ. I մասի 1857 թ. հրատ. յօդ. 938 և 1003 (յօդ. 1141 և 1207— հրատ. 1896 թ.) ամենեւին չեն որոշում թէ ո՞ւմ է պատկանում հայ դպրոցական գործի ներքին կազմակերպութեան (կանոնադրութիւն-ծրագիր) բնորոշման իրաւասութիւնը: չեաւապէս՝ մնում է որոնել այլ ազգիւրներ: Եւ այստեղ մեզ մեծ ծառայութիւն ունի անելու 1885 թ-ի պաշտօնական տեղեկագրի շեշար թէ՛

«Ինչ որ վերաբերում է եկեղեցական կանոններին, որոց վերայ մատնացոյց է լինում հայոց հոգևորականութիւնը, կաթողիկոսի և Սինոդի հայոց ուսումնարանների կառավարութեան իրաւունքները որոշելու ժամանակ, այդ կանոնները նոյն իսկ հայ հոգևորականութեան խօսքերով հաստատուած են ուսաց օրէնսդրութեամբ: 11 Մարտի 1836 թ. Բարձրագոյն հրամանից յետոյ, որ որոշում է Ռուսաստանում հայլուսաւորչական եկեղեցւոյ օրէնսդրութիւնը, այս եկեղեցւոյ համար ոչ մի նոր եկեղեցական կանոն, որ անհամաձայն լինէր ուսաց կայսերութեան օրինաց, ակներև է որ հրատարակուած չէր կարող լինել:»

Նարկաւ, 1885 թ-ի պաշտօնական տեղեկագրի այդ շեշան ակնօժ պիտի լինի: Եւ այդ այդպէս լինելով՝ մեր դպրոցական գործի ներքին կազմակերպութեան բնորոշման իրաւասութեան վերաբերեալ թերին գալիս է լրացնելու 1880 թ. յունիսի 27-ի Բարձրագոյն հրամանը և սրան կցած ներքին Գործոց Նախարարի ստորագրութիւնը՝

ВЫСОЧАЙШЕЕ ПО-
ВѢЛѢНІЕ

Государь Императоръ, по всеподданнѣйшему докладу Министра Внутреннихъ Дѣлъ ходатайства Патріарха католикоса всѣхъ армянъ о преобразованіи существующаго въ гор. Нахичевани на Дону армяно-григоріанскаго духовнаго училища въ семинарію, въ 27-й день Юня 1880 года, Высочайше на сіе соизволилъ, представивъ Министру Внутреннихъ Дѣлъ, снабдить утвержденіемъ проектированныя Патріархомъ, по соглашенію съ Министерствомъ, основныя правила епархіальной Нахичевано-Бессарабской армяно-григоріанской семинаріи.

На подлинномъ напи-

« ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐԱ-
ՄԱՆ

Թագաւորը Կայսրը՝ հա-
մաձայն Ներքին Գործոց
Նախարարի ամենահպա-
տակ դեկուցման ամենայն
հայոց Պարբերութեան Կաթողի-
կոսի Տեղապետ-Եւեան Տասին՝
Նախիջևան Գօնի վրա քա-
ղաքում գոյութիւն ունե-
ցող հողեոր դպրոցը սեմի-
նարիայի վերածելու նը-
կատմամբ, 27-ին Յունիսի
1880 թւի, Բարձրագոյն
տւեց իր հանութիւնը, վե-
րապահելով Ներքին Գոր-
ծոց Նախարարին լաւ-
բայնէլ Պարբերութեան Նա-
խարարութեան հետ հա-
մաձայն նախագիշտ Նոր-
Նախիջևանի և Բեսսարա-
բիոյ հայ-լուսաւորչական
Թեմական սեմինարիայի
(հողեոր Գպրանոցի) հիմ-
նական կանոնները:

Ընդ իսկականին գրւած

сано: „На основаніи ст. 1004 ч. 1. т. XI. Св. Зак. изд. 1857 г. и съ Высочайшаго соизволенія, послѣдовавшаго въ 27-й день Юня 1880 г., утверждается. С.-Петербургъ, 27 Юня 1880 г.“

Подписалъ: Министръ
Внутреннихъ Дѣлъ,
Статсъ-Секретарь
Л. Маковъ.“ 79)

է՛ «Յօդ. 1004 մ. 1 հատ.
XI Օր. ժող. հրատ.
1857 թ. հիման վրա և
27-ին Յունիսի 1880
թւի Բարձրագոյն հանու-
թեամբ հաստատում է:
Ս.-Պետերբուրգ, 27-ին
Յունիսի 1880 թ.»
Սպորադիկ ներքին Գոր-
ծոց նախարար,
Սասսա-Սեկրետար
Լ. Մակով:

1880 թւի յունիսի 27-ի այդ պետական նորմալից պարզ է, որ ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին է վերապահւած իրաւունք հոգևոր (եկեղ-ծխական) դպրոցը Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի (սեմինարիա) վերածելուն վերաբերեալ միջնորդութիւնը, որ ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին է վերապահւած Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների հիմնական կանոնների նախագիծը կազմելու և Բարձրագոյն հաստատութեան առաջարկելու իրաւասութիւնը:

Ապա, եթէ դիմելու լինենք Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմի հոգևոր Դպրանոցի 1880 թւի յունիսի 27-ին Բարձրագոյն հաստատւած «Հիմնական Կանոնը»-ի § 3-ին, կտեսնենք, որ այդ §-ի անկատով ջրւում է 1885 թւի պաշտօնական սեղեկագրի՝ Պետ. Օր. XI հատ. I մասի (հրատ. 1857 թ.) յօդ. 1003-ին

79) Տես «Կանոնադրութիւն Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի վիճակին Հայոց Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ», Նոր-Նախիջևան, 1882 թ., էջ 1:

(յօդ. 1207 — հրատ. 1896 թ.) իւրացրած իմաստը
ևս:

Յիրաւի. «Հիմնական Կանոնք»-ի § 3-ի տեկս-
տըն է՝

«Семинарія, состоя подѣ главнымъ началь-
ствомъ Святейшаго Патріарха католикоса, на-
ходится въ ближайшемъ вѣдѣніи начальника На-
хичевано-Бессарабской армяно-григоріанской
епархіи, на котораго возлагается отвѣтствен-
ность за ея благосостояніе.— Դպրանոցն լինելով
ընդ գլխաւոր իշխանութեամբ Վեհափառ Պատրիարք
Կաթողիկոսի ամենայն հայոց, գտանի է մերջաւոր արեւ-
ելութեան Առաջնորդի վիճակին հայոց Նոր-Նախիջևանի
և Բեսսարաբիոյ, յորոյ վերայ եղեալ լինի պատաս-
խանատուութիւն վասն նորին բարեկարգութեան ⁸⁰):

Ասել է՝ Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմի
հոգևոր Դպրանոցի Բարձրագոյն հաստատուած «Հիմ-
նական Կանոնք»-ի § 3-ը վերապահում է ազգիս Վե-
հին Պետ. Օրէնքի XI հատ. I մասի (հրատ. 1857 թ.)
յօդ. 1003-ի (յօդ. 1207 — հրատ. 1896 թ.) «глав-
ное начальство—գլխաւոր իշխանութիւնը» և, միա-
ժամանակ, պարզում է յօդ. 1003-ի «зависятъ» ա-
նորոշ տերմինը՝ տալով սրա իսկական նշանակութիւնը
— «въ ближайшемъ вѣдѣніи—ի մերձաւոր տես-
չութեան»:

Ապա, եթէ անցնելու լինենք նոյն «Հիմնական Կա-
նոնք»-ի ուրիշ §§-ներին, կտեսնենք, որ ամեն ինչ

⁸⁰) Տես ibid., էջ 2, 1—3:—Հիմնական Կանոնք-ի այդ և
միւս մի նրկու § 3-ները տես ևս վերը՝ էջ 48—49:

անօրինւում է ալ քի՞նք Վեհի հասարակութեամբ, իսկ Էջմիածնի Սինոդը նոյն իսկ չիշլած էլ չի այդ «ճիմնական Կանոնը»-ում...

Այդպիսով՝ 1880 թւի յունիսի 27-ի Բարձրագոյն հրամանը մի անգամ ևս ընդդէմ ամենայն չայոց Վեհափառ չայրապետի՝ Էջմիածնի Սինոդից միանգամայն անկախ իրաւասութիւնը դպրոցական գործի ներքին կազմակերպութեան հարցում, և այն՝ ամենայն հարազատութեամբ Պետ. Օր. XI հատ. I մասի վերոյիշեալ յօդւածներին (հրատ. 1857 թ.—907, 908, 914, 975, հրատ. 1896 թ.—յօդ. 1111, 1112, 1117, 1178, 1836 թ. «Պոլոժենիէ») — §§ 3, 4, 10, 66) և ի լրումն 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների՝ սրանց § 3-ի:

Ի դէպ.

1885 թւի պաշտօնական տեղեկագիրը՝ — «11 Մարտի 1836 թ. Բարձրագոյն հրամանից յետոյ... այս եկեղեցւոյ համար ոչ մի նոր եկեղեցական կանոն, որ անհամաձայն լինէր ուստաց կայսերութեան օրինաց, ակներև է որ հրատարակուած չէր կարող լինել» — շեշտելիս՝ հարկաւ, անտեսել է Պետական միջանկեալ նորման, այն է՝ 1874 թւի յուլիսի 19-ի Բարձրագոյն հաստատուած կանոնները, որոնք նախապէս հաւանութիւն են գտել Մեծ Իշխան Կովկասեան Փոխարքայի կողմից: Ինչպէս յայտնի է, համաձայն այդ կանոններին⁸¹⁾, չայոց Թեմական չոզևօր Իպրանոցները գրւած են չայ-Լուսաւորչական չոզևօր իշխա-

81) 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների տեկատը տես ստորև Գլ. 2:

նութեան, առել է սրա Վեհափառ Հովհաննէսի Բարսեղի վարչութեան-իշխանութեան տակ (§ 3), իսկ եկեղեցական-ժխական դպրոցները յանձնաժ Էն նոյն հոգևոր իշխանութեան (§ 1)՝ որոշ սահմանափակումներով (§ 2), որոց դէմ չի եղել այն ժամանակվայ ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետ՝ Գեորգ Դ-ը⁸²⁾...

Այժմ անցնենք «սուրբ» հարցին՝

Ի՞նչ ասել է «զոյս հոգևոր գործեր» ասածը:

Պետական Օրէնքը (XI հատ. I մաս., հրատ. 1896 թ.՝ յօդ. 1132, «Պորժենիէ») — § 25, հրատ. 1857 թ. — յօդ. 929) առել է այդ «զուտ հոգևոր գործեր»-ի ցանկը — «дѣла, касающіяся догматовъ вѣры, отправления богослуженія и тому подобныя — գործեր, որոնք վերաբերում են հաւատի վարդապետութեան՝ դաւանական, եկեղեցու պաշտամունքներին՝ ժամասացութեան և այլ նման տեսակ հարցերին»): Սակայն, հարկաւ, այդ ցանկը թերի է և, յամենայն դէպս, պարզաբանութիւնների կարօտ:

Յիրաւի: Իրօք, հոգևոր պիտի դասուեն այն ասէն հարցերը-գործերը, որոնք անխցելի Էակեցական հասկերով հասկում են եկեղեցու, սրա գոյութեան հետ՝ իբր այդ գոյութեանը վիպար-փաստեր-ճշմանիցիաներ: Ի մասնաւորի, մեր դպրոցական գործը պիտի ճանաչուի իբր հոգևոր գործ, նախ՝ որովհետև մեր դպրոցներն ի սկզբանէ անտի, որպէս և ցայսօր, զոչութիւն ու-

⁸²⁾ Տես ibid.

ներն, ըստ վկայութեան Պետական Օրէնքի, « при церквахъ и монастыряхъ—եկեղեցիներին և վանքերին կէ » (1836 թ. 11 Մարտի «Положение»— § 66, XI հատ. I մաս, հրատ. 1857 թ. յօդ. 975, հրատ. 1896 թ.—յօդ. 1178⁸³):

Ապա՝ ընդգծելի է Պետական Օրէնքի հետևեալ հարադատ տեկտար—

„Во встѣхъ церквахъ и монастыряхъ той епархіи, къ коей принадлежитъ семинарія, производится обыкновеннымъ порядкомъ сборъ въ пользу оной и собранныя деньги отсылаются каждые три мѣсяца въ надлежащую Консисторію, для доставленія семинаріи. Сверхъ того монастыри, ревнуя къ пользѣ Армяно-Григоріанской Церкви, приносятъ ежегодно изъ своихъ доходовъ особыя суммы на содержаніе ихъ епархіальной семинаріи.—Այն թեմի բոլոր եկեղեցիներն՝ և վանքերն, որին պատկանում է սեմինարիան (չողևոր թեմական Իպրանոցը), յօդուտ վերջնիս, ընդունւած կարգով, կատարուած է ժողովարարութիւն և ժողոված գումարներն ուղարկուած են ամեն երեք ամիս համապատասխան Կոնսիստորիային՝ սեմինարիային յանձնելու համար: Բացի այդ, վանք-

⁸³) Ի դէպ.—նոյնը վկայում է պաշտօնական հեղինակ՝ Ի. Ծօպէնը ևս (Տես Ի. Շոպեն: „Историческій Памятникъ состоянія Армянской-области въ эпоху ея присоединенія къ Россійской-Имперіи“, Санктпетербургъ, 1852 г., էջ 903՝ „Во время Персидскаго правительства училища существовали при Армянскихъ церквахъ“...

«Երբ հոգաւով հայ-լուսաւորական եկեղեցոյն շահը»⁸⁴՝ յատկացնում են ամեն տարի իրենց եկամտից յատուկ գումարներ՝ թեմական սեմինարիաների պահպանութեան համար» («Պոլոժենիէ») — § 115, XI հատ. I մաս, հրատ. 1857 թ.՝ յօդ. 1005, հրատ. 1896 թ. — յօդ. 1200⁸⁵):

Թերևս շեշտելի է այն ևս, որ, ինչպէս մասամբ տեսանք վերը, Պետ. Օրէնքը տեղ-տեղ (XI հատ. I մաս, հրատ. 1896 թ. — յօդ. 1141՝ 8, 1188՝ 7, 1209, 1210, հրատ. 1857 թ. — յօդ. 938, 985, 1005, 1006) առաւուելն կապում է սեմինարիաների դրամական վանքերի, եկեղեցիների և եկեղեցական-ժխական դպրոցների հետ⁸⁶):

Ասել է՝ մեր դպրոցները — եկեղ.-ժխական և թեմական, ըստ Պետ. Օրէնքի հարազատ տեկատի, կապւած են մեր վանքերի և եկեղեցիների հետ — դպրոց-

⁸⁴) «Նախանձախնդիր լինելով հայ եկեղեցուն» — տես Ն. վ. Մելիք-Թանգեան, *ibid.*, էջ 702: — Հարկաւ, Պետ. Օրէնքի XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1209-ի տեկատի տեսակէտից ուշագրաւ է նոյն Օրէնքի յօդ. 1206-ի (1857 թ. — յօդ. 1002) տեկատը ևս՝ «Հայ-լուսաւորչական պատանիներին աստուածարանական գիտութիւնների մէջ կրթելու համար (для образованія въ наукахъ богословскихъ) հաստատւած են, Էջմիածնի վանքին կից Հոգևոր ծեմարանը — Ակադեմիան և ամեն մի ոռու Հայ-լուսաւորչական թեմում հոգևոր սեմինարիաներ (Թեմական Հոգևոր Դպրանոցներ):

⁸⁵) Տես ևս իմ «1905 թ.ի օգոստոսի 1-ի Ուկազը և Ժամանակաւոր կանոնները», էջ 29, ևս — ստորև՝ Գլ. Ը:

⁸⁶) Տես իմ՝ *ibid.*, էջ 30—31, ևս իմ՝ «Դպրոցների նիւթական-դրամական ապահովութեան հարցը. I. Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների եկամտի աղբիւրները», էջ 20—21, ևս՝ Բարգէն վարդապետ՝ «Ս. Էջմիածնի կալուածներն ու նրանց բա-

ները գոյութիւն ունեն և հիմնուած են վանքերին և եկեղեցիներին կից, պահուած են վանքերի և եկեղեցիների դրամական նպաստներով, վերջապէս՝ դպրոցներն ունին լրացնելու հայ-Լուսաւորչական եկեղեցու շահը, նրանք նախանձախնդիր են հայ եկեղեցուն): Եւ, այդ այդպէս լինելով, եթէ «զուտ հոգևոր գործեր» խօսքերն ունին որևէ իմաստ, հարկաւ, այդ իմաստի մի բազազրիչ մասնիկն է մեր դպրոցական գործը ևս՝ իր ներքին կազմակերպութեան նկատմամբ:

Ճիշտ է, Պետ. Օր. XI հատ. I մասի (հրատ. 1857 թ.) յօդ. 929-ում (հրատ. 1896 թ.—յօդ. 1132) ի թիւս «զուտ հոգևոր գործեր»-ի չիշատակած են միայն այնպիսիք, «որոնք վերաբերում են հաւատոյ ուսմանը, աստուածալաշտութեան կատարմանը և այլն»⁸⁷): Սակայն էլակեպ վերջիւ մէն մի այդ փաստը և միայն դրա հիման վրա պնդել, որ այն «Բացարկու-նի-ն»-ը թէ՛ «հայոց դպրոցների մասին որևէ կարգադրութիւն անելու իրաւունքը պատկանում է միայն կաթողիկոսին և թէ՛ այդ իրաւունքը ստանում է իւր զօրութիւնը հայոց եկեղեցւոյ կանոններից, որոնք սրբագործուած են յետակայ ժամանակներում Ռուսաց օրէնսդրութիւններով»,—ասում եմ պնդել, իբր թէ՛ այդ «բացատրութիւն»-ը «անկանոն» է, ըստ իս, կրնշանակի՝ աւելի՛ բան «անկանոն» կերպով բացատրել Օրէնքի տեկտար: Յիրաւի: Նախ՝ նշանակալից է Օրէնքի «և այլն—И ТОМУ ПОДОБНЫЯ—և նման տե-

րեկարգութեան ծրագիրը», Վաղարշապատ, 1908 թ.:

⁸⁷) Տես 1885 թւի պաշտօնական տեղեկագիրը—վերը՝ էջ 91: Օրէնքի հարադատ տեկտում կարդում ենք՝ «И ТОМУ ПОДОБНЫЯ—և նման տեսակի»:

սակի» շեշար: Ապա՝ ո՞ր իրաւամբ 1885 թւի պաշտօնական տեղեկագիրն իւրացնում է Էջմիածնի Սինոդին մի գործողութիւն-Ֆունկցիա, որը նախապէս — շէ նոյն Սինոդի՝ և վարչական-կարգադրական (Պետ. Օր. XI հատ. I մաս, հրատ. 1857 թ.—յօդ. 938, հրատ. 1896 թ.—յօդ. 1141), և դատական-դատաստանական (հրատ. 1857 թ.—յօդ. 939, հրատ. 1896 թ.—յօդ. 1142) իրաւասութիւնը շրջագծող պետական նորմաներում: Սրան կից՝ ո՞ր իրաւամբ և արամարանական կանոններով նոյն պաշտօնական տեղեկագիրը արձնում է կարճել Հայ-Լուսաւորչական եկեղեցու հոգևորականութեան և սրա Վեհափառ Հովւապետի՝ Պետական Օրէնքով (1836 թ. 11 Մարտի «Положение» — § § 3, 4, 10, 25, 40, 41, 42, հրատ. 1196 թ.—յօդ. 1111, 1112, 1117, 1132, 1146, 1147, 1148, 1178, հրատ. 1857 թ.—յօդ. 907, 908, 914, 929, 943, 944, 945, 975), 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոններով և 1880 թւի յունիսի 27-ի Բարձրագոյն հրամանով ընդգծւած իրաւասութիւնը: Ինչո՞ւ է, վերջապէս, անտես առնւում պաշտօնական պրակտիկան, այն է որ՝ մեր դպր(ան)ոցներին և նոյն իսկ պետական դպրոցներում աւանդւելիք հայոց լեզւին և կրօնին վերաբերեալ գրադրութիւնները միշտ եղել են կառայարութեան և ազգիս Վեհի միջև, որ այդ գրադրութիւնները շարունակ կանգ են առել Վեհի մահով⁸⁸⁾...

Ո՛չ: «Զուտ հոգևոր գործեր»-ի շարքից, հետևապէս՝ մի կողմից — ամենայն հայոց Վեհափառ Հովւա-

⁸⁸⁾ Տես վերը՝ էջ 83, 88:

պետի լիազօր իրաւասութեան շրջագծից դուրս յայտարարել հայ-լուսաւորչական եկեղեցու հօտի կրթական գործը, մի գործ, որը գոյութիւն ունի հայ-լուսաւորչական վանքերին և եկեղեցիներին կէց և ունի լրացնելու նոյն եկեղեցու շահը, նախանշանդերի և նոյն եկեղեցուն և նպաստուում է վերջնիցս, և միւս կողմից— միաժամանակ, միանգամայն անհասկանալի ճանապարհներով իւրացնել դոյն այդ կրթական գործն էջմիածնի Սինոդին—անհա այգօրինակ գործողութիւն—(բացատրութիւն)—ն է, որ պիտի դատուի «անկանոն»), ապօրինի...

Ո՛րք: Անհիճն շէջ «հանգուցեալ Գէորգ IV կաթողիկոսի 1873 թ. հրատարակած կոնդակը», անհիճն շէջ էջմիածնի Սինոդի անդամների և թեմակալ առաջնորդների 1884 թւի փետրուարի 20-ի հաւաքական «Արժանագրութիւնը» և Սինոդի նոյն թւի խնդիրը և միջնորդութիւնը, անհիճն շէջ Կովկասի Փոխարքայի 1907—8 թւին սահմանած Դպրոցական Յանձնաժողովից ազգիս հանգուցեալ Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսի ներկայացուցիչների հեռանալը: Այդ ամեն անգամները յարգւած են ամենայն հասցոյ Վեհափառ Պատրիարք - Կաթողիկոսի «նւիրական իրաւասութիւնը»-ը և 1836 թւի մարտի 11-ից ի վեր գոյութիւն ունեցող Պետական նորմաները: Մի՛թոյն այդպէս...

Ե.

1885 թւի պաշտօնական տեղեկագիրը շեշտելի իմն զգուշութեամբ անտեսում է Պետ. Օրէնքի XI

հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1208-ը (1857 թ. հրատ.— յօդ. 1004), որը, per se՝ ինքնին վերցրած, ոչ պակաս շահեկան կարող էր դառնալ տեղեկագրի համար՝ վերջինս նոյն Պետ. Օրէնքի յօդ. 1207-ի նկատմամբ (1857 թ.— յօդ. 1003) իւրացրած զերբի-ուղ-ղութեան տեսակէտից: Ահա այդ յօդւածի տեկտար.

«1208. Курсъ ученія и весь внутренній порядокъ въ Армяно-Григоріанскихъ духовныхъ семинаріяхъ опредѣляются особыми правилами, составленными духовными начальствами сихъ семинарій, подъ надзоромъ и руководствомъ Архіепископовъ, разсмотрѣнными Эчміадзинскимъ Синодомъ и утвержденными высшимъ правительствомъ.— Հայ-Լուսաւորչական հոգևոր սեմինարիաների (Տ. Թ. Տ. Դպրանոցների) սահման ընթացքը և ամեն ներքին կարգը-կազմակերպութիւնը որոշուում են առանձին կանոններով, որ կազմուում են այս սեմինարիաների հոգևոր իշխանութիւններից՝ հսկողութեամբ և առաջնորդութեամբ Արքեպիսկոպոսների, զննուում են Էջմիածնի Սինոդում և հաստատուում են պետական Բարձրագոյն իշխանութիւնից»...

Այդպիսով, ըստ երևոյթին, յօդ. 1208-ով մեր Թեմական հոգևոր Դպրանոցների ներքին կազմակերպութեան վերաբերեալ ամեն հարցերի բնորոշումն իւրացրած է, ի միջի այլոց, ս. Էջմիածնի Սինոդին: Սակայն՝ իրօք այդպէս չէ, և ահա ինչու ուշադրաւ է 1885 թւի պաշտօնական տեղեկագրի վերը շեշտածս զգուշութիւնը:

Յիրաւի: Հայոց Թեմական հոգևոր Դպրանոցների ներքին կազմակերպութեան վերաբերեալ ամեն հարցերը

էն կարող բնորոշւել-որոշւել ս. Էջմիածնի Սինողից, որովհետեւ—

ա) Ս. Էջմիածնի Սինողը մայն զննած է (раз-
смотрѣнными) Հայ-Լուսաւորչական հոգևոր սեմի-
նարիաների ուսման ընթացքին և ամեն ներքին կար-
գին վերաբերեալ՝ նոյն սեմինարիաների հոգևոր իշխա-
նութիւններից՝ հսկողութեամբ և առաջնորդութեամբ
արքեպիսկոպոսների՝ կազմածը:—Ս. Էջմիածնի Սինողը
պիտի ունենայ այլ իրաւունքը, որովհետեւ նա—ս.
Էջմիածնի Սինողը—կապւած է Տ. Թ. Տ. Դպրանոց-
ների հետ ոչ ու օրինական կապերով՝ Պետ. Օրէնքի
XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1141-ով
(1857 թ.—յօդ. 938), ասել է՝ ս. Էջմիածնի Սինողը
պիտի իրազեկ լինի Տ. Թ. Տ. Դպրանոցների շրջամական է
նկատմամբ⁸⁹⁾:

89) Հարկւմ, միայն և եթ այդ տեսակէտից պիտի բացատրել,
որ, զորօր., Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի 1865
թւի յունւարի 31-ի Կանոնադրութեան («Կանոնադրութիւն յաղագս
կառավարութեան ազգային Հոգևոր Դպրոցի Հայոց Երևանայ») տակ՝
«Հաստատեմք վշտալի Մատթէոս Կաթողիկոս ամենայն
Հայոց» մակադրութեան կից՝ գտնում ենք Սինողի անդամների և
ատենադպիրի ստորագրութիւնները ևս: Անշուշտ, այստեղ ամե-
նայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ իբր այդպիսին՝ հաստատել է ս.
Էջմիածնի Սինողի գննած «Կանոնադրութիւն»-ը (Տես «Յիս-
նամեակ Հայոց Հոգևոր Թեմական Դպրանոցի Երևանայ», Տփիսիս,
1888 թ., էջ 318):

Իոյն այդ տեսակէտից, ըստ իս, պիտի մօտենայ «Կանոնադ-
րութիւն Ներսիսեան ազգային Հոգևոր Դպրոցին Տփիսիսոյ»
հիւսածքով ս. Էջմիածնի Սինողին իւրացրած դերին ևս (ձեռ-
քիս տակ ունեմ այդ «Կանոնադրութեան» երկրորդ տպագրու-
թիւնը՝ 1877 թ., Տփիսիս): Ուշագրաւ է որ այդ «Կանոնադրու-

բ) Նոյն Պետ. Օրէնքն իր յօդ. 1146 և 1147-ով (1857 թ.—յօդ. 943 և 944) նախատեսել է ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի լիազօրութիւնը (рѣшительный голос) էջմիածնի Հայ-Լուսաւորչական Սինոդում՝ իբր կոլլեգիալ իրաւունքներով (на правѣ коллегіи) գործող պաշտօնական վարում դրուելիք «բոլոր գուտ հոգևոր գործերի նկատմամբ», որպիսին է, համաձայն վերոգրեալի, Տ. Թ. Տ. Դպրանոցների ներքին կազմակերպութեան կարգին ասին ինչ վերաբերեալը, — մի լիազօրութիւն, որը չի ժխտում ազգիս Վեհին նոյն իսկ այն դէպքում, երբ նա Սինոդում ներկայ չի լինում (не присутствует): Վերջին դէպքում ազգիս Վեհը՝ «разсмотрѣвъ заключение Синода въ представляемыхъ ему журналахъ, даетъ по нимъ свои резолюціи — զննելով հասու լինելով Սինոդի եզրակացութիւններին, որոնք ներկայացնում են իրեն օրագիրներով, տալիս է նրանց մասին իր վճիռը» (յօդ. 1147):

գ) Պետ. Օրէնքի XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1208-ի (1857 թ.—յօդ. 1004) հարազատ տեսաւով դեռ չի որոշւում թէ ո՞վ է Տ. Թ. Տ. Դպրանոցների ներքին կազմակերպութեան (ժրագիր կա-

թեան» յօդ. 1-ով և՛ ազգիս Վեհը, և՛ ս. էջմիածնի Սինոդը միաժամանակ դրատուում են միեւնոյն յատկանիշներով—

«Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց և Սինոդն Սրբոյ էջմիածնի իբրև աւանդապահ Հայոց Եկեղեցւոյ, դիտող բարեբարոյութեան և հոգատար իսկական հոգևոր լուսաւորութեան իբրում ժողովրդեան» (Տես «Կանոնադրումիւն» էջ. 3:—Համեմատիր 1885 թւի պաշտօնական տեղեկագրի շեշտը վերը, էջ 93):

նոնադրութիւն) վերաբերեալ՝ ս. Էջմիածնի Սինոդում զննւած-ըննւած նախագծերը պետական „Высшее правительство“ -ին ի հաստատութիւն ներկայացնողը:

Ինչ և իցէ՛:

Յամենայն դէպս, պարզէ, որ Պետ. Օր. XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1208-ը (1857 թ.—յօդ. 1004, «Պոլոժենիէ» — § 114), վերջրած ինքնին-per se, ըստ երևոյթին, թելադրում է, թերևս շնորհիւ իր անկող խմբադրութեան⁹⁰⁾, այլ բան, բան նոյն Պետ. Օրէնքի այլ և այլ յօդւածների հանդիպադրութեան (сопоставление) դէպքում: Եւ, հարկաւ, ընդունելին է միայն և եթ Վերջին տեսակի թելադրութիւնը:

Եւ այդպէս պնդելիս՝ ես չե՛մ տարւում ինչ-ինչ, թերևս մեր ազգային շահերի տեսակէտից ցանկալի ենթադրութիւններով, ո՛չ երբէք: Ենթադրութիւնները ոչինչ են այդօրինակ հարցում: Այս անգամ ևս ինձ ելակէտ և ուղեկից ունեմ Պետական՝ ցայսօր իսկ արտոյ նորձաներից մէկը:

Պարզեմ:

Պետական Օրէնքի XI հատ. I մասի 1896 Ը-է հրատ.

⁹⁰⁾ Այսպէս, յօդ. 1208-ը խօսում է «սեմինարիաների» ինչ-որ «հոգևոր իշխանութիւնների» մասին, որոնք «որոշում են» այդ սեմինարիաների «առանձին կանոնները»՝ «հսկողութեամբ և առաջնորդութեամբ արքեպիսկոպոսների», մինչդեռ ջի պարզում թէ՛ ո՞վ է (են) այդ «հոգևոր իշխանութիւններ»-ը: Նշմարում է միայն այդ յօդւածի տրամադրութիւնը՝ ստորադրել (!) այդ «հոգևոր իշխանութիւններ»-ը թեմակալ առաջնորդներին (=արքեպիսկոպոսներին)...

դասակոմիտան յօդ. 1208-ին կցւած են վերջնիս աղբիւրները, որպէս և այլ յօդւածի հիման վրա եղած այլ և այլ կարգադրութիւնները: Այդտեղ կարգուած ենք՝ „1836 Март. 11 (8970) пол., § 114; 1845 янв. 30 (18679); 1880 июня 27 (61149) Вис. пол.“⁹¹): Իմ խօսքը վերջին՝ ընդգծածս՝ „1880 юн. 27 Вис. пол.“-ի մասին է:

Մենք արդէն զիտենք այդ՝ 1880 թւի յունիսի 27-ի Բարձրագոյն հրամանը⁹²): Դրանով վաւերացուած են Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ թեմի Հայոց Հոգևոր Դպրանոցի հիմնարկութիւնը (գոյութիւն առնելը) և դոյն այդ Դպրանոցի «Հիմնական Կանոնը»-ը՝ ըստ «միջնորդոմիտան ամենայն Հայոց Պատրիարք-Կաթողիկոսի»: Ես արդէն վերը, իր տեղում⁹³), աւելի այն ժամանակէն Ներքին Գործոց Նախարար՝ ստատուս-սեկրետար Լ. Մակովի՛ այդ աւթիւ ստորագրութեան կցած սողերը—

«Ընդ իսկականի գրւած է՝ «Յօդ. 1004 ճ. I հաս. XI Օր. Ժող. հրատ. 1857 թ. հիման վրա և 27-ին Յունիսի 1880 թ-ի Բարձրագոյն համոմիտանէ, հաստատուած է»):

Այդ սողերով պարզւած է—նախ այն, որ, ինչպէս ընդդէմէլ եմ վերը, ամենայն Հայոց Վեհափառ Կոթողիկոսին պատկանում է ս. Էջմիածնի Սինոդից միանգամայն անկախ իրաւասոմիտան մեր դպրոցական գործի ներքին կազմակերպութեան հարցում, — ապա այն, որ՝

91) Տես, ի միջի այլոց, իմ «Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների կանոնադրութեան նախագիծը», էջ 163:

92) Տես վերը՝ Գլ. Բ.:

93) Տես ibid., էջ 28:

կամ անկող է յօդ. 1208-ի խմբագրութիւնը, կամ՝
Ներքին գէպըում յօդ. 1208-ի վերջին կտորը
պիտի սրբագրւի այսպէս՝

«... и по предварительному одобрению и ходатайству Патриарха-Католикоса, утвержденными высшимъ правительствомъ—... և, յաստիճանս հասանալով ինչպէս և միջնորդութեամբ Պապրեարքեպիսկոպի, հաստատուում են պետական Բարձրագոյն իշխանութիւնից»:

Պնդել հակասակը—կնշանակի՝ յամենայն դէպս, կասկածի ենթարկել 1885 թւի պաշտօնական տեղեկագրի, մեզ արդէն ծանօթ, այն տողերը, ուր կարգում ենք՝

«11 Մարտի 1836 թ. Բարձրագոյն Հրամանից յետոյ, որ որոշում է Ռուսաստանում՝ Հայ-լուսաւորչական եկեղեցւոյ օրէնագրութիւնը, այս եկեղեցւոյ համար ոչ մի նոր եկեղեցական կանոն, որ անհամայնայն լինէր ոչ ոսոսաց Կայսերութեան շրջնաց, անիւրեւ է որ հրատարակած չէր կարող լինել»...

Ի դէպ.

Շեշտելի է, որ, ի միջի այլոց, ռուս Պետական Օրէնքին ևս առհասարակ խորթ չեն այգօրինակ հաստատութիւններ-անհարթութիւններ, որոց շնորհիւ Օրէնքի մի յօդածով որոշ մարմնին իւրացրածը—մի ուրիշ յօդածով, ըստ երևոյթին, իւրացրոււմ է որևէ այլ մարմնի: Այսպէս են, զորօր, Պետական Օրէնքի XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1132 և 1143:

Ըստ յօդ. 1132-ի՝ «... Պապրեարքեպիսկոպ վերջնականապէս որոշում է (рѣшаетъ окончательно) դաւանական՝ հաւատոյ վարդապետութեան, ժամա-

սացութեան՝ եկեղեցու պաշտամունքներին և այլ նման տեսակ հարցերին ամէն ինչ վերաբերեալը) —

Ըստ յօդ. 1143-ի՝ «Էջմիածնի Հայ-լուսաւորչական Մինոզը, զանւելով Ծայրագոյն Պատրիարքի անմիջական վերաառաջութեան տակ, վճռում է վերջնականապէս (рѣшаетъ окончательно) այն Բողոք (ВСѢ) զործերը, որոնք վերաբերում են դաւանական՝ հաւատոյ վարդապետութեան, ժամասացութեան՝ եկեղեցու պաշտամունքներին, ծէսերին և պսակներին»⁹⁴)...

Ապա.

Ահա, զորօր, Պեա. Օրէնքի XI հաս. I մասի (հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1140 և 1169-ը:

Ըստ յօդ. 1140-ի՝ «Էջմիածնի Հայ-լուսաւորչական Մինոզի անդամութեան համար Պատրիարք-Կաթողիկոսն ներկայացնում և ներկայացնում է (представляетъ), Ներքին Գործոց Նախարարի միջոցով, Թագաւոր Կայսերի երկու կանգիդատներ ամեն մի տեղի համար» —

Ըստ յօդ. 1169-ի՝ «Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու թեմական առաջնորդները նշանակում են Թագաւոր Կայսերից, այդ դաւանութեան հոգեւորական աստիճանաւորներից: Նրանք նշանակւում և հեռացւում են Բարձրագոյն հրովարտակներով: Պաշտօն մտնելու ժամանակ, նրանք հաւատարիմ հպատակութեան և ծառայութեան երդում են տալիս»:

Ասել է՝ յօդ. 1169-ը, կարծես, ժխտում է յօդ. 1140-ի գոյութիւնը⁹⁵)...

Այդ ամենն էս անւանում եմ՝ «Իմաստասիրական հա-

⁹⁴) Տես ևս Ն. վ. Մելիք-Թանգեան՝ *ibid.*, էջ 685:—Տես ևս վերը՝ I՝ էջ 21—22:

⁹⁵) Համեմատիր վերը՝ էջ 60:

հաստ-լիւն - անհարցիւն-լիւն: Եւ, հարկաւ, այդ ամեն անգամները հարցը պիտի լուծւի նոյն Պետական Օրէնքի այլ և այլ յօդուածների հանդիպալարու թիւնից (сопоставление) բղխելիք ուղղութեամբ: Զորօր, ի մասնաւորի, յօդ. 1132 և 1143-ի հակասութիւն-անհարթութիւնը պիտի լուծել՝ համաձայն նոյն Պետ. Օրէնքի յօդ. 1111, 1112, 1117, 1132, 1139, 1143, 1146, 1147, 1148-ի համագործաբ իմաստի: Այն է՝

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը՝ մնալով իսկ նախագահ ս. Էջմիածնի Սինոդի (յօդ. 1139), դոյն այդ Սինոդում իսկ վերջնականապէս վճռում է (окончательно рѣшаетъ—յօդ. 1132), ունի վրձնական՝ վճիռ կայացնող ձայն (рѣшительный голосъ—յօդ. 1146, 1147, 1148), որը նա իրազործում-արտայայտում է նախօրօք, յառաջադոյն լսելով ս. Էջմիածնի Սինոդի կարծիքը (внявъ предварительно мнѣнію Эчмиадзинскаго Синода—յօդ. 1132):

Եւ, չիրաւի, միմիայն այդ դէպքում ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը կարող է յորչորչւել՝ իբր հոգևոր իշխանութիւն (духовное начальство—յօդ. 1111, 1112), գլխաւոր ղեկավար և գերադոյն հսկող (главное управление—высшій надзоръ) Հայ-Լուսաւորչական եկեղեցու (յօդ. 1117)...

2.

Վերջերս մեր մամուլի էջերում, դպրոցական հարցի պարզաբանութեան առթիւ, երևան եկան տեսութիւններ, երբեմն ընդարձակ, որոնք պարզեցին այստեղ մեզ հետաքրքրող հարցը, այն է՝ հայ եկեղեցու և

դպրոցի մէջ ելած կապը և «զգիս Վեհի երաւան»
Բիւնը: Այդ ուշագրաւ տեսութիւններից ստորև կը-
տամ երկու կտոր քաղածք՝ վերցնելով մէկը չ. Առա-
քելեանի յօդածից, միւսը՝ Ս. Տիգրանեանի յօդա-
ծից: Այդ երկու յօդածները ևս լոյս են տեսել «Մը-
շակ»-ի էջերում: Ս. Տիգրանեանից քաղածը մի ան-
գամ արդէն գրել եմ ընթերցողիս առաջ⁹⁶): Այդ կը-
տոր քաղածքներով մի անգամ ևս ընդդէմում է մեր
դպր(ան)ոցների՝ անցեալում ունեցած դիրքն ու ար-
տօնութիւնները, հետևապէս՝ նրանք ունին լրացնե-
լու վերը գրի առածիս թերին:

Ս. Տիգրանեանը գրում է՝

«... եկեղեցական դպրոցը այն դպրոցն է, որ եկե-
ղեցուն է ենթարկվում, որ պատկանում է ու կախ-
ված է ոչ թէ պետական կառավարութիւնից, այլ ե-
կեղեցական իշխանութիւնից: Այդ պատճառով եկե-
ղեցական ուսումնարանները եկեղեցու կազմակերպու-
թեան մէջ են ընդունու և որ և է եկեղեցական հաս-
տատութեան կամ մարմնի — օր. ծխական եկեղեցի,
վանք, վիճակ, թեմ — կից և կապված են լինում:

«Այս է եկեղեցական դպրոցի էական յատկանիշը⁹⁷»...

«Մեր եկեղեցին սեփական դպրոցներ ունեցել է
շատ հին ժամանակներից:...

«Եկեղեցին անխղիճ կապեր ունի ուսումնարանա-
կան գործի հետ. և այլ կերպ լինել չէ էլ կարող, քանի

⁹⁶) Տես իմ «Դպրոցների նիւթական-գրամական պահովու-
ման հարցը. I. Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների եկամ-
տի աղբիւրները (Պաշտօնական ցանկը և ցայսօր անտես առն-
ւածը)», Մոսկւա, 1908 թ., էջ IX—XII:

⁹⁷) Ընդգծումները մերն են: Բժ Ս. Ծ.Ն.

որ եկեղեցին ինքը հէնց ամբողջովին մի մեծ կրթա-
րան պիտի լինի. իսկ կրթիչ լուսաւորութեան ան-
հրաժեշտ գործօնը — զպրօցն է: Անդապոյտ եկեղեցի մի
անբնական երևոյթն էր լինէր, ինչն իր Լուսնանը հակա-
սող մի գոյակ: Եւ ամենայն իրաւունքով՝ «Երկուսն ալ
բոցնէր ունենալը ու անկախօրէն վարելը մեր եկեղեցին
իւր անհատական նորոգման պարտականութիւնը ու
մեծանակն նորոգման իրաւունքն է համարել:

«Եկեղեցու այս իրաւունքը սովորաբար միշտ ճա-
նաչվել է նաև պետութեան կողմից. որովհետև չէ
կարելի ճանաչել մի եկեղեցու օրինաւոր (չէ՞գալ) գո-
յութիւնը իր հողի (տերիտորիումի) վրա և մի և նոյն
ժամանակ արդելել նրան իր էական գործը կատարե-
լու. չէ՞ որ ճանաչել մի եկեղեցի նշանակում է ըն-
դունել նրա իրաւասու գործունէութեան օրինաւո-
րութիւնը: Նախապէս ղէպքում այդ եկեղեցին ոչ թէ
ճանաչված, այլ լոկ տանելի կամ մինչև իսկ հարած-
ված կը հանդիսանայ նոյն պետութեան մէջ: Եւ Պա-
լատենիէի 66-րդ յօդւածը (1896 թւի հրատարակու-
թեան մէջ 1178 յօդ.), ճանաչելով մեր եկեղեցական
ուսումնարանների օրինաւոր գոյութիւնը ծխական
եկեղեցիներին և վանքերին կից՝ արձանագրում է թե-
մական առաջնորդի պարտականութիւնը՝ խնամքով
հետամուտ լինել այդ գործերի վիճակին, բարւոք-
մանը և բազմացման:

«Եկեղեցական հանրակրթական գործըներին Պա-
լատենիէն այդ մէկ հասիկ յօդուածն է նուիրել. ո-
րովհետև սրանց թէ պարզութեան և թէ քաջասա-
պէ՛ եկեղեցական իշխանութիւնից կախված լինելու
պատճառով՝ կարիք էլ չը կար մի այնպիսի հիմնա-

կան օրէնսդրութեան մէջ, որպիսին Պալատենիէն է, առանձին լօղուածներ նուիրել այդ թէև կարևոր, բայց փոքրիկ մարմիններին: Մանաւանդ որ մեր Յիսուսիան եւ վանական քաղաքները ծխական եկեղեցիներից եւ վանքերից զատված առանձին հիմնարկութիւններ չէին, իրաւաբանօրէն ինքնուրոյն մարմիններ չէին, այլ անբաժան մասն էին հանրապետութեան մէջ եկեղեցւոյն համար, որն էլից քաղաքիան էին սանտիմոն: Ծխական դպրոցը, օր. իր հոլութեամբ ոչ թէ մի առանձին հաստատութիւն էր, այլ ծխական ժողովի բաղմակողմանի գործունէութեան մէկ ուրոյն սարրը, մասն էր հանդիսանում, մի մաս, որ մեծ կարևորութիւն ունենալով եւ առանձին ձեռնհասութիւն ու յատուկ հոգատարութիւն պահանջելով, նոյն ծխական ժողովից ընտրոված յատուկ յանձնաժողովի (ծխական դպրոցի հոգաբարձութեան) էր յանձնվում: Ծխական դպրոցը յանախ, մանաւանդ պաշտօնական գրագրութիւնների մէջ, պարզապէս «եկեղեցու գաւիթ» էին կոչում: Մեր ծխական դպրոցների 1868 թւի Կանոնների 4-րդ լօգ. պատվիրում էր՝ «ծխական դպրոցը պարտին լինել ի սրահի իւրաքանչիւր եկեղեցեաց, իսկ եթէ չիցէ անդ յարմարաւոր տեղի կարին լինել ի մերձաւոր վայրս առ եկեղեցեալ»: Սակայն էականն այն չէ, որ դպրոցի շէնքը եկեղեցու շէնքին կից լինի. կոյնութեանը պարտէ իրաւաբանութեան հաստատու ընդհանուր իրաւաբան, եկեղեցւոյն, իրր հասարակական մի հիմնարկութեան, պարտեանելիան է ու բաղնայոցիլ քաղաքը: Դրաբայր եկեղեցու նախագուռը, նախակրթարանն է հանդիսանում նաև հէնց նոյն ինքն եկեղեցու հոլութեան տեսակէտից:

«Իր վերոյիշեալ յօդուածով Պալատէնիէն լոկ արծանագրուած էր մեր եկեղեցական հանրակրթական զբարոցների օրինաւոր գոյութիւնը, թողնելով որ եկեղեցին ինչն էր սեփական այդ զարոցների համար կանոններ սահմանէ և ըստ այնմ կառավարէ:...

«Կայսերահաստատ օրէնքով ապահովված այս ազատութեան և անկախութեան շնորհիւ մեր եկեղեցական զարոցների բարգաւաճման և զարգացման գործը զնալով աւելի և աւելի յառաջադիմեց:... Պալատէնիէի հրատարակուածից հազիւ 20—25 տարի անցած մենք արդէն բաւական թւով եկեղեցական զբարոցներ ունէինք, որոնք երեւոյստօ՛ւմ էին բաժանվում. ա) քաղաքային և զիւղական եկեղեցիներին կից, Ժիսկան զարոցներ տարրական դասընթացքով (2—3 նախապատրաստական և 1—2 հիմնական դասարաններով, չորսամեայ ուսում), բ) Վեճակայնի—յաջորդական կամ գործակալական վիճակների և շրջանների կենտրոնական քաղաքներում և վանքերում, միջնակարգ դպրանոցի կէս դասընթացքով (4 հիմնական դասարաններով) և գ) Մեճական—լիակատար միջնակարգ դպրանոցի դասընթացքով:

«Պէտք է նկատել, որ այս երեք կարգի դպրանոցները միմեանցից միմիայն աստիճանով էին տարբերվում և ո՛չ թէ տեսակով, այսինքն դասընթացքի աւելի կամ պակաս ընդարձակ ծաւալ ունենալով և ո՛չ թէ դասընթացքի որպիսութեամբ, առարկաների տեսակներով: Եկեղեցական լինելով հանդերձ՝ դրանք բոլորն էլ հանրակրթական բնաւորութիւն ունէին և չը կային դրանց մէջ յատուկ կրօնական դասընթացք ունեցող զարոցներ: Ժիշտ է 1836 թւի Պալատէնիէն

եկեղեցական դպրոցների մէջ երկու տեսակ ուսումնարաններ է որոշում՝ մէկ զուտ հանրակրթական (ժրխական և վանական) և միւսը կրօնական («հոգևոր սեմինարիաներ»)։ վերջին տեսակի դպրանոցները, բացի անհրաժեշտ հանրակրթականից, պէտք է նաև մասնագիտական—աստուածաբանական դասընթացը ունենային։ Սակայն այս բաժանման զաղափարը մեզ համար մի անձանօթ և խորթ բան էր, և դեռ եօթանասնական թվականներին Գէորգ կաթողիկոսը՝ կառավարութեան ուղղած իր գրութիւններում հրատարվում էր այդպիսի մի բաժանում ընդունելուց, բացարելով որ մեր քոյր երեւի կարգի դպրոցներն էլ, երբանայ էլ—որ էլ շրջանում, հետաճող էն լինում միևնոյն ընդհանուր նպատակի—այսլ հայ մանկներն կրօնական-բարոյական և ճարտար կրթութիւններն...»⁹⁸)...

Ճ. Առաքելեանը գրում է՝

«Իմելով պատմութեան, մենք տեսնում ենք, որ հայոց եկեղեցին իր գոյութեան ամբողջ ընթացքում—թէ այն ժամանակ, երբ հայերը ունէին քաղաքական անկախութիւն, կազմում էին պետութիւն, և թէ այն ժամանակ, երբ նրանք հեծում էին չոյնների, պարսիկների, սելջուկների, մօնղոլների, օսմանցիների լծի տակ—հանդիսացել է այն միակ⁹⁹) հաստատութիւնը, որտեղից հայ ժողովուրդը քաղում էր իր ոչ միայն զուտ կրօնական, հոգևոր, այլ և ճարտար-բարոյական-լուսաւորական սնունդը, պէտքերը և պահանջները:

⁹⁸) Տես «Մշակ», 1905 թ., №№ 125 և 126—Ս. Տիգրանեանի՝ «Մեր եկեղեցական ուսումնարանների պատմութիւնից» (Եւս՝ №№ 127—128):

⁹⁹) Ընդգծումները մերն են: Բժ. Ս. Շ.Ն.

Իսլամը և զբաղանդներն — ամեն մի ազգի զարգացման այս երկու հզօր լծակները — ամբողջաբար էին եկեղեցոս և զոր ղեկավարները հանդիսանում էին ազգընտիր կաթողիկոսը, ժողովրդընտիր առաջնորդները և երեցվորները և ինքը ժողովուրդը ի զէմս երեցվորների և հոգաբարձուների: Ժողովրդից ընտրոված երեցվորների հաստատութիւնը հայ եկեղեցու մէջ շատ հին և վաղեմի, դարերով նուիրագործված մի հաստատութիւն է: Իսկ երեցվորների ինստիտուտը ցոյց է տալիս ժողովրդի մասնակցութեան սկզբունքը բոլոր եկեղեցական գործերի մէջ: Իսլամը և մատենագարան, գրքերի և ձեռագիրների հաւաքածու ամբողջոված և կենտրոնացած էին վանքերում և եկեղեցիներում, և այն պետութիւնները, որոնց տիրապետութեան տակ ընկել է չայաստանը, այդ կողմից լիակատար ազատութիւն էին թողել հայոց եկեղեցուն:

«Ուրեմն, հայոց եկեղեցին վաղուց, դեռ Ռուսաստանի տիրապետութեանց առաջ, իր եկեղեցական-դպրոցական գործերում վաղելում ևս իր նախնական աստիճանի, կենսավարութեան իրատեսի, որպիսին չէ վաղելու յաստիացունել նրան և 1836 ըստ պայտեմանի, որովհետև, նա նախելով կաթողիկոսի համար իրաւունք եկեղեցու զլիսաւոր կառավարութեան, նա դրանով նանաչում է և նրա կառավարութեան իրաւունքը բոլոր այն հաստատութիւնների վերաբերմամբ, որոնք ոչորք և անբաժան կերպով կապված են եղել եկեղեցու հետ դարերի ընթացքում:

«Թէ այդ այդպէս է, դրա ապացոյցն այն է, որ հայկական նահանգների (Երևանի, Նախիչևանի և Ղա-

րաբաղի խանութիւնների) Ռուսաստանի ձեռքով նու-
աճումից ի վեր, կամ, աւելի նիշան ասած, պօլօթե-
նիայի հրատարակութիւնից սկսած մինչև 1871 թիւը,
ամենայն հայոց կաթողիկոսները և նրանց ներկայացու-
ցիչ թեմակալ առաջնորդները կատարեալ ներքին ինք-
նավարութեամբ վարել և կառավարել են հայ ժողո-
վրդի զպրոցական գործը, մասնակցութեամբ ժողո-
վրդի, և հայոց զպրոցների կառավարութեան այդ
եղանակը ոչ մի բողոք և տրտունջ առաջ չէ բերել
երկրի բարձր իշխանութեան կողմից:

«Պօլօթենիայի հաստատութիւնից յետոյ ընտր-
ված բոլոր կաթողիկոսները՝ Յովհաննէս, Ներսէս, Մատ-
թէոս և Գէորգ շարունակ հաստատեցին զպրոցներ, թե-
մական-հոգևոր, եկեղեցական-ժխական՝ երկսեռ, ստո-
րին, հանրակրթական, սահմանեցին կանօնադրութիւն-
ներ այդ զպրոցների ներքին կառավարութեան, ուս-
ման պլանի մասին, ժողովրդական ներկայացուցչու-
թեան մասին, յանձին ընտրված հոգաբարձութիւն-
ների և այդ բոլոր կարգադրութիւնները, իբր արտա-
յայտութիւն ներքին ապօրինի եկեղեցական-զպրոցա-
կան գործում նոյնպէս ոչ մի նկատողութիւն, բողոք և
տրտունջ առաջ չեն բերել բարձր կառավարութեան
կողմից:

«Ինքնավարութեան սկզբունքը հայոց եկեղեցական-
զպրոցական գործերում այնքան հանրածանօթ և յատ-
կանիչ է հայոց եկեղեցու համար, որ թիւրքիայում
ևս, երբ ստեղծվեց «աղգային սահմանադրութիւն»
կոչված հայոց ներքին կառավարութեան կանօնադրու-
թիւնը, այդ սկզբունքը ամբողջովին գործադրված է:

«Թէ, արդարև, հայոց կաթողիկոսների համար ճա-

նաչված է եղել իրաւունք բանալ ամեն տեսակ հանրակրթական դպրոցներ, իբրև մի իրաւունք, անբաժան հայոց եկեղեցուց, այդ երևում է, ի միջի այլոց և այն փաստից, որ Նոր-Նախիչևանի արհեստաւորաց դպրոց բանալու առիթով երբ Գէորգ կաթողիկոսը զրազրութիւն էր բացել ներքին գործերի մինիսարի հետ, վերջինս իր գրութեան մէջ այն միտքն էր յայտնել, որ կաթողիկոսը իրաւունք ունի բանալ „ամեն տեսակի հանրակրթական դպրոցներ“¹⁰⁰⁾:

«Հայոց եկեղեցու վաչելած այս ներքին ինքնավարութեան իրաւունքը շարունակվեց անրնդհատ և անվիճելի, առանց որևէ հակառակութեան հանդիպելու, մինչև 1871 թիւը, երբ, ռուսաց կառավարութիւնը հրատարակելով մի նոր կանոնադրութիւն եկեղեցական-ժխական դպրոցների համար (ընդհանուր բոլոր դաւանութիւնների համար), ծագեց և այն հարցը, թէ արդեօք հայոց եկեղեցական-ժխական դպրոցներն ևս պէտք է ենթարկվեն այդ կանոնադրութեան, թէ ոչ...»¹⁰¹⁾

Տ. Առաքելեանի վերջին խօսքը վերաբերում է 1871—73 թվականների պայքարին, որը, ինչպէս յայտնի է, լուծւեց յօգուտ երջանկայիշատակ Գէորգ Գ. Կաթողիկոսի առաջադրութիւններին և ամփոփւեց 1874 թվի յուլիսի 19-ի «Կանոններ»-ի տեկատում:

Պետական Օրէնքի XI հատ. I մասի (հրատ. 1857 թ.) յօդ. 975-ով (հրատ. 1895 թ.—յօդ. 1178, 1836

¹⁰⁰⁾ Տես ևս ստորև՝ էջ 139—140:

¹⁰¹⁾ Տես «Մշակ», 1908 թ., № 109—Հ. Առաքելեանի՝ «Հայոց եկեղեցական դպրոցները. III» (Եւս՝ «Մշակ», 1908 թ., մայիս):

Թւի մարտի 11-ի («Պորժենիէ»),—§ 66) նախատեսուած էր հայ-Լուսաւորչական եկեղեցու պատմական իրականութեամբ ի վաղուց անտի սրբագործուած իրաւունքը՝ ունենալ հողեր (եկեղեց. - ծխ.) դպրոցներ՝ ինքնաբերաբար վարելու իր հօտի կրթութեան գաստիարակութեան գործը: Մինչդեռ 1873 թւի նոյեմբերի 22-ին յայտարարեց Պետական Խորհրդի Բարձրագոյն հաստատուած որոշումը Կովկասի և Անդրկովկասի ուսումնարանական գործի կարգաւորման մասին: Ըստ այդ որոշման § 8-ի՝ Թիֆլիսի նահանգում եղած հայ դպրոցների վրա հսկողութիւնը յանձնուած էր այդ նահանգի ժողովրդական (պետական) դպրոցների վերատեսչին և սրա օդնականին, իսկ այլուր՝ Կովկասի և Անդրկովկասի բոլոր ուրիշ նահանգներում՝ ժողովրդական դպրոցների տեսուչներին: Որոշումն ուղարկեց Գէորգ Գ. Կաթողիկոսին ևս: Վերջինս դժարացաւ հաշտեցնել այդ որոշումը պետական տիրոջ Օրէնքի (հրատ. 1857 թ.) յօդ. 975-ի հետ և բացատրութիւն ուղեց՝ թէ օրն է լինելիք «հսկողութեան» չափն ու ծաւալը, արդեօք դրանով չի՞ բացասուած-ժխտուած յօդ. 975-ով արտօնածը: Ահա, ի միջի այլոց, այդ հարցերի պատասխանը ևս տւին 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնները:

1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների տեկտար արտատպուած է, ի միջի այլոց, նւաստիս՝ «1905 թւի օգոստոսի 1-ի Ուկագը և Ժամանակաւոր Կանոնները» աշխատութեան մէջ, ուր տւած է նրանց զնահատութիւնը ևս ¹⁰²⁾: Այստեղ, ի նկատի առնելով այդ

102) Մոսկւա, 1907 թ., էջ VI—VII (Կանոնները) և այլն:

կանոնների պրինցիպալ նշանակութիւնը և այն, որ, համաձայն 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Ուկազի, մեր դպրոցները, մինչ այս—մինչ այն, ունին ղեկավարւելու այդ իսկ կանոններով¹⁰³), ևս այստեղ կրկին կբերեմ այդ կանոնների տեկտը և կբաղեմ չիշաժս աշխատութեանս մէջ սրանց վերաբերեալ զրի առաժիս մի կտորը:

1874 թւի յուլիսի 19-ին Բարձրագոյն հաստատած կանոններ, որոնք նախապէս հաւանութիւն են զտել Մեծ Իշխան Կովկասեան Փոխարքայի կողմից¹⁰⁴)

«1) Համաձայն օրէնքների ժողովածուի XI հատորի, I մասի, 975-դ յօդուածի, հայ-լուսաւորչական հոգևորականութեան պարտաւորութիւնն է մնում հիմնել և կառավարել եկեղեցական դպրոցներ, նոյնպէս և հոգալ մտցնելու դասատւութեան կանոնաւոր և յարմար եղանակ և պահպանել բարի վարք ուսուցանողների և աշակերտների մէջ:

«2) Ժողովրդական դպրոցների տեսուչների (ИНСПЕКТОРЪ) վրայ, հայ հոգևորականութեան հիմնելիք և վարելիք ընդհանուր կրթական եկեղեցական-ծխական դպրոցների վերաբերմամբ, պարտաւորութիւն է զբրւում, համաձայն 1873 թուի նոյեմբերի 22-ին Բարձ-

¹⁰³) Ասել է՝ 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Ուկազով վերացւած է Պետ. Օր. XI հատ. I մասի (նրատ. 1896 թ.) յօդ. 1178-ի առաջին ծանօթութիւնը և սրա «Յաւելւածը» (1884 թւի փետրւարի 16-ի կանոնները):

¹⁰⁴) Այստեղ ևս այդ կանոններն արտատպւում են «Արարատ»-ի 1905 թւի սեպտեմբեր ամսի տետրից:

րագոյն հաստատուած Պետական Խորհրդի կարծիքին հսկողութիւն ունենալ, 1) որ բոլոր դպրոցներում, որտեղ աւանդուած են ընդհանուր պատմութիւն և աշխարհագրութիւն, աւանդուեն նաև ռուսաց աշխարհագրութիւն՝ ռուսերէն լեզուով. 2) Որ այս դրպրոցներում ռուսացանոցները լինեն ռուսահպատակներ և ունենան պարտ ու պատշաճ բարոյական յատկութիւններ: Իսկ միջամտել տնտեսական մասի մէջ կամ նրան կօնտրօլի ենթարկել՝ տեսուչներին իրաւունք չէ տրուած:

(3) Այն ռուսումնարանները, որոնք նպատակ ունին հոգևորականներ պատրաստել՝ չեն ենթարկուած ժողովրդական ռուսումնարանների տեսուչների հսկողութեան և գտնուած են հոգևոր իշխանութեան բացառական վարչութեան տակ: Այս դպրոցների ուսման դասընթացքի և ներքին կարգերի մասին կանոնները պէտք է ներկայացուեն Բարձրագոյն կառավարութեան ի հաստատութիւն (յօդ. 100⁴):»

Ահա այդ «Կանոններ»-ի առթիւ գրի առածիս մի կտորը՝

«Այդ օրէնքով մի անգամ ևս ընդգծուած է պետ. «Պոլիժենիէ»-ի գծածը—հայ դպրոցի անկախութիւնը պետական օրէէ միջամտութիւնից և ազգիս Վեհափառ Նայրապետի՝ իբր այդ դպրոցի լիակատար տիրոջ իրաւունքը, սակայն հետևեալ մի բացառութեամբ՝ եկեղեցական-ժխական դպրոցների նկատմամբ.

(ա) Բոլոր եկեղեցական-ժխական դպրոցներում պիտի աւանդուի ռուսաց լեզուն, իսկ ուր աւանդուած է պատմութիւն և աշխարհագրութիւն—այնտեղ պիտի

աւանդւենն ուսաց պատմութիւն և ուսաց աշխարհագրութիւն ևս, և այն՝ ուսներէն լեզուով.

(բ) Իպրոցների ուսուցիչները պիտի լինեն ուսահպատակ և տէր համապատասխան բարոյականի:

«Ահա այդ և մի՛միայն այդ երկու կէտերի իրագործման վրա հսկելու իրաւունքն է, որ 1874 թւի յուլիսի 19-ի օրէնքով վերապահոււմ է պետական ժողովրդական դպրոցների տեսուչներին (инспекторъ):

«Այդպիսով համաձայն 1874 թւի յուլիսի 19-ի օրէնքի՝ հայ դպրոցը, իր ամեն տեսակում, վայելում է լիակատար անկախութիւն պետական միջամտութիւնից Գոթհասկանի նկատմամբ¹⁰⁵). Գոթհասկանի նկատմամբ— թեմական հոգևոր դպրանոցները, որոնց նպատակն է հոգևորականներ պատրաստել, վայելում են նոյն լիակատար անկախութիւնը, իսկ եկեղեցական-ծրխական դպրոցներն անկախ են՝ վերև շեշտած ուսաց լեզւի, ուսաց պատմութեան և ուսաց աշխարհագրութեան վերաբերեալի բացառութեամբ:

«Այդ բացառութեան դէմ չէր Գէորգ Գ. կաթողիկոսը ևս: Նա ընդունում էր պետական լեզւի կարեւորութիւնը և ուսաց լեզւի, պատմութեան և աշխարհագրութեան նկատմամբ պետական պաշտօնական միջամտութեան-հսկողութեան վրա նայում էր՝ իբր մի գրաւականի, որով պիտի ամրանար «կառավարութեան վստահութիւնը դէպի մեր դպրոցները»: Երջանկայիշատակ Կաթողիկոսը կանգնած էր այն գործնական տեսակէտի վրա, որ այդպիսով հայ ժողովրդական դպրոցական գործը ևս, ընդհանուր առմամբ,

¹⁰⁵) Յատկապէս այդ մասին տես ստորև՝ Գլ. Ը:

կրնթանայ պարտուպատշաճ զարգացման շաւղով՝ ապահովւած անսպասելի խոչընդոտներից։»¹⁰⁶⁾

Ի դէպ.

Ահա, ի միջի այլոց, ինչպիսի տողեր է նւիրել Աստուրասանում հրատարակող «Լրաբեր» շաբաթաթերթը 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոններին և սրանցով պայմանաւորւած մեր զպրոցական երբեմնի իրականութեան.

„Мы даруемъ армяно-григоріанскому духовенству способы къ широкой просвѣтительной въ пользу народа дѣятельности.

«Այս խօսքերով հաշուութեան ծիթեկին տրւած էր: Հայ ժողովուրդը՝ ուսումնարանն ու զիրը վնասատող այդ ուսումնաճարաւ մասսան անչափ զո՞ր մնաց, որ այսուհետեւ իր զաւակների կրթութեան գործը իրան է յանձնուծ «լայն չափերով», որ այսուհետեւ հայի կրթութեան մանուկ անդաստանը կանի, կուրծանայ ազատ, վստահ, համարձակ, չենթարկւելով զանազան կամակոր կարգադրիչների քմահանոյրին:

«Ապացոյց զրան, նոյն իսկ այդ հրովարտակով պատուիրուծ է Փոխարքային՝ հայ զպրոցների կառավարութեան գործուծ առ ժամանակ ղեկավարւել 1874 թւի օրէնքներով. այսինքն՝ այն օրէնքներով, որ գործադրուծ էր հանգուցեալ Գէորգ Դ-րդ կաթողիկոսի օրով, իսկ զրա օրերը մեր զպրոցական տարեգրութեան մէջ ապաստան կրնուիւն, անարժէլ Կաստիայա-կո-նիստի և հայ Կայսրական Գործի Զաղկման ու պա-

¹⁰⁶⁾ Տես իմ «1905 թւի օգոստոսի 1-ի Ուկազը և ժամանակաւոր կանոնները», էջ 7—8:

բաժնան օրերն էին: Ձկային խանգարիչներ, կողմնակի միջամտողներ և հայ ժողովուրդը ամբողջովին եռանդ դարձած, իրար ետևից բաց էր անում իր դրպրոցների դռները, կատարելով մի անհրաժեշտ գործ, որ միանգամայն նպաստաւոր էր թէ պետական շահերի տեսակէտից և թէ ժողովրդի կուլտուրական առաջադիմութեան տեսակէտից»¹⁰⁷)...

Ապա.

Թէ որ աստիճան լայն էր հայ հոգևորականութեան իրաւանց՝ 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոններով զժամ շրջագիծը, այդ պարզ է, ի միջի այլոց, ներքին Գործոց Նախարարի 1875 թւին Կովկասի շրջանի հոգաբարձւին տւած պատասխանից՝ վերջնիս այն տարակուսանքի առթիւ թէ՛ ունի՞ արդեօք հայ հոգևորականութիւնն իրաւունք բանալ ծխական դրպրոցներից լայն ծրայրով դպրոցներ: Այդ առթիւ ներքին Գործոց Նախարարը 1875 թւին՝ հիմնւելով Կովկասի Մեծ Իշխան Փոխարքայի արտայայտած տեսակէտի վրա՝ գրում էր—

«Հայ հոգևորականութիւնն ունի իրաւունք, ասանց իսկ լսոյլս—նի—ն ինդրելու «ասանարանական էլ իսան—նի—նից, բանալ դպրոցներ՝ ոչ միայն ծխականի դասընթացրով, այլև հանրակրթական դպրոցներ՝ միջակարգ դպրոցներէլ դասանդամն շասուլով, սակայն այն պայմանով, որ նոր բացւելիք դպրոցների, որպէս և սրանցում նշանակւելիք ուսուցիչների մասին արւին

107) Տես «Լրարեր» (Աստրախանի), 1908 թ., № 12՝ «Հայոց ծխական դպրոցները և նրանց կանոնադրութեան նոր ծրագիրը. I» (առաջնորդող):

անդեկուլթիւններ ուսումնարանական վարչութեանը
և որպէսզի ժողովրդական դպրոցների անսուչներին
վերապահուած լինի իրաւունք՝ պահանջել այն ուսու-
ցիչների հեռացումը, որոնք անհամապատասխան կլի-
նին տիրող օրէնքին»:

1875 թւի պաշտօնական գրութեան այդ վերջին՝
«տիրող օրէնք»-ն ակնարկող շեշտը, հարկաւ, ի նկա-
տի ունի 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների § 2-ը,
որով ապահովուած էր ուսուսաց լեզւի, պատմութեան
և աշխարհագրութեան բաւարար դասուանդութիւնը:
Ի դէպ.

Հարկ է ի նկատի առնել, որ 1905 թւի օգոստոսի
1-ի Ուկագով վերականգնուած 1874 թւի յուլիսի 19-ի
կանոնները չեն տարածւել Կովկասից դուրսը դոյու-
թիւն ունեցող մեր դպրոցների վրա: Այս վերջինները
շարունակուած են ենթարկւել 1897 թւի յունիսի 0-
րէնքին, այն է՝ ենթակայ են Լուսաւորութեան նա-
խարարութեանը:

Այդ առթիւ «Մեր Զայնր» լրագրում կարգուած
ենք՝

«... հոգևոր իշխանութիւնը 1905 թ. դիմումն է
արել մինիստրութեան Բեսարաբիոյ հայոց դպրոցները
վերադարձնելու խնդրի առթիւ և ժամանակի մինիս-
տրը-նախագահ դրաֆ Վիտտեից ստացել է պատաս-
խան մօտաւորապէս այս մտքով. «Կովկասի փոխար-
քային Բարձրադոյն պաաւիրած է հայոց դպրոցների
կառավարութեան համար մի նոր կանոնադրութիւն
պատրաստել: Այդ կանոնադրութիւնը քանի դեռ չէ
պատրաստուած, Կովկասին տրուած ժամանակաւոր
կանոնների տարածումն Ռուսաստանի երկու թեմերի՝

Բեսարաբիոյ և Աստրախանի վրայ և նրանց գործադրութիւնը համարուած է վաղաժամ»։) 108)

Է.

Վերն ասացի, որ 1908 թւի նոյ վէճի արանքից ցցուած են 1884—5 թթ. մեզ ծանօթ հին արմատները, և այն՝ երբեմն նորագոյն ծիլերով:

Անդրադառնալով հին արմատների վերատեսուլթեան-վերազննութեան՝ մենք տեսանք սրանց շրջնական փաշար...

Բայց և այդպէս՝ 80-ական թւականների առաջին կէտում անցած վէճը մոռանալու չէ՝ մեզ: Ափսոս միայն, որ այն ամենեւին ուսանելի չեղաւ այսպէս համար...

Ինչ և իցէ...

Բաւականանանք վերը գրի առածով՝ յուսալով, որ այդքան օրինական շեշտերով, պատմական փաստերով և մամուլի էջերից լսեցրեալ պարզաբանութիւններով արդէն լուծեալ կարելի է համարել պաշտօնական «Кавказ»-ի տարակուսանքը — թէ՛

« Հայոց կաթողիկոսները ո՞ր հնագոյն աւանդութիւնների վրայ հիմնած՝ իրանց են սեփականում այս իրաւունքը, իբրև թէ նոքա կարող են պետութեան մէջ ինքնօրէն լայն ժրագրով աղջային ուսումնարաններ հիմնել և կառավարել » 109)...

108) Տես «Մեր Չայնը», 1908 թ., № 18՝ «Մեր դպրոցների փձակը» (Վարդգէսի):

109) Տես «Հովիւ», 1908 թ., №№ 18, 23, 24 — Սեդրաք Մանդինեանի «Հայոց եկեղեցական ուսումնարանները» յօդածը, որտեղից քաղում եմ «Кавказ» լրագրի յետագայ վկայութիւնները ևս:

Սրան կից, մեզ մնում է մի անգամ ևս չիշատակել պաշտօնական «Кавказъ»-ի վկայությունները՝

«Въ чемъ государственная власть нарушила національные интересы армянскаго народа, въ томъ она безъ малѣйшаго колебанія создалась, и всѣ тѣ ограниченія въ школьномъ вопросѣ, которыя послѣдовали послѣ изданія правилъ 19 іюля 1874 года, всѣ они отмѣнены Высочайшимъ указомъ 1-го августа 1905 года—ինչում պետական իշխանութիւնը խախտել էր հայ ժողովրդի ազգային շահերը, դրանում նա (պետական իշխանութիւնը) խոստովանեց առանց տատանման, և դպրոցական հարցում տեղի ունեցած այն ամեն սահմանափակումները, որոնք զոյուժիւն առան 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների հրատարակումից յետոյ, խախտւած են 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն Ուկազով»...

«Указъ 1-го августа 1905 г. имѣетъ своимъ прямымъ назначеніемъ отмѣну всѣхъ стѣсненій армянской церкви, послѣдовавшихъ за послѣднее время—1905 թւի օգոստոսի 1-ի Ուկազի անմիջական նպատակն է վերացնել հայ եկեղեցու այն ամեն սահմանափակումները, որոնք տեղի ունեցան վերջերս»...

«Ելի պարտէս է,—ասում է Սեդրաք Մանդինեանն իր՝ «Հայոց եկեղեցական ուսումնարանները» ուշադրաւ յօդւածի վերջում,— ուրեմն այսուհետեւ հայոց եկեղեցու վերջին պայտանքը ինքնավարութեամբ գործելու էրանումը պէտք է անպայման ճանաչուի նաև (Կովկասի

Փոխարքայի սահմանած Դպրոցական Յանձնաժողովի) նոր կազմած կանոնների մեջ»¹¹⁰⁾:

Մեզ մնում է միայն և եթ՝ ընդգծել մեր անւանի մանկավարժի խօսքը...

Անցնենք մեր դպր(ան)ոցների նիւթական-դրամականին:

Ը.

Մեր դպր(ան)ոցների նիւթական-դրամականի նկատմամբ ազդիս Վեհին պատկանելիք իրաւասութեան շրջագիծը գծելու տեսակէտից նշանակալից են Պետական Օրէնքի XI հատ. I մասի 1896 թւի հրատարակութեան յօդ. 1212 և 1213-ը (հրատ. 1857 թ.—յօդ. 1009 և 1010, 1836 թ. մարտի 11-ի «Պորոժենիէ») — § 117):

Ահա այդ յօդւածները՝

„1212. Къ составу имущества Армяно-Григоріанской Церкви принадлежать: 1) монастырскія и церковныя зданія и находящаяся въ нихъ движимость; 2) земли, населенныя и не-населенныя; 3) денежныя капиталы; 4) сборы и даянія въ пользу монастырей и церквей.—
Հայ-Լոռոսոսորչական Եկեղեցի» — սեփականութեան կազմին պատկանում են՝ 1) վանական և եկեղեցական շէնքերը և նրանց մէջ գտնւած շարժական կապքը. 2) բնակելի և անբնակ հողերը. 3) դրամազուխները.

¹¹⁰⁾ Տես «Հողիւ», 1908 թ., № 24:

4) յօգուտ վանքերի և եկեղեցիների արևած հանդա-
նակութիւնները և նւիրաբերութիւնները:»

«1213. Всякое движимое и недвижимое имуще-
ство, предназначенное на содержание ка-
кого-либо Армяно-Григоріанскаго монастыря
или церкви, или принадлежащихъ къ нимъ
богоугодныхъ заведеній, считается общею соб-
ственностію всей Армяно-Григоріанской Цер-
кви.—Հայ-Լուսաւորչական որ և է վանքի կամ եկեղե-
ցու, կամ սրանց պատկանող աստւածահանոց հիմնար-
կութեանց պահպանութեան համար նախանշանակւած
ամէն շարժական և անշարժ սեփականութիւն-կալք
համարուում է ընդհանուր «եփականո-
ւիւն համայն հայ-
Լուսաւորչական եկեղեցո» (Եւր մի ամբողջութեան):»

Թէ որ աստիճան ծանրակշիռ է այդ երկու յօդ-
ւածների գոյութիւնը Պետական Օրէնքների ժողո-
վածւի մէջ—այդ հանգամանքն ըստ ամենայնի պարզ-
ւեց, ի միջի այլոց, 1903 թւի յունիսի 12-ի՝ այսօր
ես վերցրած կարգադրութեան (եկեղեցական-վանա-
կան կալւածների գրաւումն յարքունիս) առթիւ ան-
ցածի ընթացքում: Յայտնի է, որ՝ և Ռուսիոյ սահ-
մաններից, և արտասահմանից հայութեան կողմից
Պետերբուրգ տեղած ամեն բողոքների ու խնդիրների
գլխաւոր հիմունք-երակէտն այն էր, որ եկեղեցիների
և վանքերի ամէն շարժական և անշարժ սեփականո-
ւիւն-կալքը համարուում է ընդհանուր «եփականո-
ւիւն համայն հայ եկեղեցո»՝ Եւր մի ամբողջութեան:
Յետագայում գոյն այդ տեսակէտն արժարժւեց
Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսից և ս. Էջմիածնի Սինոդից
(օրագրական որոշում. 1907 թ. սեպտ. 3 և սեպտ.

7 հրամանը) Թիֆլիսում նշանակած «վանքապատկան և եկեղեցական կալուածների կանոնաւոր կերպով շահադործելու մասին խորհրդակցութեան» նստաշրջանում (հոկտ. 6—28): Այն է՝ Բարգէն վարդապետի նախագահական ճառում, ի միջի այլոց, կարգում ենք՝

«Մեր դպրոցների և վանական կալուածների կառավարութեան նկատմամբ պետութիւնը de jure ճանաչում է իբրև «եպիսկոպոսալը և իրասուսալը միայն Էջմիածինը»: Ապա՝

«...ոմանց կարծիքով „Տէր և Տնօրէն“ բառերը բովանդակելով իրենց մէջ „սեփականութեան իրաւունքի, տիրապետութեան“ զազափարը, կարող չեն յատկացնուիլ այնպիսի մարմինների, որոնք սեպհականութեան իրաւունք չունին, մանաւանդ ասին որ զոչոյս—նիւն ունի Պօլօթէնիան, ... Պօլօթէնիայով «եպիսկոպոսալը» իրասուսալը պատկանում է հայ եկեղեցուն, որը ի դեմս «. Էջմիածնի եպիսկոպոսում է իրասուսական մարմին, իսկ այլքը, ժողովուրդը մի այդպիսի մարմին չէ կազմում: Տէր և տնօրէն կարող է լինել միմիայն հայ եկեղեցին իւր լրոսնեամբ: Իսկ այդ իրաւունքին ձեռնամուխ լինելը համարելի է չափազանց վտանգաւոր, վնասակար և նոյն իսկ կեանքի ներկայ պայմաններում աննպատակալարմար և անկարելի» ¹¹¹⁾...

Այդ այդպէս լինելով՝ ինքնին հասկանալի է, որ Պետական Օրէնքի 1212 և 1213 յօդւածներով մեր դպր(ան)ոցների նիւթական-գրամականն ենթարկում

111) Տես Բարգէն վարդապետ՝ «Ս. Էջմիածնի կալուածներն ու նրանց բարեկարգութեան ծրագիրը», Վաղարշապատ, 1908 թ., էջ V (Յառաջարանի փոխարէն) և 17 (նիստ Դ.):

է ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի իրաւասութեանը, այսպէս սասած, ընդհանուր աստիճան ամեն անգամները, երբ վանքերը և եկեղեցիներն ունին նրպաստելու իրենց կից զանազակեղ-ծխական դպրոցներին, որպէս և Թեմական Հոգևոր Դպրանոցներին: Այդ ամեն անգամները վանքերի և եկեղեցիների նրպաստները պիտի տրւեն կամ ազգիս Վեհի անմիջական կամ սրա ներկայացուցիչ պաշտօնական մարմինների գիտութեամբ և թոյլաւութեամբ: Համայն Հայ-Լուսաւորչական Եկեղեցու՝ իբր մի ամբողջութեան սեփականութեան օրինական կարգադրիչն է նոյն ամբողջութեան Պետր՝ ազգիս Վեհափառ Հայրապետը, որն իր կարգադրութիւններն անում է կամ անմիջապէս ինքը կամ իր ներկայացուցիչ մարմինների միջոցով:

Այդ նոյնն ընդգծում են մեր եկեղ-ծխական և Թեմական Հոգևոր Դպր(ան)ոցների նիւթական-դրամականին զատ-զատ վերաբերեալ Պետական պաշտօնաւորմաները ևս:

Այսպէս՝

Եկեղեցական-Ժրական դպրոցներէ տնտեսականի մասին 1874 թւի յուլիսի 19-ի Բարձրագոյն հաստատաւած «Կանոններ»-ի § 2-ում կարգում ենք՝

«... միջամտել (եկեղ-ծխ. դպրոցների) պնդեալական մասի մէջ կամ նրան կոնտրոլի ենթարկել՝ (ժողովրդական դպրոցների) տեսուչներին իրաւունք չէ տրւում»:

Ասել է՝ եկեղ-ծխ. դպրոցների տնտեսականը (նիւթական-դրամականը), ըստ 1874 թւի յուլիսի 19-ի Պետական նորմայի, դրւած էր մեր հոգևոր իշխանութեան և սրա Վեհափառ Հայրապետի Բացառական իշխանութեան տակ:

Ապա. 1884 թվի փետրվարի 16-ի «լրացուցիչ»¹¹²⁾
«Կանոններ»-ը¹¹³⁾ զրի առին § 1-ում՝

«1. Армяно-Григоріанскими церковными училищами именуются всѣ общеобразовательныя элементарныя (начальныя) одно- и двух-классныя учебныя заведенія, состоящія при церквахъ и монастыряхъ сего исповѣданія и содержимыя или исключительно на счетъ церковныхъ и монастырскихъ суммъ, или при воспособленіи со стороны прихожанъ.—Տպ-լուսաւորչական եկեղեցական դպրոցներ կոչոււմ են ամեն ընդհանուր-կրթական տարրական (սկզբնական) մի- և երկդասեան ուսումնարանները, որոնք գոյութիւն ունեն այս դասնութեան եկեղեցիներին և վանքերին կից և պահպանում են կամ բացառապէս է-կեղեցիներէ և վանքերէ դրամներով, կամ, որոնց կից, Ժխտ-կաններէ ներսէն-խաներով-նպաստներով»:

Այդպիսով՝ 1884 թվի փետրվարի 16-ի կանոնները, մեր եկեղ.-ծխական դպրոցների փնտրատուների (նիւթական-դրամականի) հարցում, իրօք, հրապարակ իջան՝ «ի վարգացումն—ի պարզաբանութիւն» 1874 թվի յուլիսի 19-ի նորմայի, որով որոշւած չէ բացառող գծերով թէ՛ որոնք են մեր եկեղ.-ծխ. դպրոցների նիւթական-դրամական ապահովութեան աղբիւրները: Եւ եթէ մինչ 1884 թվի փետրվարի 16-ի կանոնների հրա-

112) Տես Սուրբաս եպիսկոպոսի «Պատւիրակութիւն ի Ս.-Պետերբուրգ ևն», էջ 97:

113) Կցւած են Պետ. Օր. XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1178-ին՝ իբր «Յանւլւած»:

տարակներն ամենայն չափոյ Վեհափառ Հայրապետք մեր տարրական կրթարանների (եկ.-ծխ.) նիւթական-դրամական ապահովութեան նկատմամբ իրեն պատկանելիք իրաւասութեան չենակէա ունէր իր՝ իրր ազգիս հոգևոր Պետի իրաւասութիւնը, 1884 թւի փետրուարի 16-ի կանոններն եկան օրէնքի հարապատ արեւապով ընդգծելու դոյն այդ իրաւասութիւնը՝ ի մասնաւորի:

Ապա.

1905 թւի օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն Ուկազը վերականգնեց այդ հարցում ևս 1874 թւի յուլիսի 19-ի դրութիւնը, ասել է՝ 1905 թւի օգոստոսի 1-ից յետոյ ամենայն չափոյ Վեհափառ Հայրապետն ունի կարգադրելու մեր տարրական կրթարանների (եկ.-ծխ.) նիւթական-դրամական ապահովութեան հարցը՝ չենւելով իր՝ իրր ազգիս հոգևոր Պետի իրաւասութեան վրա:

Այդպիսով 1836 թւի մարտի 11-ի («Պոլոտենիէ»)-ից ջախօր գոյութիւն առած օրինական նորմաները մեր եկեղ.-ծխ. դպրոցների նիւթական-դրամական ապահովութեան հարցի նկատմամբ տարբերել են օրէնքի հարապատ արեւապով, այլ ոչ՝ օրէնքի եւակետ ակրդ-թոմոսով, որը շարունակաբար ճանաչել է ազգիս Վեհի լիակատար իրաւասութիւնը՝ լեւաօրոս-Ռեմն այդ հարցում:...

Անցնենք մեր Թեմական Հոգևոր Իպրանոցների նիւթական-դրամական ապահովութեան հարցին:

Հայոց Թեմական հոգևոր Իպրանոցների նիւթական-դրամական ապահովութեան հարցում ազգիս Վեհին պատկանելիք իրաւասութեան վրա ևս արդէն կանգ

եմ առել երկիցս—նախ՝ 1902 թւին («Նոր-Դար») - ի էջերում լոյս տեսած մի յօդւածումս¹¹⁴), ապա 1908 թւի՝ մեր դպր(ան)ոցների ապահովութեան հարցին նւիրած աշխատութեանս առաջին մասում¹¹⁵։ Ահա այդ աշխատութեանս կարևոր կտորը.

«Վերը¹¹⁶) շեշտածս պաշտօնական փաստերը և նրանցից հետևցրած եզրակացութիւնները, ըստ իս, վերին աստիճանի ուշադրաւ են, քանի որ նպաստաւոր են գրքօլկիս վերնադրում շեշտածի ցանկալի լուծմանը:

«Յիրաւի: Մենք իրականօրէն համոզոււմ ենք, որ Պետ. Օրէնքի մի շարք յօդւածների համադոմար, Ներքին իմաստը և, սրան կից, 1874 թւի յուլիսի 19-ի կանոնների § 3-ր ու Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ 1880 թւի յունիսի 27-ին Բարձրագոյն հաստատուած «Կանոնադրութեան» («ПРОЕКТЪ ОСНОВНЫХЪ ПРАВИЛЪ»)-ը թելադրոււմ են, որ Ն. Թ. Ն. Դպրանոցների նիստ ու կացի՝ և դրամականին, և այլ պահանջներին ամեն ինչ վերաբերեալը կարգաւորելու իրաւունքն իւրացրած է ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին, ի հարկէ, Պետ. Օրէնքի նախադժած սահմաններում:

¹¹⁴) Տես «Նոր-Դար», 1902 թ., №№ 170, 172, 174, 175, 177, 194, 195 և 198՝ «Մեր Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների եկամտի ցայսօր անտես առնւած աղբիւրները» յօդւածս:

¹¹⁵) Տես իմ՝ «Դպրոցների նիւթական-դրամական ապահովութեան հարցը. I. Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների եկամտի աղբիւրները (Պաշտօնական ցանկը և ցայսօր անտես առնւածը)», Մոսկւա, 1908 թ.:

¹¹⁶) Տես ևս վերը՝ էջ 45—50:

«Մենք արդէն զիտենք՝ որոնք են այդ սահմանները:
«Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը կարող է առաջարկել ս. Էջմիածնի Սինոդին՝ միանալով և տարեկան կանոնաւոր ժողովարարութիւն բանալ Ռուսիայում գտնւող թեմերում՝ յօգուտ Հ. Թ. Հ. Դպրանոցների (յօդ. 1141՝ 8): Նա կարող է հրամայել թեմական առաջնորդներին՝ միանալով և տարեկան կանոնաւոր ժողովարարութիւն բանալ իրենց թեմերում՝ յատկապէս յօգուտ իրենց թեմական հոգևոր Դպրանոցների (յօդ. 1188՝ 7): Նա կարող է հրամայել, որ բոլոր եկեղեցիներում և վանքերում մշտական ժողովարարութիւն լինի՝ յատկապէս յօգուտ իրենց թեմական հոգևոր Դպրանոցների (յօդ. 1209): Նա կարող է հրամայել վանքերին ամեն անգամ իրենց տարեկան եկամտի որոշ մասն յատկացնել իրենց թեմերի հոգևոր Դպրանոցներին (յօդ. 1209): Նա կարող է հրամայել, որ կոնսիստորիաների, հոգևոր կառավարութիւնների և Թեմի հոգևոր Դպր(ան)ոցների բոլոր պաշտօնեաների և ծառայողների ամեն 150 բուբլոյ աւել տարեկան ռոճկի 2⁰/₀-ն ամեն անգամ յատկացնի թեմական հոգևոր Դպրանոցներին (յօդ. 1210). Եւ, որպէսզի այդ ամենը ղիւրութեամբ իրագործւի, նա կարող է հրամայել, որ ճշտութեամբ արձանագրւեն վանքերի, եկեղեցիների, սրանց ծխականների, ուսուցիչների և այլ պաշտօնեաների ցուցակը, զբաժանական մուտքին, ռոճկին և այլն վերաբերեալ թւերը (յօդ. 1188՝ 13):

«Ելէ այդ ամենն իրականութիւն ստանալ, այն ժամանակ՝ eo ipso—ինքն ըստ ինքեան կլրանալ վերը (Գլ. Ա՝ I) բերածս Հայոց թեմական Դպրանոցների

զրամական եկամտի աղբիւրների այսօր պաշտօնապէս դուրսիւն ունեցող ցանկը—ի բաց առած միայն երկու մանրամասնութեան, այն է՝ որ վանքերի եկամտի թեմական հոգևոր Դպրանոցին յատկացնելիք մասը ինի այդ եկամտի «տասանորդը» (կէտ՝ «Գ») և որ ծխականի տուրքի նորման որոշի տարեկան «երկուերկու կոպէկ» (կէտ՝ «Զ»):

«Պարզենք այդ կէտը ևս:

«Ուսումնասիրելով հայոց թեմական հոգևոր Դպրանոցների կանոնադրութեան վերաբերեալ հարցը՝ ես միշտ ուղեցոյց ունէի՝ ի մի խմբել տիրող օրինականապաշտօնական նորմաները և, ըստ կարեացս, որոշականացնել դոյն Դպրանոցների նորմալ (որոշ) կանոնադրութեան հիմունքները: Դոյն այդ ուղղութեան հետեւել եմ հայոց թեմական հոգևոր Դպրանոցների եկամտի աղբիւրների որոշականացման հարցում ևս...»

«Նամածայն այդ իսկ ուղղութեան՝ հայոց թեմական հոգևոր Դպրանոցների եկամտի աղբիւրների նրաւատիս կազմած ցանկում շեշտած են՝ իբր դոյն Դպրանոցներին հասանելիք դուժարներ՝ «վանքերի եկամտի տասանորդը» (կէտ՝ «Գ») և ծխականների «երկու-երկու կոպէկ»-ը (կէտ՝ «Զ»):

«Եւ այդ աղբիւրները մտայածին չեն, ո՛չ, նրանք շեշտած կան ս. Էջմիածնի Սինոդի անդամների և ատենադպիրի ստորագրութիւնները կրող և ամենայն հայոց «վշապի» Մատթէոս Կաթողիկոսից հաստատուած Երևանի հայոց թեմական հոգևոր Դպրանոցի 1865 թւի 31-ն յունւարի «Կանոնադրութեան» («Կանոնադրութիւն յազազս կառավարութեան աղ-

գային հոգևոր դպրոցի հայոց Երևանայ») § 14-րդի «Գ» և «Ե» կէտերում, ուր կարգում ենք՝

«Հոգաբարձութիւնն ունի ընդ տեսչութեամբ իւրով զամենայն տնտեսական մասն ուսումնարանի, զսեփականութիւնս նորին ևս և զգրամաւոր գումարս, որոց աղբերք ենք՝...»

«Գ. Ըստ մտաց օրինաց հատոր XI, մաս I, յօդ. 1005 տասանորդն եկամտից բոլոր վանօրէից, զտանելոց յԵրևանայ թեմին:...

«Զ. Վասն իւրաքանչիւր ծխական տան երկու երկու կոպէկ, որ պարտի ստանալ ի քահանայից բոլոր թեմին»¹¹⁷):

«Կրկնում եմ: Գոնէ նւաստիս յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ, ժամանակի ընթացքում, կարծես, վերացւեցին 1865 թւի 31-ն յունւարի այդ, ըստ ամենայնի գրաւիչ, պաշտօնական թելադրութիւնները: Չէ՞ որ այդպիսով աւելի սերտ փոխադարձ կապեր էին ստեղծւում հայ վանքերի, ծխականների և Դպրանոցների միջև:...

«Յամենայն դէպս, մեր Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների պատմական անցեալին վերաբերեալ պաշտօնական այդ փաստն ամենայն դիւրութեամբ կարելի է վերակենդանացնել այսօր ևս:

«Ազգիս Վեհափառ Հայրապետը՝ իրեն, ի միջի այլոց, «ուզեցոյց առնելով հայ-Լուսաւորչական եկեղեցու հնուց գոյութիւն ունեցող որոշումները» (յօդ.

117) Տես «1837—1887 Յիսնամեակ Հայոց Հոգևոր Թեմական Դպրանոցի Երևանայ», Թիֆլիս, 1888 թ., էջ 309 («ծխական տուն» փոխել եմ «ծխականներ»):

1132) և յենևելով իր՝ իրր հայաստանեայց եկեղեցու (որի, այսպէս ասած, մի մասն են կազմում մեր Թեմական Հոգևոր Դպրանոցները — յօդ. 1209) լիազօր հոգևոր Պետի (յօդ. 1117) իրաւունքի վրա՝ կարող է այսօր ևս պարտաւորեցուցիչ հրատարակել 1865 թւի 31-ն յունևարի՝ «վշտալի» Մատթէոս կաթողիկոսից հաստատուած պաշտօնական Թելադրութիւնները, նամանաւանդ որ, որքան ինձ յայտնի է, այդ Թելադրութիւնները պաշտօնապէս վերացւած էլ չեն եղել երբէք:

«Մենք արդէն գիտենք, որ այդ իր գործողութիւններում ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին թև և թիկունք է հանդիսանում ինքը Պետ. Օրէնքն իր՝ հայ-Լուսաւորչական դաւանութեան վերաբերեալ մի շարք յօդւածների համագործար, ներքին իմաստով ևս: Վերջապէս, չէ՞ որ միմիայն Պետ. Օրէնքի որոշ յօդւածների համագործար, ներքին իմաստի վրա են հիմնուում մեր Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների եկամտի ազբիւրների վերև շեշտածս՝ այսօր պաշտօնապէս գոյութիւն ունեցող զուտ հոգևոր իշխանութեան մի շարք Թելադրութիւնները (կէտեր՝ «Ա, Բ. է—Ժ»):...»¹¹⁸⁾

Ի դէպ.

Վերն ասացի, որ ազգիս Վեհր՝ յենևելով Պետ. Օր. XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) յօդ. 1209-ի վրա՝

118) Տես իմ «Դպրոցների նիւթական-դրամական ապահովութեան հարցը. I. Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների եկամտի ազբիւրները (Պաշտօնական ցանկը և ցայսօր անտես առնւածը)», էջ 25—28:

կարող է հրամայել վանքերին ամեն անգամ իրենց տարեկան եկամտի որոշ մասն յատկացնել իրենց թեմերի հոգևոր Դպրանոցներին:

Այդ այդպէս լինելով, հարկաւ, մեզ համար կարևոր է զիտենալ վանքերէ և եկեղեցիներէ եկամտի ամեցճան ճանապարհները—Ֆլոցները: Այդպիսով ինքնին յառաջանում է վանքերի կալւածքների շահադործման հարցը: Սակայն այստեղ իմ խօսքը միայն տիրող Օրէնքի տեկստից է, ուստի կբաւեմ յիշատակելով Պետ. Օր. XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) հետևեալ երկու յօդւածները, որոնցով շեշաւած է վանքերի և եկեղեցիների եկամտի աղբիւրներից մէկն վերաբերեալը.—

« 1216. Сборы добровольныхъ приношеній въ пользу монастырейъ производится въ той епархіи, гдѣ находится обитель, и не иначе, какъ съ особаго, на каждый случай испрашиваемаго, разрѣшенія епархіальнаго начальства, а въ другихъ Армяно-Григоріанскихъ епархіяхъ въ Имперіи—съ разрѣшенія Эчміадзинскаго Армяно-Григоріанскаго Синода, по представленію епархіальнаго начальства. Во всякомъ случаѣ сіи сборы допускаются не иначе, какъ съ дозволенія и гражданскаго мѣстнаго начальства.—Յօգո՞ւր վանքերի արեւելիկ եկամտոր ներքինի հանգանակութիւնը լինում է այն թեմում, ուր գտնւում է մենաստանը, և ո՛չ այլապէս քան՝ ամեն անգամ թեմական իշխանութիւնից խնդրուած և ստացած թոյլաւութեամբ, իսկ կայսրութեան մէջ գոյութիւն ունեցող հայ-Լուսաւորչական այլ

Թեմերում—Էջմիածնի Հայ-Լուսաւորչական Սինոդի Թոյլաւութեամբ՝ համաձայն Թեմական իշխանութեան յառաջագոյն առաջարկութեան: Յամենայն դէպս այս հանգանակութիւնները կարող են տեղի ունենալ միմիայն այն դէպքում, եթէ ձեռք է բերւած տեղական քաղաքացիական իշխանութեան Թոյլաւութիւնը ևս):

«1217. Сборы и даянія какого либо рода, до 11 Марта 1836 года на основаніи древнихъ обычаевъ въ пользу Армяно - Григоріанскихъ церквей допускавшіеся, дозволяются и впредь въ той епархіи, къ коей сіи церкви принадлежатъ. Сборы на сей предметъ въ другихъ Армяно-Григоріанскихъ епархіяхъ допускаются не иначе, какъ съ разрѣшенія Синода, которое испрашивается порядкомъ, въ предшедшей (1216) статьѣ опредѣленнымъ. Въ обоихъ сихъ случаяхъ нужно также и дозволеніе гражданскаго мѣстнаго начальства— Այս-այն տեսակի հանգանակութիւններ և ներքին, որոնք Թոյլաւութեամբ էին յօգտուած Հայ-Լուսաւորչական եկեղեցիներէ մինչև 1836 թւի մարտի 11-ը՝ հնադոյն սովորոյթի հիման վրայ, Թոյլատրւում են յետագայում ևս այն Թեմում, որին պատկանում են այդ եկեղեցիները: Գոյնանման հանգանակութիւններն ուրիշ Հայ-Լուսաւորչական Թեմերում կարող են տեղի ունենալ ոչ այլապէս քան Սինոդի Թոյլաւութեամբ, որը ձեռք է բերւում նախընթաց (1216) յօդւածում որոշւած կարգով: Այդ երկու դէպքերում էլ պէտք է լինի տեղային քաղաքացիական իշխանութեան Թոյլաւութիւնը ևս:»

Հարկաւ, Պետ. Օրէնքի այդ 1216 և 1217 յօդ-
ւածներով որոշ դիւրութիւն է տրուած անեցնելու
մեր վանքերի և եկեղեցիների եկամուտները-զրամադ-
լուխները, հետևապէս՝ անեցնելու այդ եկամուտնե-
րից-զրամադլուխներից մեր Թեմական Հոգևոր Դրպ-
րանոցներին հասանելիբը¹¹⁹⁾ ևս: ¹²⁰⁾

19^{III}₂₂ թ., — 19^{XII}₈ թ.,

Մոսկւա:

¹¹⁹⁾ Տես ibid., Գլ. Ա՝ էջ 1—17, Գլ. Գ՝ էջ 31—40:

¹²⁰⁾ Էջեր 50—141-ի մի շարք կտորները (Բ՝ էջ 50, 74—
75, Գ՝ էջ 84—85, 86—87, 87—91, 91—95, Դ՝ էջ 95—
117, Ե՝ էջ 117—125, Է՝ էջ 141, Ը՝ էջ 143—144, 145—
149, 150—151, 151—156) գրքդիկս տպագրութեան ընթաց-
քում լրիս են տեսել «Հովիւ»-ում (1908 թ., №№ 37, 38, 39,
40, 41, 42, 48)՝ «Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի իրա-
ւասութիւնը դպրոցական հարցում» վերատառութեամբ:

Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. Զ.

Գ. Լ. II—III-ի

Վերոգրեալից ինքնին հետևում է, որ Ռուսիոյ
աւանանկրոս—

1) 1836 թւի մարտի 11-ի «Պոլոժենիէ»-ն (Պե-
տական Օրէնքի XI հատ. I մաս, հրատ. 1896 թ.,
գիրք III—id) «մի տեսակ խարս է, որ Ռուսիոյ Մի-
ապետ Կայսրը շնորհել է հայոց ազգին՝ հանաչելով հա-
յոց եկեղեցի— աւանանկրոս»¹²¹):

2) Իրօք՝ հայոց եկեղեցին աւանանկ է ոչ ինքնին,
այլ՝ ի գէմս ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին
իրաւարժ իրաւագիրքի¹²²):

Հայոց եկեղեցին աւանանկ է, որովհետեւ աւանանկ է
եկեղեցի— Վեհափառ չովսապետը:

3) Հայոց եկեղեցին իրաւա(բանա)կան մարմին է¹²³):
Որ և է վանքի կամ եկեղեցու «ամեն շարժական և
անշարժ սեփականութիւն— կայք համարուած է ընդ—

¹²¹) Տես «Նոր-Նար», 1908 թ., № 2՝ «Ի՞նչ է «Պոլոժե-
նիան» (Ես ստորև՝ «Յաւելած III»):

¹²²) «Պոլոժենիէ»՝ § § 10, 25, 40—42,—Պետ. Օր. XI հատ.
I մաս (հրատ. 1896 թ.)՝ յօդ. 1117, 1132, 1146—1148:

¹²³) «Պոլոժենիէ»՝ § § 9, 117,—Պետ. Օր.՝ յօդ. 1116 (Ар-
мяно-Григоріанскія церкви имѣютъ право пріобрѣтать,
владѣть и отчуждать движимыя и недвижимыя имуще-
ства въ порядкѣ, ниже опредѣленномъ [Разд. VIII],
1212—1214):

հանոցը «Լեփականոցի»-ն համայն Հայ-Լուսաւորչական Եկեղեցու (իբր մի ամբողջութեան)¹²⁴⁾:

4) Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը Պէտ է հայոց եկեղեցու և լիազօր¹²⁵⁾ Պէտ է այդ եկեղեցուն վերաբերեալ («զոսոք հոգևոր») հարցերի նկատմամբ:

5) («Հայ ազգը»), իբր այդպիսին, որակուծ է իբր սոսկ եկեղեցական համայնք՝ «հայոց եկեղեցու ծուխ»:

6) Հայոց եկեղեցու ծուխի և վարչութեան փոխադարձ իրաւազիրքի բնորոշ դիմն է կենդրոնացումն իրաւանքի յանձին ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի և սրա ներկայացուցիչ պաշտօնական մարմինների: Այդպէս է և ըստ («Պոլոժենիէ») ի—Պետ. Օր. XI հատ. I մասի¹²⁶⁾, և ըստ 1905 թւի օգոստոսի 1-ի նորադրոյն նորմաների¹²⁷⁾:

7) Հայոց եկեղեցու ծուխն իրաւատէր է միայն և եթէ կաթողիկոս, քահանաներ և երէցփոխ (և կալւածական հողաբարձուներ) ընտրելում ու երէցփոխի (և կալւածական հողաբարձուների) տարեկան հաշիւը լսելում¹²⁸⁾:

8) Ի բաց առած («Դ») կէտում շեշտածը՝ հայոց եկեղեցու ծուխի («հայ ազգի») — id) «Ժողովրդավարա-

¹²⁴⁾ «Պոլոժենիէ»՝ § 117, — Պետ. Օր.՝ յօդ. 1213:

¹²⁵⁾ «Պոլոժենիէ»՝ § 25, — Պետ. Օր.՝ յօդ. 1132:

¹²⁶⁾ «Պոլոժենիէ»՝ § § 10, 25, 41—42, 58, 35՝ 3, 67, 125. — Պետ. Օր.՝ յօդ. 1117, 1132, 1147—1148, 1170 1222, 1232:

¹²⁷⁾ Ուկազ և «Ժամանակաւոր Կանոններ»՝ Ա—6, 7, Բ—3, 6, Գ—1:

¹²⁸⁾ «Պոլոժենիէ»՝ § 125, — Պետ. Օր.՝ յօդ. 1232, — 1905 թւի օգոստոսի 1-ի «Ժամանակաւոր Կանոններ»՝ Ա—6, Բ—6:

կան») իրաւունքի միակ աղբիւրն է ամենայն չայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը՝ իբր կրող-ներկայացուցիչ եկեղեցու աիրող իրաւադիրքի, վերջնիս հետ կապւած իրաւունքի—իրաւասութեան ամբողջ բովանդակութեան:

9) չայոց եկեղեցու ծուխի («հայ ազգի») — id.) լուսաւորութեան դործն էակցականապէս (սերտ և անբաժան) կապւած է հայոց եկեղեցոյ — հետ՝ իբր վերջնիս հարստապա «պատար հոգեւոր» ֆունկցիա:

10) չայոց եկեղեցու ծուխի («հայ ազգի») — id.) լուսաւորութեան դործն ենթակայ է ամենայն չայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի՝ իբր հայոց եկեղեցու աւտոնոմ Պետի լիազօր երաստանութեան՝ ի բաց առած 1874 թւի յուլիսի 19-ի «Կանոններ»-ով զատածը ¹²⁹⁾:

11) չայոց դպրոցի աստիճան է, որովհետեւ աստիճան է հայոց եկեղեցու «զուտ հոգևոր հարցեր»-ը — ֆունկցիաները («վերջնականապէս վճռող — կարգադրող») ¹³⁰⁾ ամենայն չայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը:

Ասացի այդ ամենը հետևում է վերոգրեալից: Եւ, այդ այդպէս լինելով, մեզ համար, հարկաւ, կրկնակի աճում են 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն Ուկազի խօսքերը —

«Мы даруемъ Армяно-Григоріанскому духовенству способности къ широкой просвѣтительной въ пользу народа дѣятельности — Մենք ընդարձակ կրթական միջոցներ ենք շնորհում չայ-Լուսաւորչական հոգեւորականութեանը ժողովրդի օգտին գործելու համար»:

¹²⁹⁾ 1874 թւի յուլիսի 19-ի «Կանոններ»՝ § 2:

¹³⁰⁾ «Պրոլոմնիէ»՝ § § 10, 25, — Պետ. Օր.՝ յօդ. 1171, 1132:

1905 թվի օգոստոսի 1-ի Ուկրազը նախագծել է մեր Կարդուհան գործի պատմական՝ ըստ ամենայնի համաձայն դոյն գործի պատմական անցեալի Կարդուհան շէշտերին: Նոյն 1905 թվի օգոստոսի 1-ի «Ժամանակաւոր կանոններ չայ-Լուսաւորչական եկեղեցիների դոյքերի կառավարութեան մասին Կովկասեան Փոխարքայութեան սահմաններում» պաշտօնական հիւսւածքը դժեց սրանց՝ մեր Կարդուհան գործի պատմական անցեալի դրական շէշտերին վերաբերեալ մի քանի լրացուցիչ¹⁸¹⁾ նորմաներ: Ահա ինչո՞ւ հայ ազգի ամեն խաւերի կողմից այնքան սրտագին թափով ողջունւեց 1905 թվի օգոստոսի 1-ը:

Եւ այսօր վերականգնած տեսելով 1836 թվի մարտի 11-ի «Պոլոժենիէ»-ի՝ մեր ազգային չառաջադիմութեան կարեւորագոյն գործօնին՝ Կարդուհան օրէցօրին վերաբերեալ պատմական նորման—Կարդուհան ասպետիան՝ 1874 թվի յուլիսի 19-ի սահմանափակմամբ իսկ, մեզ մնում է կրկնակի զգօնութեամբ վերաբերել Կարդուհան օրինական նորմաներն անտեսող այն ամեն ուղղութիւններին և հոսանքներին, որոնք՝ և մամուլի էջերից, և իրական կեանքի հրապարակում դալիս են—երբեմն՝ պաշտօնապէս իսկ—մերթ՝ նսեմացնելու, մերթ՝ ըստ ամենայնի Ժխտելու-բացասելու մեր եկեղեցու վարչութեան և ծուխի փոխադարձ օրինական կապերը:

«Ժամանակն ունի իր ողին, իր թափը, և սրանք շնաւ-շնաւ անդամներ չեն տեղաւորւում տիրող օրէն-

181) Տես ևս «Զանգակ»-ի 1908 թվի № 1-ի՝ «Ծխական ժողովներ» առաջնորդողը:

քի շրջագծում: Երբեմն պէտք է լինում խանդարել այդ շրջագիծը—մերթ՝ ընդլայնել այն, մերթ՝ գծել նոր շրջագիծ»¹³²⁾ —այգօրինակ շեշտերն ի վաղուց անտի դարձել են общее мѣсто — ընդհանուր դատողութիւններ, և բացասել այգօրինակ շեշտերն—ասել է՝ ձգտել կանգնեցնելու կեանքի անիւր, մեռելութիւն սփռել շուրջ-բոլորը:

Մեր ասելիքն այլ է:

Երբ պատմութիւնն ասում է, որ հայոց եկեղեցու վարչութեան և ծուխի կապերը ցայսօր պաշտօնապէս ղեկավարող օրէնքը խմբագրւել է Թիֆլիսում և սրբազրուել Ս. Պետրբուրգում¹³³⁾, և այն՝ երկու դէպքում ևս Ֆրանգամայն Բաղայեյէ և հայ հոգևորականութեան օրէն Ժամանայն-Միանը¹³⁴⁾, —այդ այդպէս լինելով, հարկ է՝ մի կողմ դնել ցայսօր օգում այնքան սպարդիւն հօծւած նիզակները հայ հոգևորականութեան ինչ-որ երևակայեալ «կղերականութեան» դէմ¹³⁵⁾,

¹³²⁾ Տես վերը՝ էջ 3:

¹³³⁾ Տես վերը՝ էջ 58:—Տես ևս, ի միջի այլոց, «Հովիւ», 1908 թ., № № 19 և 20 — Ս. Մանդինեանի՝ «Պատկերիցի գաղտնի Կոմիտետը», ուր պարզած է թէ՛ նրբան մօտ էին հայուծեան և նրբան տեղեակ էին հայի անցեալին 1836 թի մարտի 11-ի «Պոլոժնիէ»-ն Թիֆլիսում խմբագրողները: Ս. Մանդինեանի այդ յօդւածն արտատպւած է ստորև—տես «Յանւլւած IV Գ»:

¹³⁴⁾ Թողլ եմ տալիս ինձ՝ գէթ յետին թւով ուղղել «1905 թի օգոստոսի 1-ի Ուկազը և Ժամանակաւոր Կանոնները» (1907 թ.) զբրոյկիս էջ 4-ում սպրտած սխալը—իբր թէ՛ «Պոլոժնիէ»-ն կրում է Ներսէս Ե. Կաթողիկոսի ազդեցութեան կնիքը:

¹³⁵⁾ «Հայ եկեղեցին—ասում է, ի միջի այլոց, Պ. Ս.—ը—երբէք իշխանութեան դիրք բռնած չէ եղել և է իսկ ժողովրդական. երբէք մի դասի շահը միւս դասի շահից բաժանած չէ...

«Դոնքիշոտի հողմաղացների դէմ վարած պատերազմի նման,

հարկ է՝ վերջ տալ այլոց անպատուղ արհամարհանքին նոյն հողեօրականութեան նկատմամբ, հարկ է՝ խաղաղ սրբոյժ և համախառնութեան արմատներով ուրիշ գաւառի քաղաքներու վերահսկման շրջանը...

Եւ այդ մեզ համար այսօր այնքան զիւրիւն է: «Արժէքներ»-ի ի նորոյ գնահատութեան արդի օրերում, ըստ երեւոյթին, այլևս փոխել են այլոց տեսակէտները—ըմբռնումները ևս: Այսօր նոյն իսկ «Մըշակ»-ի էջերում—խմբագրականներէ սիւնակներում կարդում ենք՝

«Ի պրոցական գործում ամենախոշոր դեր կատարող հանգամանքներից մէկը ուսման նախագիծ և ծրագրերն էր հասցնելն է: Այդ գործի յետահասութեանը վերապահութեւն է եղել ասին ժամանակ հայ հոգևորականութեան, որը իրագործել է նրան հինգ մասնակցութեան գործակցութեամբ: Նա աչքի առաջ է ունեցել մի կողմից և քաղական մանկարժութեան պահանջները և ցուցումները, իսկ միև կողմից մեր դպրոցական կեանքի առանձնայատկութիւնները և այնու մշակել իր նախագիծը ու ծրագրերը:

«Այդ տեսակէտով լսանք է եղել նրա համար և յետնաքիչերէն ընդհանրութեան գործը, որին նա վերաբերել է շատ մեծ ուշադրութեամբ: Ի պրոցական կեանքի փորձը ցոյց է տուել, որ ուրիշ տեղերում կազմված ձեռնարկները յաճախ անյարմար են հանդիսացել իրակա-

հայ եկեղեցու մէջ գոյութիւն չունեցող կղերականութեան դէմ պատերազմ յայտնող մեր դոնքիշոտները, իրանք՝ գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ, կամենում են հայոց մէջ իսկական կղերականութիւն հաստատել (Տես «Հոլի», 1908 թ., № 44՝ «Ակամայ յոռտեսութիւն»:—Տես ևս ստորև՝ «Յատելած VII Ա»):

նութեան մէջ: Այն օրինակները, որոնք բերված են ուրիշ տեղ կազմված ձեռնարկներում և այն երևոյթները, որոնք յիշատակված են նրանց մէջ, անմատչելի են եղել մեր դպրոցների սաների համար:

«Ահա ինչ պատճառով հայ դպրոցական կազմակերպութեան ղեկավարող մարմինը իրան է վերապահել դասագրքեր կազմելու և նրանց իրատեսութեան մէջ մտնելու յետահասութիւնը:

«Տողևոր իշխանութիւնը, կանգնած լինելով դպրոցական մի ցանցի գլխին, անշուշտ, պէտք է ունենար գործակալներ, որոնք հսկէին դպրոցական ծրագիրների իրագործութեան վրա, և գործակից մարմիններ, որոնք խնամէին դպրոցական գործը:

«Այդպիսի գործակալների դեր կատարել են հայկական դպրոցական կեանքում լեւմական պետւնները, որոնք ընարվել են թէ հոգևորական և թէ աշխարհիկ անձերից: Նրանց մէջ եղել են զանազան աստիճանի կրթութեան անձեր, և ցանկութիւն է չալտնվել, որ նրանք ունենան պատրաստութիւն ոչ պակաս, քան պահանջվում է ուսուցիչների համար, իսկ եթէ հնարաւորութիւն կայ, հրաւիրվեն այս պաշտօնի համար նաև անձեր համալսարանական կրթութիւն ստացածներից:

«Գործակից մարմիններ հանդիսացել են քիսայան հոգաբարձութիւնները, որոնք և իսկական պետւն են եղել դրսեայի, իրականացնելով իրանց կրթական պահանջները հոգաբարձութեան՝ իբրև իրանց ներկայացուցիչ հետախնդիրներ» (186):

186) Տես „Մշակ“, 1908 թ., № 110—Ա. Բալանձարի՝ „Դրպրոցական կանոնադրութեան առիթով IV“ (առաջնորդող):

Եւ ապա՝

«Բարձրագոյն հրովարտակր, որ արվեց 1905 թւի օգոստոսի 1-ին և որով վերականգնված են 1874 թւի կանօնները հայ դպրոցների վերաբերութեամբ, արտօնուած է հայ հոգևորականութեանը լայնարջակ գործունէութիւնն իրական ասպարէզում:

«Եւ անկասկած՝ էլիւ այդ գործունէութեան համար հարթված կը լինեն նանապարհները, հայկական զրպրոցական կեանքը կարող կը լինի բեղմնաւոր և արգիւնաւոր գործ կատարել, իրագործելով երկու խոշոր նպատակ՝ մի կողմից բարձրացնելով հայ ժողովրդի կրթական աստիճանը, միւս կողմից օգնելով պետութեանը իրագործելու հանրային ժողովրդական կրթութեան տարածման այն մեծ ու ծանր պարտաւորութիւնը, որ նա դրել է իր առաջ՝ իբրև հերթական առաջնակարգ հարց:

«Հայ ժողովուրդը միայն մի ցանկութիւն ունի— տեսնել զիւրացրած նրա համար կրթական գործունէութեան նանապարհները: Այնուհետև նա չի խնայի ոչ իր կուլտուրական ոյժերը, ոչ իր նիւթական միջոցները՝ գործադրելու իր սիրած կրթական գործին:

«Տարբիւլ գործունէութեան նանապարհները և հետացնել խոչընդոտներն ու աննպաստ ասպրէցութիւնները— ասիւ մեր աստուծոյ զորութեամբ պարտաւորութիւնը» (187)...

Նարկաւ, դպրոցի՝ ազգային յառաջադիմութեան այդ կարևորագոյն գործօնի նկատմամբ մեր հողևորականութեան խաղացած և խաղալիք դերի այն դնահատութիւնը, որ տրւած է, համաձայն վերը քաղա-

187) Տես ibid.՝ VI:

ժխ, «Մշակ») — էջերեց, ինչպէս և նոյն և այլոց էջերում շարունակ գրի առնւած՝ երբեմն ըստ ամենայնի բացասական շեշտերը, պիտի ընդունել cum grano salis...

«Էջմիածնի վանքը՝ այսպէս ասած, և մի ընդհանուր օղակ, որի հետ սերտ կապւած է ըստ իր դաւանութեան և անձնութեան ընդհանուր հայոց ազգը, որ յրուած է երկրագնդիս զանազան մասերում» — գրել է Ներսէս արքեպիսկոպոս (ապա՝ Կաթողիկոս ամենայն հայոց) Աշտարակեցին իր մի նամակում ¹³⁸):

«Ս. Էջմիածնը «էջերեց մինչև այժմ էդէլ և մի կենդրոն, որ չարատեւել և գործել է ոչ թէ իւր ներսն ապրող անհատների համար, այլ այն ժողովրդի, որի հետ ապրել է և որի ուրախութեան և տխրութեան միշտ մասնակից է եղել» — կարդում ենք Բարզէն վարդապետի՝ 1907 թւի հոկտեմբերի 6-ին՝ ս. Էջմիածնի կալւածների բարեկարգութեան համար Թիֆլիսում գումարւած ժողովի բացման օրն ասւած նախագահական ճառում ¹³⁹):

«Էջմիածնը ալգայն մի-լեան գիշն է» — ասել է 1908 թւի կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւորներից մին՝ Ա. Զօպանեանը ¹⁴⁰): Այն: Եւ մեր

¹³⁸) Տես Բեսարաբիոյ Թեմակալ՝ Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարակեցու 1829 Թւի յունարի 7-ի՝ կոմս Դիբիչին ուղղած նամակը — «Հոփի», 1908 Թ., № 45՝ Եղիշէ ա.-ք. Գեղամեանի՝ «Պատմական քաղաքներ» (Գլ. ՄխԱ):

¹³⁹) Տես Բարզէն վարդապետ (Աղաւելեան)՝ «Ա. Էջմիածնի կալւածներն ու նրանց բարեկարգութեան ծրագիրը», Վաղարշապատ, 1908 Թ., էջ V:

¹⁴⁰) Տես «Գործ», 1908 Թ., № 44՝ „Կաթողիկոսական ընտրութիւնները“.

Եկեղեցիս և, ի մասնաւորի, սրա ներկայացուցիչ հոգեւորականներն խաղացած դերը մեր ցայսօրւայ անցեալում անուրանալի է, սակայն՝ անժխտելի է մեր դպրոցի խաղալիք ուրոյն դերը ևս մեր առաջ բացւելիք սպազալում: Եթէ ցայսօր մենք Եկեղեցիս միջոցով ենք բնորոշւել այլուր՝ իբր սոցիալիստներ, դպրոցն, իր հերթում, ավուելով իր կենսաբեր ճառագայթները մեր անցեալ և արդի իրականութեան վրա, ունի անուցանելու-դաստիարակելու մեր մէջ ճարտարական արժանապատեաններն, որն ունի ծառայելու՝ իբր հիմնաքար-բազա անհասարական և սոցիալիստ արժանապատեաններն զգացման: («Նայոց մէջ ազգային արժանապատութեան զգացմունքը գերօջ աստիճանից չէ բարձրանում: Իբրև ազգի անդամ հայր իւր արժանապատութեան զգացմունքով աւելի ստոր է կանգնած քան չետինը Կովկասի բազմացեղ ժողովուրդներին... Արժանապատութեան գիտակցութիւնն ունին կենդանի, սպրոզ և առաջ ընթացող ազգերը... հայ ժողովուրդը ազգութեան կանգիտատ է...») ¹⁴¹⁾—այդ և այդօրինակ վկայութիւնները մեզանում նոր ի նորոյ չեն իջնում հրապարակ: Ազգային գաղափարի մարտիկները մեզանում շարունակ լսեցրել են իրենց սրտի նրբագոյն լսրերի այդ մորմօքը: Եւ այսօր այդ մորմօքը փարատելում, կրկնում էմ, մեր դպրոցն է վիճակում կատարել հիմնաքար-բազայի դերը, մի դեր, որին արդէն իսկ մօտենում է հայոց դպրոցը՝ շնորհիւ իր անւանի նահապետ՝ Սեդրաք Մանգինեանի ար-

¹⁴¹⁾ Տես «Նոր-Դար», 1908 թ., № 3:

Ճարճած Գրպրոցի «Լեզուսանցման ուրոյն մեթոդի»¹⁴²): Եւ անհատական և ազգային արժանապատուութեան զարգացած զգացմունքն ու զիտակցութիւնն ունին ուսուցանելու մեզ այնպէ՛ս կարգաւորել մեր սպազան, որ-

¹⁴²) Ս. Մանդինեանի յատուկ աշխատութիւններն են՝ ա) «Начальная русская хрестоматія для армянъ. 1-ая книжка — Դաստիարակութեան բացատրութիւններով», Թիֆլիս, 1907 թ., բ) Նոյնը—2-ая книжка, Թիֆլիս, 1907 թ., գ) «Դպրոցի ազգայնացումը» («Նոր-Դար», 1908 թ., № 3), դ) «Իրազննութիւն» («Մեր Զայնը», 1909 թ., № 3), ե) Մատենախօսականներ («Հովիւ», 1908 թ., և՛ «Մեր Զայնը», 1908 թ., №№ 92—97): Տես և՛ «Մշակ», 1907 թ.:

Հստ Ս. Մանդինեանի՝ «Մենք չպէտք է մոռանանք մեր դըպրոցի նշանարանը. նա պէտք է ազգային դպրոց լինի, հետեւապէս մայրենի լեզուն հիմք պէտք է դառնայ բոլոր միւս ուսմունքների համար, ուրեմն և օտար լեզուի համար» (Տես՝ գ.): «Մայրենի լեզու ասելով պէտք է հասկանանք մանկական մտքի մայրենի աշխարհահայեացքը, որի արտայայտութեան անօթն է լեզուն» (ibid): «Հայ մանուկի... ռուսերէն լեզուի... դասագիրքը պէտք է... կազմուած լինի Հայկական աշխարհահայեցողութեան համեմատ» (Տես՝ ա — էջ 4): «Ազգային գրականութիւնը համարել բուն աղբիւր մեր գաւակների կրթութեան համար» (Տես՝ դ): «Իրուսերէն դասագիրքը հայերէնի հետ օրգանական կերպով շաղկապել» (Տես՝ ա — էջ 4), դ) Թարգմանել «նախադասութիւն, և ոչ բառ» (Տես՝ գ.):

Ս. Մանդինեանը բողոքում է Թէմայից շեղելու դէմ և՛ «Ով որ կուլտուրայի տարերքը չի ըմբռնել, ով որ «Մայրենի լեզուն», «Մայրենի գրականութիւնը» ազգասիրութեան խնդիր է կարծում և ոչ սոսկ մանկավարժական նրա կերած հացը հարամ է, եթէ նա պետազօգ է» («Հովիւ», 1908 թ., № 45):

Թէմայից շեղելու դէմ բողոքում ենք մենք ևս: Մեր շեշտն այլ է: Հստ մեզ, անժխտելի է, որ հայոց դպրոցի՝ Ս. Մանդինեանի գծած ազգայնացումը տանելու է հայ դպրոցաւարտին

պէսզի, ընթանալով pari passu—համաչափ թափով մարդկու թեան քաղաքական-քաղաքացիական-տնտեսական նորանոր զբաւումներին, այնու ամենայնիւ պահպանենք մեր ազգային «բոլոր-ընդ-ը»¹⁴³⁾: Եւ, այդ այդպէս լինելով, մենք, որ մի ազգ ենք, որ ցրւած է ի սփիւռս աշխարհի և ստորադրւած է երեւ պետութիւնների, որոնցից ամեն մէկն ունի իր տարբեր տրամադրութիւնները-խնդիրները, առանձին իմն դուր-դուրանքով ունենք խնամելու մեր «բոլորը», առանձին իմն պատկառանքով ձեռք զարնելու սրա նր-ւիրական ուխտին՝ միանգամայն հեռու վանելով մեզ-նից ամեն սին անձնականը, ամեն անհաշտ կու-սակցականը: Ահա ինչու մենք, որ Իւնիւսի հետ¹⁴⁴⁾

ազգային արժանապատուութեան զգացմունքի և զիտակցութեան նը-ւիրական հանգրուանը...

Ասացի՛ Ս. Մանդինեանի արծարծած դպրոցի ազգայնացման մեծողն ուրոյն է: Սակայն հարկ է նկատել, որ դպրոցի ազ-գայնացումը՝ իբր գաղափար՝ շարունակ զբաղեցրել է հայ մանկա-վարժուծիւնը: Այսպէս, զորօր, Սմբատ Շահ-Ազիզի «Հրապա-րակախօս ծայն»-ում (Մոսկա, 1881 թ.) կարդում ենք՝

«Հայոց լառաջադիմութեան ծանրութեան կէտը դրած է ինը-նուրոյն, անկախ և ազգային կրթութեան վերայ: «Այն կրթութիւնը, ասում է (Ստեփաննոս) Նազարեանցը, որին կարօտ են Հայք, որ և միայն կարող է ձշմարիտ լուսաւորութիւն արմատացնել Հա-լերի մէջ, անհասանելի է օտարի ձեռքով ու ոճով» (էջ 178): «... մի նոր ոճ կամ մեծող ներս բերելով, հարկաւոր է հոգալ ազգային գունով դորան ներկել և ազգախառնել. հւմ յայտնի չէ, որ օտար ծաղիկը, տեղափոխած այլ հողի վերայ, փոխանակ կանաչելու թառամումէ, եթէ չպատրաստէինք և դորա ածելու պայմաններ» (էջ 341):

¹⁴³⁾ Տես ևս ստորև՝ «Յաւելւած VIII՝ Ա»:

¹⁴⁴⁾ Տես «Նոր-Դար», 1908 թ., № 2—հունիսի՝ «Ի՞նչ է Պոլոճէնիան»:

«մեր արդի հոգևորականութեան խոշոր պահասութիւնները տեսնելով վրդովում ենք և դատապարտում նրանց» և «հոգևոյ մխիթարութիւն զգալով խոստովանում ենք, որ մեր հոգևորականութիւնը ազդի ծանրը բողոքներին ընդհանրեալ շահը գերադասել է իւր կրօնական միտումներին»,—մենք ի սրտէ ողջունում ենք «Մշակ»-ի 1908 թւի վերը չիշածս խմբագրականները: Դրանք յուսադրում-բերում-մտօնեցնում են մեզ մեր եկեղեցոյ- (եկեղեցոյ- վարչութեան—id)-դպրոցե-ժողովրդի մասնաճիւղ-վեան և վերջինս՝ յանջին ազգիս Վեհափառ Տառնապետի, եւր «եկեղեցին անյնասորոյն»¹⁴⁵⁾, օրինական ներկայացոյցութեան Գաղափարին:

Պարզե՛նք.

«Եկեղեցու գաղափարը և նրա յարաբերութիւնը ժողովրդի հետ մեզնից շատերի համար պարզ է»—կարդում ենք Մ. ք. Ղազարեանի՝ «Եկեղեցի և ժողովուրդ» ընդարձակ յօդուածում, ուր բացատրած է «որ ժողովուրդ և եկեղեցի տարբեր, միմիանցից բաժանված մարմիններ չեն, այլ որ ժողովուրդն է, որ կազմած է եկեղեցի և եկեղեցին ինչը ժողովուրդն է, որ առանց ժողովրդի եկեղեցի ոչ միայն իրականապէս գոյութիւն ունենալ, այլ նոյն իսկ իբրև հնարաւորութիւն մտածվել չէ կարող, որ մարդկային միտքն ընդունակ չէ պատկերացնելու եկեղեցի առանց ժողովրդի, այն մարդկային միտքն, ի հարկէ, որ նախնական վիճակից բաւական առաջ է դնացել և կարողանում է եկեղեցին տարբերել շէնքից, տաճարից և նրա հետ կապված տեսանելի պարադաներից»¹⁴⁶⁾:

¹⁴⁵⁾ Տես ստորև (էջ 171)՝ Գիւտ ա.-ք. Աղանճանցից քաղածը:

¹⁴⁶⁾ Տես „Մշակ“, 1908 թ., № № 254, 256, 261, 263 և 264:

ճարհաւ: Եւ եկեղեցու «գաղափար»-ի այդօրինակ ըմբռնումը զայիս է կրկնակի՝ ընդգծելու Գոյո-Մեան «նեղոյ եկեղեցո» էակցութեան անհրաժեշտութիւն-անժխտելիութիւնն իր (եկեղեցու) և իր ժողովրդի-ծուխի միջև, և այդ՝ անառաւելն այն ամեն անգամ-ները, երբ եկեղեցո- Գոյո-Մեան հետ է կապւած, սրանով է, այսպէս ասած, պայմանաւորում ալ Գոյոյն գաղափարի գոյութիւնն ու կայունութիւնը, երբ ¹⁴⁷⁾ ալ Գոյոյն յապիանելիքն պաշտօնապէս ամփոփւում-պարփակւում են «եկեղեցական ծո-խ» ցուցանակի տակ: Եւ այդ սեռակէտից ուշադրաւ են Մ. ք. Ղազարեանի հետևեալ շեշտումները ևս.

«Պետական և հասարակական կեանքով բաժան-բաժան եղած հայ ժողովուրդը, հոգևոր կեանքի վերաբերեալ խնդիրներով միմիանց հետ սերտ կապված, կազմել է մի եկեղեցի, կառավարվել է նոյն եկեղեցական կարգերով և օրէնքներով և, շնորհիւ այդ հայոյն «մե-Մեանը, պահպանել է միևնոյն ժազման գիտակցութիւնը, միևնոյն լեզուն: Ահա այս է պատ-նառը, որ հայոց եկեղեցի և հայոց ալ Գ Գաղափարները այնպէս են միացել իրար հետ, որ բաժանել Գրեմել չէ հարելի և երկար ժամանակ, մինչև ազգային զօրեղ գիտակցութեան արթնացումը, ազգային եկեղեցուց բաժանված, օտարադաւան հայերը իրանց հայ չէին զգում և եկեղեցուն հաւատարիմ մնացածները նրանց համարում էին տարբեր դաւանութեան, այլ և տար-բեր ազգութեան պատկանող» ¹⁴⁸⁾:

¹⁴⁷⁾ Տես ևս ստորև՝ «Յաւելւած VII՝ Ա»:

¹⁴⁸⁾ Տես «Մշակ», 1908 թ., № 263, և ստորև՝ «Յաւել-ւած VII՝ Ա»:

«Իր եկեղեցական օրէնքների գործադրութիւնը, եկեղեցական գործերի անօրինութիւնը—ասում է Մ. ք. Ղազարեանն իր նոյն յօդաժողովում մի քանի տող էտ—հայ ժողովուրդն սկզբից ի վեր կենտրոնացրել է եկեղեցւոյ—պէտքի, կախողեցուի յեւթո՞ւմ, ուստի և կախուի նորոն ունի այն քոյր իրաւունքներն, ինչպէս ունի հայ ժողովուրդն իբրև եկեղեցւոյ: Կախողեցուի եղել է և եւեթականացուցել հայ ժողովուրդին, իբրև եկեղեցւոյ—և իբրև ազգի: Նրա նշանակութիւնը և իրաւունքները եղել են եկեղեցական և ազգային:... Կաթողիկոսի իրաւասութեան սահմանի մէջ են մտնում հայի հաւատի, զաւանութեան, լեզուի պահպանութեան և զարգացման վերաբերեալ բոլոր խնդիրները...¹⁴⁹): Կաթողիկոսն ունի եկեղեցական և ազգային իրաւունք և իրաւասութիւն»¹⁵⁰)...

«Կախողեցուի—ստում է Գիւլա ա.-ք. Աղանեանցն իր՝ «Էջմիածնի համագումար ժողովին» վերատառութեամբ յօդաժողովում—ըստ ինքեան եկեղեցական մի պաշտօն է, և նորանով միայն ազգային նշանակութիւն ստացած, որովհետև հայր իբրև ազգ բացի եկեղեցուց չունի մի ուրիշ կապ, որով կարողանայ հաստատել թէ իրար կապուած մի ազգ է ինքը:

«Ռուսաստանի մէջ հայր Ռուսիայի ազատ քաղա-

¹⁴⁹) «Կաթողիկոսը—ասում է նոյն հեղինակը—պետական գործերով չէ զբաղվել և չէ զբաղվում:... հայոց կաթողիկոսը իր ժողովրդի վերաբերեալ քաղաքական գործերով զբաղելու իրաւունքը չէ ունեցել և չունի... կաթողիկոսը պետական, քաղաքական նշանակութիւն և իրաւունքներ չունի...» (Տես ibid., ևս ստորև՝ «Յաւելած II՝ Ա.—Գ»):

¹⁵⁰) Տես ibid. (լայն շարած ընդգծումները հեղինակինն են):

քացի է, Տաճկաստանի հայր օսմանցի աղատ մարդ
գարձաւ, Պարսկաստանի հայր աշխատում է ազատ
պարսիկ մարդ լինել, և դեռ այս չափով չէ ամփոփ-
ւում հայր. բուլղարացի, ռուսմանիացի, ամերիկացի,
հնդկա-անգղիացի, հոլանդաշաւացի, աւստրոբուլղարի-
նացի և չգիտեմ թէ էլի քանի տեսակ հայեր ունենք:
Երբ որ սորա հրապարակ են դալիս, միմիանցից տար-
բեր ազգութիւնների դիմակով են երևում, իսկ երբ
մտնում են իրանց տները, ամենքն էլ մի տեսակ զգա-
ցումներ ունեն: Այդ մի տեսակ զգացման կապը
իւր եկեղեցիին է և իւր լեզուին, որ միայն ե-
կեղեցու մէջն է անձեռնմխելի, իսկ այդ եկեղեցին ան-
նաորողը (հախող ինչո՞ւն է) ¹⁵¹)...

«Հայոց եկեղեցւոյ ազգային բնաորութիւնը, իրնա-
նան ոգին, հաւատքական վիճակը» — սրանք են, ըստ Կա-
րապետ Տ. վարդապետ Տէր-Մկրտչեանի, հայոց եկե-
ղեցու («ամբողջ պատմական անցեալի հետ կապուած»)
«երեք հիմնական դժեր» — «առանձնապատկու թիւնները,
որոնք ինքնաբոյն տեղ են տալիս նրան եկեղեցւոյ ընդ-
հանուր կազմի մէջ» ¹⁵²)...

«Հայոց ժողովրդի այն մասը, որ — կարդում ենք
1908 թւի կաթողիկոսական ընտրութիւնների նա-
խօրեակին «Մշակ»-ի մի առաջնորդողում — սողոր-
ված է առաջադիմական, ընդհանուր պրօգրեսսիվ ձրգ-
տումներով, ճանաչում է հայոց եկեղեցու — կարևորու-
թիւնը իբրև մի նշանաւոր գործունէ ազգի հոգևոր-բնա-

¹⁵¹) Տես „Հայրենիք“ (Թիֆլիս), 1908 թ., № 19:—Ընդ-
գծումները, բացի լայն շարածից, մերն են: Բժ. Ա. Մ. Ն.:

¹⁵²) Տես Կ. վ. „Ազգային եկեղեցի“, Բաղու, 1907 թ., էջ
19: Տես ևս ստորև՝ „Յաւելած VII Ա“:

բոյական զարգացման համար): Եւ «Մշակ»-ն իր նոյն առաջնորդողում պահանջում էր «ընտրել այնպիսի պաագամաւորներ... որոնք հասող վաժ Կողմաւից լինին հայոց Ժողով-բոյական Եկեղեցոյ-Կարեւորութեան Երբեւոյն Գալին հոգեւոր-Բարոյական և մասաւոր մի ազգաւի»¹⁵³)...

«Ազատ հայկական Եկեղեցին — ըստ Ստեփաննոս Նազարեանցի — եղել է մշտապէս նեցուկ և փառաւոր և ախուր անցածում. ազատ հայկական եկեղեցին պիտի լինի և ներկայումս մեր ամուր, լուսաւոր ապաւէնը¹⁵⁴)... Հայկական եկեղեցին պիտի լինի մեր հողւոր և բարոյական կրթութեան առաջնորդը. բարոյականութիւնը և գիտութիւնը պիտի լինեն միմեանց համաձայն. մինք Եկեղեցու հողաբարձութեան դորձ է, միւսը զբարոյցի»¹⁵⁵)...

«Մի ազգային միաբանութիւն — ասում է Ստեփաննոս Նազարեանցը — զորձակից ընտրելով իւրեան մի ազգասէր, սրտացաւ հոգեւոր գլուխ¹⁵⁶)», կարող է մեծ վաստակներ վաստակել և լուծանել այն խնդիրը, որ ժամանակը և Նախախնամութիւնը զրել է Հայոց առաջև Ռուսաստանում»¹⁵⁷): «Եւրոպայի, այն և Ռուսաստանի աշխարհաշինութեան դարազրուխը ըս-

153) Տես «Մշակ», 1908 թ., № 203 (Սեպտ. 17)՝ «Պատգամաւորական ընտրութիւնները» (առաջնորդող Հ. Առաքելեանի): — Ընդգծումները մերն են: Բժ. Ս. Շ.-Ն.:

154) Տես Ս. Շահաղիգեան՝ «Հրապարակախօս ծայն», Մոսկու, 1881 թ., էջ 143:

155) Տես ibid., էջ 274:

156) Ընդգծումները բնագրինն են:

157) Տես Ս. Շահաղիգեան՝ ibid., էջ 178 («Հիւսիսափայլ», 1859 թ., № 1):

կրսովում է այն ժամանակից, երբ որ աշխարհական հասարակութիւնը, շատ համարելով իւր հոգեւոր դասու հայրական խնամակալութիւնը, ինքր է գործ դնում իւր սեպհական իրաւունքը) — ասում է նոյն Ստ. Նազարեանցը ¹⁵⁸): «Նա միապէս մեղադրում է ազգային գործերից հեռացած անպամներին, հոգեւորականին նորա համար որ նա ~~Գրոհայան~~ է ¹⁵⁹) Հայոց զաւակների հոգին ու սիրտը աշխարհականներին — որ դռա պարտական են պատրաստել իւրեանց դասարանիկը, եթէ հոգեւորականները չեն կարող հոգալ դորա մասին» ¹⁶⁰) և, ընդունելով որ՝ «Ճեռացնել հոգեւորականներին ազգային գործերից ոչ մեր ազգային պայմաններն են ներում և ոչ նոյն հոգեւորների նշանակութիւնը» ¹⁶¹), որ՝ «հոգեւորականի պաշտօնը անհրաժեշտ հարկաւոր է և օգտակար», — կարդում է իր հոգատար սրտի հրաւերը՝ — «Թող միայն այսօր մեր ազնիւ եղբարքը իւրեանց անձնական ակտերը վեհանձնութեամբ զոր բերելով Հայրենիքի սուրբ սեղանի վերայ, զառնան մի կամք, մի հոգի, մի սիրտ հայկական սեպհական արունը շինելու» ¹⁶²)...

«Ահա թէ ինչ երկնից ճանապարհ է դրած մտածող Հայի առաջև. մի՛ որ աշողութեամբ առաջ տանի Բարեգործական, դպրոցական - կրթական և արհեստագիտական խնդրները, և երկրորդ՝ հաստատ պահէ

¹⁵⁸) Տես ibid., էջ 205 («Հիւսիսափայլ», 1861 թ., № 1):

¹⁵⁹) Ընդգծումները ընագրինն են:

¹⁶⁰) Տես Ս. Շահազիզեան՝ ibid., էջ 205—206:

¹⁶¹) Տես ibid., էջ 206:

¹⁶²) Տես ibid., էջ 206—207 («Հիւսիսափայլ», 1861 թ., № 1): — Ընդգծումները ընագրինն են:

իւր դասերը կազմին՝ Եկեղեցին, ազգի հոգևոր կեանքով մշակուած և զեղեցիկ չիշատակարաններով սրբազործուած» — ստում է Սմբատ Շահ-Ազիզն իր յորեկեանական նստում և ապա, բնորոշելով ամենայն չայոյ Կաթողիկոսին «իւր միազլխապետական Աթոռով»՝ իբր «այսպէս ասել, հաճահայկական Եկեղեցական կեանքի շահեղակը», որից, «որպէս կենդրոնից, սրձակվում են երկրորդական և երրորդական երակներ կրօնական լուսաւորութեան և եկեղեցական վարչութեան» — շարունակում՝

«Ամենայն չայոյ Կաթողիկոսը, անկաշառ և անսասան ախոյեան մնալով Լուսաւորչական Եկեղեցու, պէտք է շրջանկատ աչքով հետևէ և ժամանակիս հարկաւոր պահանջներին. պէտք է աշխատէ կարճել և այն զեղծումները, որ ստուեր են ձգում հայկական եկեղեցու մարութեան վերայ և դորանով նպաստում են օտարին մեր միութիւնը խրամատելու: Ես հասկանում եմ, որ լոկ հրամաններով վերջ դնել կրօնական զեղծումներին անկարելի է, այլ զեղծումները, դարերի ընթացքում, այնպէս բնաւապցել են ժողովրդի կեանքի հետ, որ դորա հաւատալիքների մի մասն են կազմում. անզօր են դորանց դէմ մաքառելու և համահայկական կամ աիեղերական ժողովները՝ սկզբումը սահմանող ու սահմանադրող նորատունկ ըրիստոնէութեան դաւանաբանութեան: Տիեղերական ժողովների ժողովուրդը այժմ չկան: Ես մինչև անգամ հակամիտ եմ կարծել, որ այլ ատեսակ փորձեր կարող են նորանոր հերձուածներ և պատառմունք պատճառել մի ազգի, որի անդամները և առանց դորան բաժանուած են միմեանցից տարածութեամբ և հասկա-

ցողութեամբ¹⁶³): Օտար ազգերը, որոնց գլխին թագ կայ
և ձեռին վարդ իշխանութիւն ու միաւորիչ շաղ-
կապներ, սակաւին բեւեռած-մնացած են նոյն իսկ
կրօնական զեղծումների վերայ, թողնելով դորանց ժա-
մանակի վերակրթիչ հոսանքին, մինչև որ սա օգնու-
թեան հասնի մարդկային բնկերութիւններին և ցնցէ
այլ հանդնած ջրերի մակարդակը:— Մեր քաղաքական
անձնաւորութիւնը իւր եկեղեցական փոփոխութիւն-
ներով աւելի ձեռնաու կ'լինի հզօրին, բան թէ մեզ:

«Այս աչսպէս է արդարև, բայց հայոց հայրապետը,
պաշտելի և մեծահեղինակ հայրապետը, կարող է մա-
սամբ այլ զեղծումների առաջը առնել և առանց շօ-
շափելի բեկման: Սորա համար նա պէտք է աշխատէ
բարւոքել ուսումնարանների վիճակը, պատրաստել
լուսաւոր հովիւներ, արիազան, աշխարհազէտ քարո-
զիչներ...: Կաթողիկոսի ուշադրութիւնից չպէտք է
թաղչի և այն հանգամանքը, որ հոգևորական դասը կա-
րօտ է խիստ կարգապահութեան, առանց որի խախտ-
վում է ամենայն կարգ ու կանոն, այլ և, հակառակ
դէպքում, պատճառ է դառնում մեծամեծ զայթակ-
ղութիւնների ժողովրդի մէջ:... Բայց կաթողիկոսը
այս բոլորը կարող է անօրինել և յարմարել խորին հաս-
կացողութեամբ **Իւսուցիչի** զազափարների **Քոն** և **Լո-
պիւսի** մարտի ու սնով, որով միայն հնարաւոր է, ինչ-
պէս ասում է զրոյ լեզուն, Վամբոկ զօրծոյն ժամա-
նել¹⁶⁴)...»

¹⁶³) ?—Տես իմ «Քրիստոնէայ հատուցեալը՝ արդի կրօնական
ձգնաժամի հանդէպ», Մոսկւա, 1909—10 թ., Գլ. X:

¹⁶⁴) Տես Սմբատ Շահազիզեան՝ «Յորելեանի տարեգարծ»,
Մոսկւա, 1893 թ., էջ 56, 57—58, 60:

«Մեծ է հայոց հայրասպետի դերը, բայց նա իր դերում կլինի այն ժամանակ, երբ կհասկանալ իր բարձր կոչումը, իր պատասխանատու լինելը...: Նա միայն եկեղեցական պեա չէ, այլ և նա մի պեա է, որ իր ձեռքին ունէ դպրոցներ, հասարակական հիմնարկութիւններ, որոց համար և մայն նա է պատասխանատու պետութեան առաջ և նրա առողջ դատողութիւնից էլ կախումն ունի այդ հիմնարկութիւնների գոյութիւնը: Նա է որ միակ պատասխանատուն է տահահայոց դատի» — ասում է «Խարազան»-ը 1908 թւի ապրիլի մի առաջնորդում, որի վերջին տողերն են՝

«Գուցէ զայ մի ժամանակ, երբ փոխուի կեանքը, այլ տեսակ պահանջներ առաջ դան և կեանքի իրար յաջորդող շրջանները իրենք կփոխեն ամեն ինչ և այն ժամանակ գուցէ աւելորդ լինի նաև կաթողիկոս ընտրել, քանի որ մենք ոտով-գլխով ընկնում ենք առաջին փոսի մէջ և կարծում ենք թէ այդ է վերլութեան նանապարհը: Բայց քանի որ գոյութիւն ունի հայ ժողովրդի մարուք ազգային հողին... հայի առաջին պահանջը կլինի ունենալ սեփական կաթողիկոս» ¹⁶⁵)...

165) Տես «Խարազան», 1908 թ., № 7՝ «Ազգային սահմանադրութիւն» (առաջնորդող): Ընդգծումը բնագրինն է:—Նոյն «Խարազան»-ի առաջնորդողներում այլևս կարդում ենք՝ «Կաթողիկոս ասելով մենք հասկանում ենք ազգի գլուխ...: Մենք... ունենք միայն մի կաթողիկոս, որ պատասխանատու մի անձնատրութիւն է, և այն պետութիւնների մէջ, որտեղ մենք աւելի բաղմամբի ենք, ծանաչում ենք որպէս եկեղեցական համայնք և ուզենք չուզենք այդ այդպէս է...» (№ 2)—«...: հայ ժողովուրդը հայ եկեղեցուց անբաժան է՝ երկու մարմին մի բնութեան մէջ՝ եկեղեցի—ժողովուրդ» (№ 9) — «Սուտ է, սխալ է, կեղծիք է,

«Պատմական օրէնք է, պատմական անհրաժեշտութիւն է, որ պէտքէ պէտքին ապագային յիշատակուի: Որովհետեւ եթէ նրանք չապրին, չի ապրի մարդկութիւնն ինքըր:...

«Մտաւոր, հոգեկան-բարոյական վերածնութեան աստիճանով փրկարար, լուսաւոր այդ հանրամարդկային իդէալը, ազգային վերածնութեան անխորտակելի իդէալն է հանդիսանում խարխիսը, արխիմէդեան յենակէտը մի առաջադիմող ցեղի կամքի, կորովի և զիմադրական կարողութեան:

«Վերածնութեան այդ ծագումին և ոգորումին է ծափահարում այժմ ամբողջ լուսաւոր և առաջաւոր մարդկութիւնը» — կարգում ենք «Գործ»-ում ¹⁶⁶⁾...

Եւ մենք հասկանում ենք «հայ ժողովրդի մարտնչական հոգին» իւրացրած՝ «նոր սերունդը, որպէս արարող զօրութիւն» ¹⁶⁷⁾ ճանաչող և «նոր արև»-ի ծագելուն շարունակ կարօտ ¹⁶⁸⁾ բանաստեղծ-քաղա-

պուշուրուն է ասել, որ մեզ կաթողիկոս չի հարկաւոր, մեզ եկեղեցի չի հարկաւոր, որովհետև մեր ամբողջ էութիւնը ամենպիսի կապերով կապուած է եկեղեցու և կաթողիկոսութեան հետ, զրանք են մեր հաւատարմատարները թէ ամբողջ աշխարհի և թէ մանաւանդ տիրող կառավարութեան առաջ» (№12):

¹⁶⁶⁾ Տես «Գործ», 1909 թ., № 8՝ «Յանուն ազգային վերածնութեան» (առաջնորդող): Ընդգծումները ընդգրկին են:

¹⁶⁷⁾ Տես Սմբատ Շահադիզեան՝ «Ամառնային նամականեր», Մոսկա, 1897 թ., էջ 144: Այլև՝ «Հին սերունդը նոր սերնդի մարմինն է. նոր սերունդը հին սերնդի հոգին, որովհետև հինը նորով է կենդանի» (ibid.՝ էջ 138, 200):

¹⁶⁸⁾ Տես Սմբատ Շահ-Ազիզի, Ի միջի այլոց, «Երգ մեռանող հայրենասէրի» հիւսւածքում՝

«Հայրենիք, — սեղան սրբութեան —

Ես Աստուծոյ առաջն

բացու վշտալար քնարի «կարապի երգ»-ի վերջին
գարկը՝

«Նոր գործը մնաց մեր նոր սերնդին.—

Եւ այսուհետեւ առաջ անդադար!

Ահա լուսածին և մանուկն եկաւ,

Գեղեցիկ՝ որպէս ազատ ինքն Աստուած,

Սրարից բազկով շինել սկսաւ

Ազգապահ ու թեան հրաշալի շինուած!՝ 169)...

Եւ մենք հասկանում ենք, երբ նոյն բանաստեղծ-
քաղաքացին, իր անհատական զիտակցութեան և ար-
տայայտման ամենանւիրական վայրկեանում, տարւում
է—աւանդ՝ երբեմն այնքան խաբուսիկ—սպասելիքնե-
րով և խօսեցնել է տալիս իր քնարերգակ պրոզան այս-
պիսի՝ աւիւնով՝

«Էջմիածի՛ն, մշտականաչ կիպարիս, Հայաստանի
սրտի վերայ անկած: Էջմիածի՛ն, Հայաստանեայց մըր-
մունչների ընդունարան, ահա զայիս է քո առաքե-
լաշաւիկ փեսան հովուել քո ժողովուրդը և փառա-
ւորել Քեզ» 170)...

Բաւենք այդ չափով...

Այդ ամեն շեշտերն ընդգծելի են: Եւ ես դնում
եմ այստեղ վերջին էպիպրամ—նի—նա՝

12) Հայոց եկեղեցո—դպրոցի-ժողովրդի մաքանո—

Շատ կ'աղաչեմ, շատ կ'արտասուեմ,

Որ ծագէ քեզ նոր արև"...

169) Տես «Մշակ», 1908 թ., № 9, էջ 2—Սմբատ Շահ-Ա-
զիզի՝ «Զոհեր» (Ոսկու-Զօնի՝ «Ս. Շահազիզեանի մահն ու թա-
ղումը»): Ընդգծումը մերն է: Բժ. Ս. Շ.-ն.:

170) Տես Սմբատ Շահազիզեան՝ «Յոբելեանի տարեդարձ», էջ
72 (1892 թւի ապրիլի 9-ի յորելեանական ծառից):

Եւեան՝ ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի շնորհա-
հան ներկայացուցող-Եւեանք — այդ է այսօրւայ, մինչ
այս—մինչ այն, միակ կենսունակ գաղափարը, սրան
է պատկանում, մինչ այս—մինչ այն, ապագան...

Երկու խօսք ևս.

«Մշակ»-ն իր՝ 1908 թւի կաթողիկոսական ընտրու-
թիւնների նախօրեակի վերը չիշածս առաջնորդողով
«միւսնոյն ժամանակ կամենում է այդ (հայոց) եկեղե-
ցոս ձեզ դարգայելը որե՛ծէրապահան լայն սկզբունքներ»,
ուստի «Մշակ»-ի պահանջն էր, որ ընտրելի պատ-
գամաւորները «առդորված լինեն հայոց ժողովրդական
եկեղեցին լո՛ւրջ (!) որե՛ծէրապահան հի՛մունքներով վերա-
նորոգելու գաղափարով»¹⁷¹):

Այդ կամք-պահանջը, հարկաւ, շարունակ յարգելի
և ողջունելի պիտի մնայ: Եւ մենք պատասխանում
ենք 1908 թւի կաթողիկոսական ընտրութիւններին
ս. էջմիածնում նախօրված պատգամաւորական խոր-
հրդակցական ժողովի հոկտեմբերի 31-ի Զ-րդ նիս-
տում՝ ազգիս ընտրելի Վեհափառ հովապետին ներ-
կայացնելիք ազգային իղձերի քննառութեան առթիւ
Կարապետ Տ. վ. Տէր-Մկրտչեանի ասած խօսքերով՝

«Պ ա ռ ն ա յ +, հ ա մ է յ է +, մ է ն + ուր ա ի է ն +
ժ ո ղ ո վ ը ը ա ի ա ն ճ ա ո ն ա ի յ ուր է ա ն ը: Մ է ը վ ա ը
ը - Ե է - ն ն է ը ը Բ է - ը օ ի ը ա ա ի ա ն է ն և մ է ն +
յ ա ն ի ա ն ու - մ է ն +, ո ը կ է ն ա ն ի յ ա ը Բ է ը ու -
Ե է - ն լ է ն է ժ ո ղ ո վ ը ը ա ի հ է ա»¹⁷²».

19¹/₂₀09 թ.,

Մոսկւա:

171) Տես «Մշակ», 1908 թ., № 203՝ ibid.:

172) Տես «Գործ», 1908 թ., № 47:

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՍ.

Շնորհակալութեամբ կընդունեմ այստեղ գրածս հարցին կամ գրքոյկիս վերաբերեալ՝ նւաստիս ուղղած՝ Գրաստ—նպաստաւոր և ոչ-նպաստաւոր — կարծիքները:— Կրկնակի շնորհակալութեամբ կընդունեմ այստեղ գրածս հարցին վերաբերեալ նիւթերը (ուղարկել վերադիւրս վճարով: Հասցէս—տե՛ս գրքոյկիս շապիկը):

Բժ. Ս. Շ.-Ն.

19^{VI}/₂₀09 թ.,

Մոսկւա:

ՆԿԱՏԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐԸ

Էջ	տող	տպւած է	պիտի լինի
12	2 վեր.	հմոռանաք	հմոռանանք
33	3 ներք.	1146	1246
35	1 վեր.	1146	1246
35	13 "	1188 1	1188' 1
40	4 ներք.	1232	1132
45	2 "	разсмортнными	разсмотрѣнными
46	12 "	монастыр..	монастыр..
46	17 "	"	"
50	3 "	1098 "	1908 "
78	6 "	(Եւ	«Եւ
97	1 "	առաջնորդող):	(առաջնորդող), — «Լրարեր», 1908 թ.; №№ 12, 13' «Հա- յոց ծխական դպրոց- ները և նրանց կա- նոնադրութեան նոր ծրագիրը» (առաջ- նորդող):
100	13 "	տյղբա՞ն	այղբա՞ն
114	6 վեր.	1200	1209
126	13 ներք.		մտնում
133	5 "	1895	1896
136	4 վեր.	ռուսաց աշ-	ռուսաց պատմու- թիւն և աշ-
145	1 ներք.	V	VI
156	7 "	141	156
156	2 "	48	46
159	1 "	1171	1117
167	10 "	4), ղ): ղ)	4, ղ):
169	16 "	է	է
169	2 "	Տես ստորև	Տես ևս վերը՝ էջ 12, ևս ստորև
171	5 վեր.	կաթոնի-	կաթողի-

Յ Ա Ն Կ

	էջ.
Զօն	I—IV
Յառաչարանի փոխարէն	III—IV

ՆԿԱՏԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐԸ

էջ	տող	տպւած է	պիտի լինի
33	5 ներք.	հաստատում	հաստատում և արձակում
33	3 " "	1146	XI հ. I մ.՝ 1246
88	7 վեր.	միմջատել	միջամտել

յուսմ. — Պետ. Օրէնքը. — Նոր-Նախիջևանի
 և Բեսարաբիոյ թեմի չ. Գպրանոցի „Проекты основныхъ правилъ“ -ը . . . 45— 50

Բ. Մամուլը վերջերս. — «ղեմոկրատական պրինցիպ»), ազգային ինքնուրոյնութիւն, եկեղեցու-դպրոցի-ժողովրդի միա-

ՆԿԱՏԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐԸ

Էջ	տող	տպւած է	պիտի լինի
12	2 վեր.	չմոռանաք	չմոռանաք
33	3 ներք.	1146	1246
35	1 վեր.	1146	1246
35	13 " "	1188 1	1188՝ 1

159	1 " "	1171	1117
167	10 " "	4), ղ): ղ)	4, ղ):
169	16 " "	է	չէ
169	2 " "	Տես ստորև	Տես ևս վերը՝ էջ 12, ևս ստորև
171	5 վեր.	կամոնի-	կամոդի-

Յ Ա Ն Կ

Էջ.

Չօն	I—IV
Յառաջաբանի փոխարէն	III—IV
I. ԿԱԹՈՂՈՍԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ԳՈՒՄԱՐԻԵԼԻԻԲ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ԶԲԱՂԱՄԱՆՅ ԱՌԹԻԻ	1— 26
ա) Պաշտօնական զբախարհը և ճանապարհորդութիւններէ հարցերի պետականքը	2— 8
բ) Լիազօր պէտք է՝ Ամենայն հայոց Վեհապետ Կաթողիկոսը ընդ	9— 24
Աճիւղի «Տէր Գլխի» I-ի	24— 26
II. «ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԾՈՒԽԻ ԻՐԱԽԱՍՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ»	27— 44
III. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂՈՍԿՈՍԻ ԻՐԱԽԱՍՈՒԹԻԻՆԸ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ ԸՍՏ ՌՈՒՄ ՊԵՏ. ՕՐԷՆԻԲԻ XI ՀԱՏ. I Մ., ՀՐԱՏ. 1896 Թ.	45—156
Ա. Ազգիս Վեհի իրաւասութիւնը յապախս մեր Թեմական հ. Դպրանոցների հարցում. — Պետ. Օրէնքը. — Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ Թեմի հ. Դպրանոցի „Проекты основныхъ правилъ“ -ը	45— 50
Բ. Մամուլը վերջերս. — «Դեմոկրատական պրինցիպ», ազգային ինքնուրոյնութիւն, եկեղեցու-դպրոցի-ժողովրդի միա-	

- բանութիւն. — Գլորոցական աւտոնոմիա՝ մեր գլոր(ան)ոցներին վերաբերեալը պիտի բղխի մեր գլոր(ան)ոցների Պետից անմիջապէս. — համադրաչին համագումարի հարցերը. — Իրաւունքի կենդրոնացումը չողևոր իշխանութեան ձեռքում՝ ըստ Պետ. Օր. XI հատ. I մասի (հրատ. 1896 թ.) և 1905 թւի օգոստոսի 1-ի Ուկազի. — մանկավարժ՝ Վ. Ստօիւնինի խօսքը. — մամուլի էջերից՝ Ա. Քալանթար, Ե. Թոփչեան, «Վտակ». — նոր վէճի հին արմատները. — 1907 — 8 թւի Գլորոցական Յանձնաժողովը 50 — 79
- Գ. Պաշտօնական արտայայտութիւններ. — 1907 — 8 թւի Գլորոցական Յանձնաժողովի առթիւ. — Աստրախանի Թեմական չ. Գլորանցի կանոնադրութեան առթիւ. — Սուքիաս եպիսկոպոսի՝ տեղակալ Երեմիա եպիսկոպոսին զրաժ 1892 թւի «Նամակ»-ից. — Սինոդի անդամների և թեմակալ առաջնորդների 1884 թւի «Արձանադրութիւն»-ը. — Սուքիաս եպիսկոպոսը՝ պատերազմ. — Մակար արքեպիսկոպոսի նամակից. — Սուքիաս եպիսկոպոսը Պետերբուրգում. — Կովկասի կառավարչապետի 1885 թւի տեղեկագիրը. — „Кавказъ“-ի 1908 թւի վկայութիւնը 79 — 95
- Դ. Պակասում էր 1884 թւի կանոններիով ազդիս Վեհի իրաւասութիւնը զրպորոցական հարցում 94 — 117

Ո՞րն է Էջմիածնի Սկնորի երասանց սահ-
մանը 95—112

Ի՞նչ սահել է «գրաս հոգևոր գործեր» ս-
ասօր 112—117

Ե. 1885 թւի պաշտօնական տեղեկագ-
րի շեշտելի զգուշութիւնը. — Պեա. Օր.
XI հաս. I մասի (հրատ. 1896 թ.) յօդ.
1208, 1132, 1143, 1140, 1169-ի սն-
կոյ խմբագրութիւնը 117—125

Զ. Մամուլը՝ հայոց եկեղեցու և զբա-
րոցի միջև եղած կապի և ազդիս Վեհի ի-
րաւասութեան առթիւ (Ս. Տիգրանեան,
Ճ. Առաքելեան). — 1871—3 թ.թ. պայքարը.
— 1873 թւի նոյեմբերի 22-ի նորման. —
1874 թւի յունիսի 19-ի կանոնները. — «Լը-
րաբեր»-ը՝ այդ կանոնների առթիւ. — 1875
թւի պաշտօնական տեսակէտը. — 1897 թւի
օրէնքը՝ Կովկասից դուրսը գտնուող մեր եկ-
ծիս. դպրոցներում 125—141

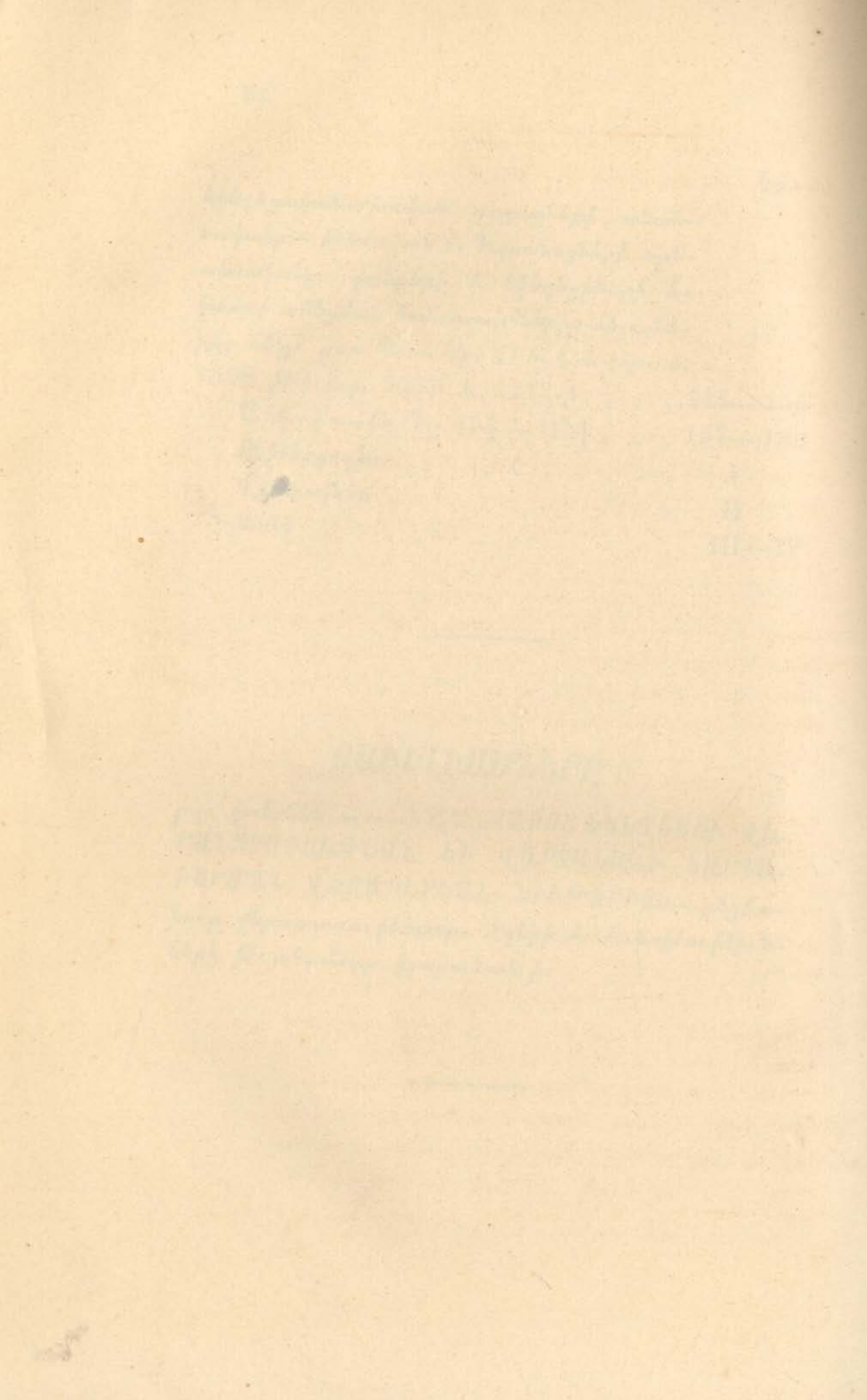
Է. 1908 թւի նոր վեհի օրինական
բաշը. — պաշտօնական «Кавказъ»-ի տա-
րակուսանքները և վկայութիւնները. — Ս.
Մանդինեանի եզրակացութիւնը 141—143

Ը. Մեր Դպր(ան)ոցների նիւթական-
դրամականը. — Պեա. Օր. XI հ. I. մ. (հրատ.
1896 թ.) յօդ. 1212 և 1213-ը. — 1903
թւի յունիսի կարգադրութեան առթիւ
տեղի ունեցած բողոք-խնդիրները. — 1907
թւի կալւածական Խորհրդակցութիւնը. —

եկեղեցական-ժխական զպրոցների անտե-
սականը.—Թեմական Հ. Գպրանոցների արն-
տեսականը.—Վանքերի և եկեղեցիների ե-
կամտի անեցման նանապարհներից-միջոցնե-
րից մէկը՝ ըստ Պետ. Օր. XI հ. 1 մ. (հրատ.
1896 թ.) 1904. 1216 և 1217-ի . . . 143—156
Ա. հ. 1 * 1 * — Տն Գլ. II-ի և III-ի . . . 157—180
Ընթերցողիս. I
Վրիպակներ II
Ցանկ III—IV

ՅԱԻԵԼԻԱԾՆԵՐԸ՝

լոյս կտեսնեն առանձինն՝ «ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԵ-
ՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՎԱՐՉԱԿԱՆԻ ԿԱՐԳԱ-
ԻՈՐՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՆԻԻԹԵՐԻՑ» — Ընդհա-
նուր վերատառու թեամբ: Էջերի և ծանօթութիւն-
ների թւահամարը կշարունակւի:

- 7) «Մշակ»-ը (25-ամեակի առթիւ) — 1896^{6/7} թ.թ. կուսակցական պայքարը. էջ 98, Մոսկւա, 1900 թ., (սպառւած) զինն է 1 ր.
- 8) Հայ Դպրոցի ցանկից. I. Վարչականի շուրջը. էջ XIX+44, Մոսկւա, 1900 թ., (սպառւած) զինն է . . . 40 Կ.
- 9) Մարդասիրութեան և աշխատանքի ազնիւ զինուորը՝ Իւրիյ Ալէքսէևիչ Վեսելովսկիյ (18^{XII}/₂₇ 88 — 1899 թ.թ.). էջ 82 [Իւր. Ալ. Վեսելովսկու լուստիպ պատկերով], Մոսկւա, 1901 թ., (սակաւածիւ) զինն է . . . 60 Կ.
- 10) Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների կանոնադրութեան նախագիծը. էջ XX+172+VIII [Կոմս Յովհաննէս Լազարեանցի լուստիպ պատկերով և մի գունաւոր վիճակի աղիւսակով], Մոսկւա, 1902 թ., (սակաւածիւ) զինն է 1 ր.
- 11) Մի տեղեկագրի առթիւ (Համառօտ տեղեկագիր Հոգաբարձութեանս եռամեայ գործունէութեան Երևանայ Հայոց Թեմական [Հոգևոր ?] Դպրանոցի ուսումնական և տնտեսական վիճակի մասին՝ սկսած 1897—1900 ուս. ամիս [կազմեց] «Գանձագահ — Հոգաբարձու՝ Գ. Անտօնեանց».) էջ 32, Մոսկւա, 1903 թ., զինն է 30 Կ.
- 12) 1905 թ.ի օգոստոսի 1-ի Ռեկազը և Ժամանակաւոր կանոնները. էջ XXII + 90 + VII, Մոսկւա, 1907 թ., (սակաւածիւ) զինն է 50 Կ.
- 13) Սեղրակ Մանդիներնը՝ իբր տեսուի Երևանի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի (1892 թ. սեպտեմբեր — ց 1895 թ. յունւար). էջ IX+100, Մոսկւա, 1907 թ., (սակաւածիւ) զինն է 50 Կ.
- 14) Բանաստեղծ-քաղաքացին դպրոցական նւիրական ուխտի ասպարէզում. էջ 20 (Սմբատ Շահ-Ազիզի պատկերով), Մոսկւա, 1908 թ., զինն է 10 Կ.
- 15) Դպրոցների նիւթական-ղրամական պահովութեան հարցը. I. Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրանոցների եկամտի աղբիւրները (Պաշտօնական ցանկը և ցայտօր անտես առնւածը). էջ XX+84+IV, Մոսկւա, 1908 թ., զինն է 50 Կ.

16) Հայոց եկեղեցու վարչութիւնը և ծուխը՝ ըստ ռուս Պետական Օրէնքի XI հատ. I մասի [ծրատ. 1896 թ.] [Եկեղեցի.—Դպրոց]. էջ IV + IV + 180 + VI, Մոսկւա, 1909 թ., գինն է 60 4

17) Քրիստոնեայ հաւատացեալը՝ արդի կրօնական ձգնաժամի հանդէպ [ս. Էջմիածնի միաբան՝ Երւանդ վ. Տէր-Մինասեանի յօդածների առթիւ] (մամուլի տակ է):

18) Հայոց եկեղեցու վերանորոգումեան և վարչականի կարգաւորման վերաբերեալ նիւթերից—16-րդ աշխատութեանս «Յաւելւածներ»-ը (մամուլի տակ է):

Ի հիմէլ՝

Москва, Армянскій пер., 5, Д-ру С. Г. ШАХЪ-НАЗАРОВУ.

Russie, Moscou, Armianskj per., 5, D-r S. SCHAN-NASAROFF.

Тифлисъ, Центральная Книжная Торговля.
Книжный магазинъ „Гуттенбергъ“.

Баку, Книжный магазинъ „Сотрудникъ“.

